

»Nije bilo rata u kome ljudi nisu bili manipulisani«, ubeđena je kosovska alban-ka Cime Mahmutaj. Njena prijateljica, srp-kinja sa Kosova, Biserka Ivanović priča o osećanju nemoći tokom proterivanja Albanaca sa Kosova. Kako su se mogle raskinuti veze između nekadašnjih kom-šija, prijatelja i saradnika na poslu u biv-šoj Jugoslaviji? Kako je u višenacional-noj zemlji moglo doći do ratova u deve-desetim?

U šesnaest portreta - uvek se po dvoje portretisanih poznaju - sasvim ra-zličiti ljudi sa Kosova, iz Srbije, kao i iz Bosne i Hercegovine izveštavaju kako se u njihovim ličnim svakodnevicama širilo nepoverenje, strah i otuđenje i kako je suživot postajao težak. Ali to su i priče koje svedoče o otporu protiv haj-ki, klevetanja i nacionalizma i izveštaji o prijateljstvima preko etničkih granica. Živa svedočanstva o vremenu dopunje-na su sa četiri faktografska teksta o geografskim, političkim i etničkim grani-cama u bivšoj Jugoslaviji.

ISBN 867188051-6

9788671880510

Elizabet Kestli

Jazovi i mostovi

Elizabet Kestli

Jazovi i mostovi

Prijateljstva pre i posle sukoba
na prostoru bivše Jugoslavije
16 portreta

Elizabet Kestli

Jazovi i mostovi

**prijateljstva pre i posle sukoba na prostoru bivše
Jugoslavije:
16 portreta**

**2005
Ženske studije i istraživanja
Futura publikacije
Novi Sad**

Elizabet Kestli
JAZOVI I MOSTOVI
prijateljstva pre i posle sukoba na prostoru bivše Jugoslavije:
16 portreta

Naziv originala:
Elisabeth Kaestli
Gräben und Brücken
Freundschaften vor und nach den Kriegen im Balkan
16 Porträts
©2004 Limmat Verlag, Zürich
ISBN 3 85791 464 5
Fotografija na koricama
Andreas Švajger

Prevod na srpski: Lidija Dmitrijev
Lektura: Mirjana Jocić
Priređivač srpskog izdanja:
Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
Izdavač srpskog izdanja: Futura publikacije, Novi Sad
ISBN 86-7188-051-6

Štampa Futura publikacije, Novi Sad
Tiraž 1000

Podrška: OEBS – kancelarija u Prištini

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

355.426-055.2(497.1)

КЕСТЛИ, Елизабет

Jazovi i mostovi : prijateljstva pre i posle ratova na prostoru bivše
Jugoslavije : 16 portreta / Elizabet Kestli ; [prevod na srpski Lidija
Dmitrijev]. – Novi Sad : Ženske studije i istraživanja : Futura publikacije,
2005 (Novi Sad : Futura publikacije). – 224 str. ; 21 cm
Prevod dela: Gräben und Brücken / Elisabeth Kaestli

ISBN 86-7188-051-6

а) Грађански рат – Жене – Југославија – 1991-2000

COBISS.SR-ID 208900871

Reč priređivača srpskog izdanja

JAZOVI I MOSTOVI je druga knjiga švajcarske novinarkе, istraživačice i publicistkinje Elizabet Kestli koju *Ženske studije i istraživanja* priređuju na srpskom jeziku.

Elizabet Kestli predstavile smo srpskoj čitalačkoj publici knjigom *Žene sa Kosova: životne priče Albanski* u kojoj ona dokumentovano prikazuje političku situaciju na Kosovu i Metohiji i, kroz životne priče petnaest Albanski, slikovito opisuje uticaj međunarodnih, državnih i regionalnih političkih odluka na obične živote.

Žene sa Kosova privukle su pažnju čitalačke publike jer je tema aktuelna za sve nas ovde u Srbiji i Crnoj Gori a knjiga, svojim jasnim izrazom i dokumentarističkom potporom, pristupačno štivo. Mnogi su se divili hrabrosti i odvažnosti Albanski kojom su vodile svoje živote uprkos političkih odluka koje su im ružile stvarnost. Drugi su pak glasno negodovali što su patnje Srпкиnja, Romkinja, Bošnjakinja, Goranski i drugih žiteljki Kosova u toj knjizi izostavljene, govoreći: - Nisu samo Albanke trpele!

Bilo kako bilo, knjigu su mnogi pročitali i sigurni smo da će tako biti i sa ovom.

Zadržavajući istraživački metod i pripovedačku tehniku iz prethodne knjige, u ovoj Elizabet Kestli pokušava da shvati odnose među ljudima različitih nacionalnosti za vreme i posle bivše Jugoslavije. Knjiga *Jazovi i mostovi* predstavlja svedočanstvo o različitosti, sukobima, saradnji, gubicima, žrtvovanju, patnji, ljubavi i istorijski dokument o civilnom angažmanu u regionu.

Srpsko izdanje odgovara nemačkom originalu objavljenom u Cirihu 2004. uz neznatne jezičke i tehničke izmene. Lična imena, nazivi mesta, institucija, organizacija i grupa su u nemačkom

originalu pisani kako su ih portretisane ličnosti izgovarale, u albanskom, srpskom ili nekom drugom izgovoru. U srpskom izdanju ona su pisana prema pravopisu srpskog jezika. U nemačkom originalu govor Elizabet Kestli u delovima teksta je i grafički markiran, dok je u drugim delovima deo govora portretisanih osoba. U srpskom izdanju je govor autorke i govor portretisanih osoba dosledno grafički odvojen.

Limmat Verlag je besplatno ustupio pravo za ovo izdanje, a objavljivanje je finansijski podržala kancelarija OEBS-a na Kosovu.

Veronika Mitro, Ženske studije i istraživanja
Novi Sad, 25. novembar 2005.

Izjava zahvalnosti

Svima onima koji su doprineli nastajanju ove knjige želim da se zahvalim. Svima koji su intervjuisani za njihovu spremnost na razgovor; prevoditeljicama u Srbiji, Bosni i na Kosovu koje su me pratile ili prevodile pisane tekstove. Rođacima, prijateljicama i prijateljima u zemlji i inostranstvu koji su me podsticali, ohrabivali korisnim savetima, i finansijski podržavali; Zadužbini PONTE; Zadužbini porodice Fontobel; Zadužbini Gertrude Kurc; Fondu ortodoksnih hrišćana u Švajcarskoj (HOCS); Fondu evangelističkih crkava Švajcarske (HEKS); Rimokatoličkoj centralnoj komisiji (CDF) kantona Ciriha; Hrišćanskoj mirovnoj službi i Zadužbini Paul Griniger, St. Galen.

Elizabet Kestli

Sadržaj

Uvod	10
Stvaranje mosta između Beograda i Prištine - Dijalog o vidljivim i nevidljivim granicama	13
Jelena Bjelica / Vjolca Krasnići.....	20/25
Zdenka Milivojević, Beograd / Astrit Salihu Priština.....	32/44
Granice 1 - Uvećane granice u nekadašnjoj Jugoslaviji	58
Biserka Ivanović, Priština / Čime Mahmutaj, Priština	62/79
Dr Gani Demoli, Priština / Dr Komnen Tmušić, Beograd	92/108
Granice 2 – Etničke granice na Kosovu	118
Arjeta Emra, Priština / Goran Lojančić, Beograd.....	123/133
Šemzije Džaveri, Orahovac / Sahadete Dula, Orahovac	148/156
Granice 3 – Jedno putovanje iz Prištine za Sarajvo i Srebrenicu	164
Nisrete Sokoli, Orahovac / Tatjana Kolašinac, Orahovac.....	169/176
Granice 4 – Dalje putovanje za Sanski most i Prijedor	187
Emsuda Mujagić, Kozarac / Tomislavka Šurlan-Pavić, Prijedor	190/203
Mapa bivše Jugoslavije	213
Hronologija događaja u nekadašnjoj Jugoslaviji	214
Skraćenice	222
Opštine Kosova i Metohije	223
Beleška o autorki	224

Uvod

Kako je u Evropi krajem 20. veka moglo doći do ratova? U mnogim publikacijama ovo pitanje razmatrano je sa raznih tačaka gledišta. Mene, pored istorijske i političke analize, interesuje individualna, lična ravan ove drame. Kada sam tokom 90-tih godina vršila ispitivanja za svoju knjigu *Žene sa Kosova - životne priče Albanci*, Albanke sa Kosova su najčešće pričale i o srpskim komšijama, prijateljima, kolegama. Bilo mi je teško shvatljivo da su se takvi kontakti pretvorili u neprijateljstva, da je rat među komšijama postao stvarnost. S druge strane, čula sam i o prijateljstvima koja su se uprkos svemu održala. To me je podstaklo da ispitam ono međuljudsko, da pitam kako su se promenili odnosi među ljudima pod uticajem sukoba. Zato ovde dajem reč neposrednim učesnicima, kako bismo zahvaljujući njihovim doživljajima doznali šta se događalo i šta se događa.

Tokom mnogobrojnih putovanja koja su me kao novinarku od 1997. dovela u bivšu Jugoslaviju, nastali su dragoceni odnosi sa ljudima različitih etničkih pripadnosti. Krenula sam od ovih kontakata da bih pronašla ljude koji su spremni da ispričaju svoju priču i da pri tom govore o svom odnosu prema osobama drugih nacionalnosti.

Prve osobe koje sam intervjuisala zamolila sam da mi predlože po jednog poznanika ili poznanicu iz druge nacionalne grupe da sa njima razgovaram. Na taj način su nastale uvek po dve povezane priče, odnosno šesnaest portreta sa osam etnički mešovitim parova. Pokazalo se da traženje sagovornika, posebno na Kosovu, nije tako jednostavno, jer ratne rane još ni izdaleka nisu zaceljene. Lojalnost prema sopstvenoj nacionalnoj grupi je pre i za vreme sukoba stalno jačala i vremenom postala skoro prinudna solidarnost, koja postoji i posle. Tako je neke ljude od razgovora manje odvrćao strah od *neprijatelja*, a više strah da ga sopstveni sunarodnici ne proglase izdajnikom ili izdajnicom.

U bivšoj Jugoslaviji još uvek vladaju jake predrasude u odnosu na druge etničke grupe. Istovremeno je rasprostranjeno slepilo prema zločinima koje su počinili ljudi sopstvene nacionalnosti. Političari i mediji su propagandom uporno huškali narod i širili lažne priče o pripadnicima drugih nacionalnosti da je sta-

novnišvu bilo teško da se objektivno informiše o političkoj stvarnosti. Ko je sebi uprostio stvari, verovao je bez rezerve svojoj strani i sve što je dolazilo s druge strane, odbijao je kao laž. Koliko vremena treba da protekne dok se propagandne laži ne otkriju i svaka strana sagleda realnost, možemo da naslutimo ako pomislimo na to koliko je vremena bilo potrebno da se objektivno sagledaju događaji iz Drugog svetskog rata.

Izbor ličnosti za knjigu - bar kako stvari sada stoje - ne odražava stav većine, jer su to ljudi koji misle manje nacionalistički u poređenju s većinom. Oni hoće da žive zajedno sa drugim nacionalnim grupama i nisu za etnički čiste države. Oni su pioniri čije će držanje, nadajmo se, nalaziti sve više sledbenika. Napetosti između donedavnih ratnih protivnika su u bivšoj Jugoslaviji još velike i uspostavljen mir vrlo krhak. Utoliko više zaslužuju podršku sva zauzimanja za prelaz preko etničkih granica. Ne promovišem kolonijalističke i sveznajuće odnose, spolja nametnutu saradnju, ali smatram da tamo gde je do saradnje došlo, trebalo bi je prihvatiti i podržati. Na Kosovu je ova saradnja dodatno otežana zbog višejezičnosti. Mnoga naselja imaju kako srpsko tako i albansko ime. Nekadašnju pokrajinu Albanci zovu Kosova, UNMIK piše Kosovo, a srpske vlasti od 1989. upotrebljavaju ime Kosovo i Metohija iz jugoslovenskog ustava iz 1968.

Intervjuisana lica su se hrabro eksponirala. Pojedini tekstovi su pre objavljivanja prevedeni na njihov jezik i oni su ih pročitali. Bilo mi je važno da im pružim priliku ne samo da isprave najrazličitije nepreciznosti, već i da izbrišu odlomke koji im se čine nezgodni za objavljivanje. Korekture iskaza intervjuisanih su mi još jednom jasno pokazale kako je krhak odnos među nacijama i kako je jaka lojalnost prema sopstvenoj grupi. Ko se postavlja između frontova, ko gradi mostove ili je kritičan prema sopstvenoj strani, rizikuje nevolje. Na primer, nijedan kosovski Albanac sebi sve do danas neće dozvoliti da kaže nešto negativno o albanskoj Oslobođilačkoj vojsci Kosova (OVK). A među kosovskim Srbima moglo bi se shvati kao izdaja ako bi neko rekao da je osetio sažaljenje ili stid prilikom proterivanja Albanaca. Ni u Srbiji, kao ni u Bosni i Hercegovini, intervjuisani nisu ispričali sve što su imali da kažu. Ova samocenzura je shvatljiva i legitimna. Uprkos mnogim prazninama, ljudi su nam u ovoj knjizi

ispričali mnogo o odnosima među ljudima različite nacionalnosti. Od njihovih iskustava i mišljenja nastaje mozaik koji prevazilazi lično i oživljava deo savremene istorije. Crno-bele slike koje smo možda i mi primili putem medija dobijaju međutonove. Moje uverenje da slični sukobi u zapadnoj Evropi više nisu mogući je odavno poljuljano. Samo se nadam da sam, zahvaljujući svim ovim susretima i pričama, postala budnija u pogledu opasnih, prikradajućih početaka odvajanja i podbunjivanja protiv drugog.

Teški neredi na Kosovu 17. i 18. marta 2004. bili su usmereni protiv Srba, Aškalija i Roma, kao i UNMIK-a. Bes Albanaca se već duže vreme nagomilavao i rastao zbog nezaposlenost više od polovine stanovništva, razočaranja usled odložene nezavisnosti, kolonijalnog držanja UNMIK-a i još uvek bolnih ratnih trauma. Međunarodna zajednica, ali i umereni kosovski Albanci, bili su šokirani i užasnuti ovom provalom nasilja. Izgledalo je da su mali koraci napretka ka mirnom Kosovu jednim udarcem uništeni. Ukoliko međunarodnoj zajednici i lokalnim privremenim vlastima ne pođe vrlo brzo za rukom da obezbede pravo i sigurnost, a mlađim generacijama ekonomsku i političku perspektivu, prete nova nasilja koja će destabilizovati Kosovo i region.

Uspostavljanje mosta između Beograda i Prištine

Jelena Bjelica (1977), novinarka, Beograd
Vjolca Krasnići (1969), sociološkinja i aktivistkinja za ženska prava,
Priština

Maj 2003.

U Prištini i u Beogradu sam upoznala dve hrabre žene: Alban-ku sa Kosova, sociološkinju Vjolcu Krasnići i novinarku Jelenu Bjelicu, iz Beograda. Vjolca je iz Mitrovice, a živi u Prištini; Jelena ima pretke iz Crne Gore, Srbije i Hrvatske i smatra da je mešavina svega toga. Mlada beogradska novinarka je već u leto 2000. boravila na Kosovu, iako je tamo život od kraja rata 1999. za Srbe bio rizičan. Sociološkinja iz Prištine je 2001. prvi put ponovo putovala u srpski glavni grad Beograd, pošto ju je u proleće 1999. srpska policija proterala sa Kosova.

Nadala sam se da ću povezati ove dve neustrašive žene da bih čula o njihovim iskustvima iz «neprijateljskih zemalja». Maja 2003. ukazala se prilika da se sve tri zajedno sretnemo: Jelena Bjelica je u Prištini prikazivala svoju knjigu o međunarodnoj trgovini ženama, koja je prevedena na albanski, a Vjolca Krasnići je kao aktivistkinja za ženska prava učestvovala na ovoj prezentaciji. Ona se održavala u hotelu Grand, nekadašnjem državnom hotelu Prištine za viđene goste. U međuvremenu je Grand postao stecište brojnih lokalnih i međunarodnih konferencija i susreta. Posle konferencije za novinare, Jelena, Vjolca i ja sele smo na crveno kanabe ispred sale za konferencije da bismo razgovarale o njihovim doživljajima u Prištini, odnosno u Beogradu. Na zidu prekoputa nas na ekranu televizije upravo su se prikazivale vesti. Iznenada je Jelena poskočila i viknula: - Pogledajte! Ja govorim srpski na televiziji! U izveštaju o promociji knjige Jelena je videla sebe na ekranu kako, na svoje sopstveno iznenađenje, albanskoj novi-

narki odgovara na srpskom jeziku. Uopšte toga nije bila svesna, jer je, svoje zaštite radi, na Kosovu komunicirala na engleskom. Da sada baš u jednoj albanskoj emisiji čuje svoj glas na srpskom istovremeno ju je radovalo i plašilo.

Prva posledica toga pokazala se odmah sutradan: ja sam sa Vjolcom i Jelenom sedela napolju, ispred hotela u kafani, kada je jedan gospodin gestikulirajući prišao Jeleni i izdaleka je oslovio na srpskom: juče ju je video na televiziji, reče razdragano. On je predsednik Jevrejske zajednice Kosova i raduje se da najzad opet može da govori srpski u Prištini! Jelena je prekršila tabu time što je na Kosovu javno govorila srpski i tako, možda, osvojila nešto slobode. Ali doći na Kosovo odmah posle rata, bio je znatno veći korak. Zašto ga je napravila?

Dijalog o vidljivim i nevidljivim granicama

Jelena: Bilo je to jula ili avgusta 2000. Ja sam napisala članak o srpskim izbeglicama sa Kosova u Beogradu i htela sam da upoznam ovdašnju situaciju. Bilo je izazovno pisati o Kosovu, a osim toga bila je to prilika da se ponovo uključim u novinarstvo, pošto sam neko vreme provela putujući po Evropi. Kada mi se pružila prilika da sa KFOR-om od Merdara preko granice između Kosova i Srbije otputujem u glavni štab KFOR-a kod Prištine, krenula sam. Bila sam vrlo radoznala da vidim kako ovde izgleda i svake noći sam gledala dole na grad i pokušavala da zamislim kako je tamo.

Na povratku za Beograd zadržala sam se u srpskoj enklavi Gračanici. Tamo sam sreća nekoliko srpskih novinara sa Kosova, pa sam shvatila da oni sasvim drukčije vide događaje od mene. Osetila sam u kakvom strahu žive. Pokušala sam da situaciju uporedim sa svojim doživljajima iz Bosne, gde sam živela dve godine od kraja 1997, ali je ovde sasvim drukčije. Strah Srba na Kosovu je mnogo veći.

Mesec dana posle toga sa dvojicom Nemaca, u automobilu sa nemačkim registarskim tablicama, proputovala sam Kosovo i prvi put stigla u centar Prištine. U zgradi uprave UNMIK-a videla sam kolegu albanskog novinara sa kojim sam već ranije radila. Veoma sam se obradovala susretu, jer se nismo videli više od tri godine. On se uplašio kada sam ga oslovila i dao mi znak da ne

budem tako glasna. Ja sam shvatila da se ne nalazim u Sarajevu i da su stvari ovde sasvim drukčije.

Kada sam izvesno vreme posle toga odlučila da se vratim na Kosovo, bilo mi je jasno da mi je potrebna neka strategija, ako hoću da se krećem. Otišla sam u severnu Mitrovicu, u srpski deo grada i otprilike mesec dana sam odatle radila. Jedan Australijanac koji je radio za UNMIK pomogao mi je mnogo. Svaki put bi me povezao kad je trebalo da putujem u Prištinu.

Da li si se ovde u Prištini bojala?

Jelena: Naravno, i još uvek se bojim. Juče sam, na primer, sa jednom drugaricom bila u parku Germija na kraju grada i u restoranu smo razgovarale srpski. Ja sam pokušavala da pređemo na engleski, ali nam je obema bilo smešno: ona je Albanka, a navikle smo da međusobno razgovaramo srpski. Ali sam se osećala nelagodno i predložila sam da se vratimo u grad. Usput smo naišle na policiju i KFOR, oni mi ulivaju osećanje sigurnosti. Ali moram da kažem i to da za ove tri godine na Kosovu nikad nisam imala nikakve probleme. Ipak sam uvek oprezna i obazriva i ponekad me ta stalna pažnja da li je neko sumnjiv u mom okruženju dovodi do ludila, do paranoje. To osećanje je slično onom kada u dva sata noću sama idem ulicama Beograda.

Vjolca, kako si Ti doživela svoje prvo putovanje za Beograd posle rata?

Vjolca: Bilo je to 2001. godine. Povod je bio sastanak organizatorki akcije *Žene aktivistkinje prelaze granice* - karavana žena kroz bivšu Jugoslaviju. Bila je to za mene prilika da otputujem u Beograd, a morala sam za to imati valjan razlog. Posle rata mnogo sam putovala, ali uvek u zapadnu Evropu, ne ovde. Postalo je uobičajeno da se sastanci žena održavaju izvan bivše Jugoslavije, na neutralnom terenu. Tada smo se prvi put srele u Beogradu.

Sećam se da sam granicu Kosova prema Srbiji prešla onog dana kada je u Hagu počelo suđenje Miloševiću. Jedan prijatelj nas je dovezao do graničnog prelaza Merdare. Sve je prošlo glatko, ali sam uočila da posle Podujeva više nije bilo saobraćaja ni automobila, ni autobusa, kao da smo došli na kraj sveta. To je bilo utoliko upadljivije što smo došli iz Prištine, gde se posle rata

saobraćaj udvostručio ili čak utrostručio. U blizini granice zahvatila me je neka vrsta panike, kako to često biva pred granicama ili kontrolnim punktovima. Još vidim lice albanskog policajca koji je na UNMIK-ovom punktu pregledao moj jugoslovenski pasoš, pa se, valjda, pitao kud ću ja kad sam Albanka. Jedan međunarodni carinik UNMIK-a me je upitao da li će na drugoj strani doći po nas. Rekla sam 'da' i mogle smo da krenemo. Peške smo prešle granični prelaz srpske policije. Proverili su naše pasoše, pitali za ime oca i majke, kada i gde sam rođena. Pitali su zbog čega hoćemo u Beograd. Rekla sam istinu - na konferenciju žena. Ja uvek govorim istinu, jer sam ubeđena da je ispravno to što radim. Za mene su politički poduhvati žena vrlo važni. Žene treba da upoznaju što je moguće više realnosti. Moja realnost nije ista kao realnost žena s druge strane granice i ja imam pravo da tamo iznesem svoje misli i ubeđenja.

Sve je bilo u redu i policajac nas je pustio da idemo. Ali, zeleni auto koji je trebalo da dođe po nas nije bio tu, a već je počelo da se smrkava. Saobraćaja skoro da nije ni bilo, ali sam videla kako ljudi na granici menjaju registarske tablice. Najposle sam upitala policajca da li ima mobilni telefon, jer moj kosovski mobilni telefon sa srpske strane nije funkcionisao. Policajac je bio vrlo ućtiv i odgovorio mi je da nema mobilni telefon, ali da može putem radija da obavesti policiju u Beogradu i oni bi odatle mogli da telefoniraju. Nikada neću zaboraviti taj trenutak: pružila sam mu jedinu vizitkartu koju sam imala pri ruci, a to je bila upravo vizitkarta Nataše Kandić, poznate borkinje za ženska prava iz Beograda. Brzo sam rekla da pozove taj broj u nadi da neće obratiti pažnju na ime. Sve je funkcionisalo i ubrzo su nam javili da je vozač na putu. I zaista, ubrzo je stigao.

Provela sam tri dana u hotelu u Beogradu i učestvovala u radu sednice. Uživala sam što sam u Beogradu, jer sa ovim gradom povezujem otpor žena protiv nacionalizma, rata i militarizma, i u tome se slažem sa njima. Uvek je lep doživljaj sresti prijateljice, ispričati se, diskutovati o političkoj situaciji. Pošto je to bila moja prva poseta Beogradu posle rata, pokušala sam da shvatim tamošnju situaciju. Osluškivala sam grad, posmatrala sam lica ljudi na ulici, njihovu odeću i stekla utisak da ceo grad deluje nekako depresivno. Činilo mi se da je svima dosta svega i

svakoga. Videla sam siromaštvo i nesrećna lica. Mnogo vidite kad posmatrate ljude na ulici. Činilo mi se da je u Beogradu sve sivo.

Jelena: Godine 2001. Beograd je zaista bio depresivan. Bila je to katastrofa. Kada sam stigla ovamo u Prištinu, naišla sam na ljude koji igraju po klubovima, dok su u Beogradu najčešće stajali i gledali jedni druge. Ovde su igrali, igrali su jer su bili srećni. Bila sam na nekim zaista dobrim zabavama u Prištini!

I ja sam na sličan način doživela raspoloženja u oba grada kada sam septembra 2002. iz Beograda otputovala u Prištinu. Sledeći put, 2003, imala sam osećaj da se u Beogradu sivilo razvedrilo.

Vjolca, da li je prilikom Tvog boravka u Beogradu 2001. bilo trenutaka da si se kao Albanka nelagodno osećala na ulicama Beograda?

Vjolca: Ja prilično dobro poznajem grad, govorim jezik, što olakšava situaciju. Naravno, mogu da prepoznaju moj izgovor, ali to nije strani jezik. Jedan vozač taksija me je jednom upitao odakle dolazim. Odgovorila sam pitanjem da li je to važno? On reče: - Mora da ste Slovenka, lepi ste kao što su Slovenke. Ja sam rekla da se slažem, ako misli da sam Slovenka - to je u redu.

U Beogradu sam uočila da su i žene koje poznajem umorne i iscrpljene dugotrajnim otporom, tim stalnim akcijama protiv Miloševićeve politike. I mislim da problemi Srbije nisu rešeni time što se Milošević nalazi pred sudom u Hagu. Štaviše, problemi postaju vidljiviji. Bila sam srećna kad sam ustanovila da žene, i pored iscrpljenosti, nastavljaju da rade. Za mene lično je ova saradnja uvek ohrabrenje, ona me intelektualno jača. Aktivistkinja Žarana Papić koja je umrla prošle jeseni govorila je da je način da čovek ostane normalan da posmatra šta se u društvu dešava i da o tome govori. Biti normalan znači biti kritičan, podržavati žene i pružati otpor nacionalizmu. Stalno smo govorile o ovim temama. Htele smo da proširimo naš pokret i da kao žene ne povlačimo među sobom granice.

Kako si posle rata ponovo uspostavila kontakt sa Beograđankama?

Vjolca: Veze sa Beogradom zapravo nikad nisu ni bile prekinute. Sve vreme smo komunicirale putem elektronske pošte i dopisnica. *Centar za ženske studije* i druge organizacije su mi i nadalje slale svoje publikacije. Tako smo intenzivno radile da nismo imale slobodnog vremena. Nismo mogle da se sastajemo redovno, recimo, jednom mesečno, ali smo uvek ostajale u kontaktu, održavale smo prijateljstva, što je veoma važno.

Većina kosovskih Albanaca od rata na ovamo odbija da putuje u Beograd, bilo iz straha, ili iz protesta protiv srpskog režima. Šta bi rekla tim ljudima, Jelena?

Jelena: Znam da se boje da dođu u Beograd i razumem ih, tamo su opet suočeni sa srpskim policajcima i sa svim tim pripadnicima snaga bezbednosti od kojih su neki počinili zločine, a još su u službi. Ipak, poznajem Albance koji su i pored svega došli u Beograd. Situacija se polagano menja. Ima ljudi koji saobraćaju između Beograda i Prištine. Smatram da je to u redu, bez obzira na političku budućnost regije. Kao što čovek želi da vidi druga mesta u svetu, tako treba da želi da ode i u Beograd i u Prištinu, jednostavno onako - hajde, da vidimo kako tamo izgleda. Ubeđena sam da Albanci nemaju problema da idu kroz Beograd. To je veliki grad u kojem čovek ostaje anonimn. Mogu samo da ohrabrim ljude da dođu.

Vjolca: Dok sam u proleće 1999. kao izbeglica boravila u Makedoniji, oputovala sam na jednu konferenciju u Beč. Prilikom povratka imala sam problema na skopskom aerodromu, jer kao izbeglica, u stvari, nisam ni smela da putujem. U takvim situacijama čovek počinje da bude aktivan, da traži rešenja, pokušava da granične prelaze učini manje neprijatnim. Mislim da je interesantno uočavati da postoje ljudi koji uprkos teškoćama putuju, koji iz Beograda dolaze u Prištinu i obratno. To se događa dosta neupadljivo.

Jelena: Pre nedelju dana vozila sam se jednim minibusom iz Beograda za Prištinu. Na putu mi je jedan čovek iz Subotice ispričao da putuje na Kosovo, u Prizren, da u tamošnjoj fabrici čarapa popravi mašine. Bila sam veoma iznenađena i obradovana da takve veze postoje i da se održavaju i posle rata. Poznato mi je da su kriminalci dobro povezani preko granica, ali je dobro znati da postoje i druge veze, koje uprkos ratu nisu prekinute.

Vjolca, šta Ti kažeš Srbima koji se boje da dođu u Prištinu?

Vjolca: Posle susreta žena u Beogradu, odlučile smo da se sledeći put sastanemo u Prištini. Žene su došle i mi smo našu konferenciju održale u Grand hotelu. Naravno, dovesti žene iz cele bivše Jugoslavije u Prištinu predstavljalo je veliku odgovornost. Nismo mogli jednostavno da ih zatvorimo u hotel. Ali na moje veliko iznenađenje sve je dobro prošlo. Još uvek treba preduzimati određene mere predostrožnosti. Savetovale smo ženama da na ulici govore engleski - nažalost takva je realnost, ali ponekad smo ipak govorile srpski i ništa se nije dogodilo.

Jelena: Za vreme ove konferencije u prištinskom disku održana je jedna od zabava (već sam je pomenula). Ja sam sa dve žene iz Slovenije i Teodorom iz Beograda bila tamo i igrale smo celo veče!

Vjolca: Nismo imale pojma da je Teodora otišla u disko. Ja sam imala vrlo izmešana osećanja za vreme ove konferencije, jer sam se kao jedna od organizatorke osećala odgovornom za srpske i ostale učesnice. Niko ne može sto posto garantovati da se ništa neće dogoditi, kao što niko ne može ni da kaže da hoće. No, situacija je osetljiva.

Možda bi mnogi kosovski Albanci i Albanke trebalo da govore srpski, da bi upotreba ovog jezika na Kosovu opet postala uobičajena pojava.

Jelena: Prvi put sam u Prištini govorila srpski kada sam sa dvojicom albanskih novinara otišla na kafu. Bilo je to u proleće 2001. i ja nisam htela da govorim srpski, ali su oni insistirali i ja sam sada, naknadno, zadovoljna što su tako postupili. No, Albanci ne bi trebalo da se osećaju naterani da govore srpski.

Vjolca: Za vreme Konferencije žena u pola deset uveče pozvala me je iz Grand hotela jedna prijateljica Srpkinja. Otišla sam po nju pa smo zajedno otišle kod mene kući. Pričale smo do pola tri ujutro i onda sam je kolima vratila u hotel. I upravo u trenutku kad smo prilazile mojim kolima, zasvetlela je lampa policijske patrole. Prijateljica Srpkinja reče polupoplašeno, polušaljivo: - Bože, sad će nas policija zaustaviti i videti jednu Srpkinju i jednu Albanku u tri ujutro zajedno na ulici! Policija nas nije zaustavila. Eto, takve su žene aktivistkinje, ne znaju za ograničenja, strah i granice.

Jelena: Potrebni su ljudi kao ti, Vjolca, ljudi koje poznaješ, da bi došao ovamo. Ja inače više ne bih dolazila u Prištinu, bio bi to prevelik stres.

«Nema saosećanja sa žrtvama one druge strane»

Jelena Bjelica

Oktober 2003.

Ponovo se srećemo tek posle pet meseci, ovoga puta u Beogradu. Htela bih od nje da doznam kako je postala angažovana novinarka koja se sada kao klatno šeta između Beograda i Prištine.

Kada je 1991. izbio rat u Sloveniji i potom u Hrvatskoj, imala si 13 godina. Šta si tada znala o ratu?

Jelena: Znala sam da je rat, jer su neki rođaci iz Hrvatske došli u Beograd. Ali sam postala svesnija tek godinu dana kasnije, kada je rat postao sve gori i kada su se borbe vodile oko Vukovara. Moji vršnjaci i ja smo razgovarali o ratu, ali to nije bilo ništa ozbiljno, na tom uzrastu postojale su važnije teme u životu. Pošto sam 1997. završila novinarsku školu u Beogradu, rat je u većoj meri ušao u moj vidokrug.

Znači, poziv te je doveo do toga?

Jelena: Da. Prvi put sam 1997. otputovala u Bosnu. Sećam se razorenih kuća. Bila sam pripremljena da ću to videti, ali sam prvi put u stvarnosti videla razorene kuće. Razgovarala sam sa ljudima o tome i polako sam shvatala šta rat zaista predstavlja. Imala sam 19 godina, nisam imala predrasuda, nije mi predstavljalo problem što sam iz Beograda, to nije bio *moj* rat. Sećam se da sam za vreme muslimanskog praznika Bajrama 29. januara 1998. bila u Sarajevu i da smo se lepo zabavljali te noći. Niko se nije pitao šta ja tu radim. Bila je to lepa svetkovina, bilo je veselo, ali sa druge strane postojale su te strašne priče o ratu. Ja sam najčešće bila u društvu starijih i sa čuđenjem sam kon-

statovala da im se misli stalno vrte oko rata. Imala sam, naravno, druge brige, pre svega šta da radim, kako da se usmerim u životu. A danas sam isto takva kao oni! Ja stalno govorim o sukobu, kao što su oni stalno govorili o ratu i nisu imali drugu temu.

Počelo je kao avantura, a postalo je za Tebe ozbiljna tema?

Jelena: Da, zaista me je šćepalo. I kad posle hoćeš da se izvučeš iz te priče, da bi se bavila nečim drugim, to je kao da izdaješ sve svoje prijatelje. Tako si izložen opasnosti da tokom celog života ostaneš vezan za tu temu. Ja se osećam moralno obaveznom da se držim te teme, inače ne vidim razlog zašto bih upropastila svoje zdravlje i živce. Bavljenje ratom mi stvara probleme, zdravstvene probleme. Zašto ne bih jednostavno pisala o pozorišnim predstavama, kako sam o tome maštala kao devojčica. Verovatno bih zarađivala isto kao sada i radila pod manjim stresom. (*Jelena se upravo vratila iz Prištine nervozna i utučena.*) Naravno da mi moj posao pruža zadovoljstvo, ali to je tako malo u odnosu na cenu. Imam prijatelje i, naravno, lepo je imati prijatelje različitih nacionalnosti. Ali ako to znači upropastiti sopstveno zdravlje... Bilo bi lepo s njima održavati stalne kontakte. Mi održavamo kontakt, ali to izaziva tolike stresove, zahteva tolika putovanja...

Da li Te na to obavezuje Tvoje lično ubeđenje, ili su prijatelji izvršili moralni pritisak?

Jelena: Ne, ne, to je moje lično ubeđenje. Kada sam 1999. bila u Belgiji, umalo nisam ostavila tu temu. Provodila sam besane noći i razmišljala šta da uradim sa svojim životom: da li da zaboravim sve ove priče o ratu i sukobima, da se ne vratim i da celog života budem pasivna i živim svoj život. Ali onda sam osetila da moram da se vratim u Beograd, obuzela me je misao da ne mogu jednostavno svi otići. Ne mislim da sam ja, Jelena, važna, ali... Mogu da živim u Briselu i da izveštavam o bilo čemu, ili da budem tu i da se neposredno suočim sa situacijom. Ovo drugo predstavlja veći izazov. I tako sam odlučila da se vratim. Svi srpski prijatelji u Briselu govorili su mi da sam poludela. No, ja mislim da sam pravilno odlučila.

U međuvremenu se dosta baviš i temom trgovine ženama. Da li sa ovom temom prolaziš slično?

Jelena: Ne, ovo je drukčije. To je dobra, izazovna tema. Interesuje me kao ženu, kao aktivistkinju, kao novinarku. Tema je kompleksna, ne radi se samo o ženskom pitanju, radi se i o organizovanom kriminalu i svakako je povezana i sa ratom i posleratnom situacijom. Obuhvata sve o čemu bih da pišem.

Da li si aktivna u nekoj političkoj grupaciji, ili se ograničavaš na to da o njima pišeš?

Jelena: Jedno vreme sam radila u *Centru za kulturnu dekontaminaciju* koji je tada bio centar otpora Miloševićevom režimu. Pre izvesnog vremena pisala sam o *Ženama u crnom* i podržavala razne druge grupe, na primer *Otpor*, *Kosovsku aktivističku mrežu*, ali nikada nisam bila član neke grupe.

Odakle Tvoje interesovanje za ove pokrete i grupe?

Jelena: Mislim da je sve počelo u Sarajevu. Tamo sam počela da organizujem razne aktivnosti, na primer posetu Beograđana Mostaru. Dovodila sam u vezu prave ljude i, u stvari, još uvek to činim: povezujem ljude. Zahvaljujući radu u *Našoj borbi*, poslednjim nezavisnim novinama pod Miloševićevim režimom, ja sam već ranije bila politički svesna. No, kad sam došla u Sarajevo, sve je postalo konkretnije.

Gde si bila za vreme NATO-bombardovanja i kako si doživela to vreme?

Jelena: Bila sam u Pragu. Prijatelji u Sarajevu su mi savetovali da odem i tako sam otišla u Prag. Ne mislim da bi mi bombardovanje predstavljalo važno životno iskustvo, da bih postala politički svesnija. Moji roditelji su bili ovde. Oni su se više brinuli za mene, nego ja za njih. Znala sam da je to bombardovanje usmereno, pa se nisam brinula. Jedino sam se na početku bombardovanja brinula za njih, ali smirila sam se kad sam shvatila da u blizini naše kuće nema vojnih ciljeva. Gledala sam vesti *CNN-a* i *BBC-a* preko televizije i mislim da su to, i pored 1600 civilnih žrtava, bila precizno planirana bombardovanja.

I kako danas vidiš pitanje Kosova?

Jelena: Ne znam šta danas da kažem o Kosovu. Rezolucija 1244 koja je okončala rat na Kosovu je vrlo problematična. Ona određuje Kosovo kao deo Savezne Republike Jugoslavije, sada

Srbije i Crne Gore, a pitanje budućeg statusa ostavlja otvoreno. Ne znam kako postići kompromis između dve ekstremne pozicije. Bojim se da ni politička elita ovde u Beogradu, ni ona na Kosovu nisu spremne da nađu neko srednje rešenje. Postoje razne mogućnosti: potpuna nezavisnost ili široka autonomija s tim da Kosovo ostaje sa Srbijom. To bi za mene bilo utopističko rešenje. Ali kako stvari sada stoje, nemoguće je sada postići takav kompromis. Zato sam pre za nezavisno Kosovo. U svakom slučaju bi to onda bio izbor Kosova i ako bi projekat propao, bila bi to njihova sopstvena greška. Tokom protekle tri godine zaista sam želela da obe strane razgovaraju i pregovaraju, da Albanci Srbima pruže šansu, a da Srbi popuste. Ali sada mislim da bi pregovori opet bili neuspešni. Srpska strana je, što se Kosova tiče, tako nezrela, oni prelaze preko mrtvih, ponašaju se nemoralno. Čini mi se da se u tom pogledu nastavlja Miloševićeva politika, u kojoj žrtava ima samo s naše strane. Ne pokazuje se saosećanje prema žrtvama sa druge strane, jedan ljudski pristup problemu. Naravno da je to politika, ali to ne znači da političari nisu ljudska bića. U sadašnjem trenutku, oktobra 2003, nekoliko dana pre pregovora u Beču, nalazim više argumenata za nezavisno Kosovo, nego za Kosovo unutar Srbije. Ali ako se dogodi čudo i Srbi iskažu istorijsko izvinjenje, vratiću se na svoje ranije stanovište.

Zašto želiš Kosovo kao deo Srbije?

Jelena: To je sasvim praktičan, pragmatičan stav. Mislim da bi bilo jednostavnije postići kompromis i ostati zajedno i tako krenuti put Evrope. Ako Kosovo postane nezavisno, rizikujemo dalje probleme u Evropi, nije tako jednostavno nekoj regiji priznati nezavisnost. Kao građanku Srbije stajalo bi me manje godina života kad bi našli kompromis, nego da se još godinama bore jedni protiv drugih. Mislim da će međunarodna zajednica, ukoliko ne dođe do kompromisa, pre priznati Kosovu nezavisnost, no što će ga vratiti Srbiji. Ali znam i to da će međunarodna zajednica primeniti sav mogući pritisak da do kompromisa dođe.

Ovi problemi me staju skoro trinaest godina života. Koliko godina ću još morati da čekam, jer su Srbi pre šest stotina godina izgubili bitku na Kosovom polju i, i, i...? Mene interesuje šta se dešava danas, šta će biti sutra, a šta za pet godina. Kada ću u svojoj zemlji moći da dobijem kredit, normalnu platu, socijalno

osiguranje? I kada će prestati da novac troše na kosovski problem? U ovoj politici ima toliko nerazboritosti i emocija. Postajem sve radikalnija, jer polako gubim živce i htela bih da kažem: - Radite šta hoćete, pomrite od gladi, ako hoćete. Svi ovi političari pozivaju se na mitologiju, Srbi na bitku na Kosovom polju, Albanci na svoje ilirske pretke. Oni proglašavaju dve suprotstavljene vizije: albanski političari kao jedini cilj imaju nezavisnost Kosova, a srpski političari govore samo o srpskoj kolevci. To je prosto suludo. Mi imamo šezdeset procenata nezaposlenih i kuda nas vode ove vizije?

Šta bi umesto toga želela od političara?

Jelena: Želim više hrabrosti, a to, po mom mišljenju, u sadašnje vreme znači preuzimanje odgovornosti za ono što je Milošević ostavio u nasledstvo. To znači priznati da snosimo kolektivnu odgovornost za ono što se dogodilo. Ne kažem kolektivnu krivicu, ne verujem da tako nešto postoji, ali bi svako od nas trebalo da se upita šta je njegova ili njena sopstvena odgovornost i krivica. Ali naša vlada trenutno ne čini ništa u pravcu pomirenja, razotkrivanja istine i preuzimanja odgovornosti. Ni vlada Kosova ne preduzima ništa, oni daju potpuno neodgovorne izjave. Holanđani su na Kosovu sproveli jednu anketu, osamdeset procenata anketiranih je izjavilo da je nezavisnost važnija od ekonomskog prosperiteta. Ovo jasno pokazuje da su ljudi uvereni da bi nezavisnost rešila njihove probleme.

Ako je nezavisnost Kosova jedini put da Srbi sebi polože računa o onom što su na Kosovu uradili, biće mi pravo ako Kosovo postane nezavisno. Srbija bi onda morala da shvati da su Albanci ravnopravni i da su ljudska bića kao i mi. Političari će morati da objasne stanovništvu zašto Kosovo dobija nezavisnost, a to neće biti tako jednostavno, jer to znači da Srbija prema međunarodnom pravu gubi svako pravo da ikada opet vlada Kosovom.

«Ne smemo svoja strahovanja projektovati na druge ljude i od njih stvarati neprijatelje...»

Vjolca Krasnići

Maj 2003.

Pošto smo razgovarale sve tri zajedno, nalazim se i sa Vjolcom nasamo, kao i sa Jelenom Bjelicom. Htela bih i od nje da čujem kako je postala angažovana aktivistkinja ženskog pokreta.

Gde i kako si odrasla?

Vjolca: Rođena sam u Mitrovici, tada je bila prosto Mitrovica, nepodeljen grad, a ne kao sada, gde Albanci žive južno od Ibra, a Srbi severno. Naš stan se nalazio u savremenom delu grada. Kada sam napunila dva meseca, otac je saziđao kuću u južnom delu grada pa smo se preselili. Iako sam studirala u Prištini - engleski jezik, filozofiju i sociologiju, uvek sam ostala veoma vezana za Mitrovicu. Ali danas grad više nije ono što je bio.

U dvojezičnoj Mitrovici si već kao malo dete doživela da postoje ljudi koji govore srpski i oni koji govore albanski. Da li si imala drugove i drugarice Srbe?

Vjolca: Naravno, u školi su bila i deca koja su govorila srpski i deca koja su govorila albanski. Igrali smo se na istim mestima. Kada bi se igrali zajedno govorili bi srpski, jer su srpska deca slabije govorila albanski, nego obrnuto.

Kad si shvatila da postoje napetosti između Srba i Albanaca?

Vjolca: Sećam se, naravno, Miloševićeve posete Kosovo polju, kada je rekao da od sada nijednom Srbini neće faliti ni dlaka s glave. To je bilo 1989, i onda jula iste godine kada su Srbi proslavljali 600. godišnjicu boja na Kosovom polju. Sećam se da sam tada putovala iz Prištine za Mitrovicu i videla da su žitna polja kod Gazimestana prevremeno požnjevena da bi se napravilo mesta za sve te ljude koji su došli na proslavu. Sećam se i mnogih medijskih izveštaja o nasilju Albanaca nad Srbima. Bila je to Miloševićeva ogromna propagandna kampanja da bi dokazao da su Albanci nasilnici, a Srbi na Kosovu njihove žrtve.

Rečeno je da Albanci siluju Srпкиnje. Bio je to početak institucionalizovane kampanje mržnje koju je organizovao srpski režim.

Da li je Tebi već onda bilo jasno da se radi o kampanji?

Vjolca: Sve je to bilo komplikovano, jer je onda još uvek bila država Jugoslavija. Celokupni evropski blok se menjao, bilo je to vreme kada se komunizam raspadao, kada je srušen Berlinski zid. I u ono vreme se svugde budio nacionalizam koji je pod komunizmom bio potisnut. Srpski nacionalizam je išao dalje od drugih i iskorišćen je da se promeni sistem i da se radi u korist velike Srbije. Već sam bila svesna da se radi o moći, o nacionalizmu, o isključivanju i potčinjavanju jedne etničke grupe.

Da li je to nešto izmenilo u odnosima u Tvom privatnom životu?

Vjolca: Ne mnogo. Među prijateljima i sa ljudima sa kojima sam pohađala istu školu, sa kojima sam se sretala u svom okruženju, ponašali smo se kao i pre, ali je to ipak uticalo na odnose. Svakodnevni život Albanaca i Srba se sve više odvijao odvojeno.

Kojih događaja se sećaš posle 1989?

Vjolca: Bilo je mnogo demonstracija. Milošević je sticao sve više vlasti, pa je promenio Ustav. Srbima na Kosovu je rečeno da imaju pravo na izvršnu vlast.

Jesi li učestvovala u studentskim protestima?

Vjolca: Naravno, kao većina albanskih studentkinja i studenata. Univerzitet u Prištini imao je albanski i srpski odsek. Srpski studenti nikada nisu podržali naše proteste.

Da li si još uvek imala prijatelje među srpskim studentima?

Vjolca: Mi smo se još nalazili, ali nikada nismo govorili o politici, to je bila tabu tema. To je bila jedna od naših najvećih grešaka. Trebalo je da razgovaramo o političkim problemima. Ali mi, Albanke i Albanci, išli smo svojim putem u organizaciji protesta i otpora protiv političkih promena i nismo istinski razgovarali sa ovdašnjim srpskim stanovništvom. A srpsko stanovništvo je podržavalo Miloševićevu politiku.

Kako si se osećala pošto je autonomija ukinuta i albanski fakulteti više nisu bili na Univerzitetu, već po privatnim kućama?

Vjolca: Vrlo bespomoćno i bez nade. Bili smo tako izolovani! Završila sam studije 1992. Sećam se mnogih razgovora sa prijateljima i kolegama. Osećali smo se kao gubitnici, kao da prosto vegetiramo, bez sigurnosti, ne znajući nikada šta donosi sledeći dan. Nismo videli mogućnost da se lično razvijamo.

Onda su mnogi počeli da odlaze sa Kosova, da emigriraju u zapadnoevropske zemlje. Izgubili su svoja radna mesta, svoje stanove i više nisu imali uslova da ovde prežive. Van Kosova se malo znalo o tome šta se ovde dešava. Od 1992. pa negde do 1997. bilo je kao da živimo u virtuelnom društvu, samoorganizovani, izgrađujući mreže solidarnosti, međusobno se materijalno potpomažući. I konačno su međunarodne humanitarne organizacije stigle na Kosovo. Odjednom su spolja uočili da se na Albance vrši jak politički pritisak, da su moć i diskriminacija Miloševićevog režima usmereni protiv nas.

Da li si po završetku studija našla posao?

Vjolca: S vremena na vreme radila sam kao prevodilac, pre svega za novine. Onda sam jedno vreme predavala engleski, a posle sam radila u Institutu za filozofiju i sociologiju na Prištinskom univerzitetu, naravno u paralelnom sistemu. To znači na univerzitetu koji smo mi, Albanci, samoorganizovali, odvojeno od državnog univerziteta. Posle toga sam počela da radim za Soros fondaciju na projektima za žene.

Kako si uspostavljala kontakt za ženskim organizacijama van Kosova?

Vjolca: Zahvaljujući mom radu kod Sorosa. Ova fondacija imala je mrežu u istočnoevropskim zemljama. Godine 1998. je Centar za ženske studije u Beogradu organizovao jednu konferenciju. Bila sam pozvana i trebalo je da izvestim o zakonu poznatom pod nazivom *Lex Dukagina*, o *Kanunu*, kako se još naziva. Bila je to velika konferencija o ženskim pitanjima i o obrazovanju. Učestvovala su žene iz cele istočne Evrope, a iz zapadne Evrope su učestvovala profesorke, studentkinje, članice ženskih organizacija.

Da li su Te ženska pitanja interesovala od ranije?

Vjolca: Da, negde oko 1993. žene na Kosovu su počele da se organizuju. Posredstvom *Demokratske lige Kosova (LDK)* osno-

van je ženski forum u kojem su učestvovalе mnoge žene, ali su postojale i druge ženske grupe. Ja sam radila na više mesta. Učestvovala sam u demonstracijama i u mreži solidarnosti žena iz cele bivše Jugoslavije. Za mene je bilo uzbudljivo biti deo mreže. Bila sam impresionirana radom organizacije *Žene u crnom* u Beogradu, njihovom otporu Miloševićevom režimu.

I na Kosovu je bilo velikih demonstracija, na primer demonstracija sa hlebom, jesi li bila tamo?

Vjolca: Da, to je bilo u proleće 1988. kada je u Drenici ubijena cela porodica Jašari i ceo taj kraj bio izolovan. Sa jednim hlebom u ruci marširale smo u pravcu Kosova polja. Bilo je i drugih demonstracija za mir, na primer, ona sa američkom podrškom, kada smo sa belim papirom kao simbolom mira protestovale protiv rata. Ili kada smo sa svećama za pomen žrtvama prolazile ulicama Prištine. Za nas je bilo važno da kažemo da mi nećemo ovaj rat i bilo je važno da mi, žene, to uradimo.

Posle rata, decembra 1999. održan je sastanak u Parizu na kojem su se prvi put posle rata na Kosovu srele žene iz bivše Jugoslavije i Albanije. Bilo je dosta teško održati ovu konferenciju koju je organizovala francuska nevladina organizacija *Transeuropéennes*, jer je tada jedva bilo telefonskih veza, neke žene nisu imale pasoš, morale smo imati vize. Nekako smo ipak uspele da stignemo u Pariz. Bio je to važan susret: govorile smo o ratu, o progonu albanskog življa, o bombardovanju NATO snaga, o nestalima i uhapšenima. Uzburkala su se osećanja, bio je to prvi dijalog u širim razmerama. Od tada smo nastavile da saradujemo na umrežavanju i nalazile smo se u raznim gradovima. U karavanu žena koji je prolazio kroz zemlje bivše Jugoslavije, mogla sam da učestvujem samo dok je prolazio Kosovom. Otišle smo u srpsku enklavu Gračanica i tamo smo razgovarale sa ženama nestalih osoba.

Kako si ti kao Albanka doživela tu situaciju u srpskoj enklavi na Kosovu?

Vjolca: Bilo je teško, još uvek ne znam šta o tome da mislim. Bilo je bolno videti kako žene pate i doznati šta se za vreme rata događalo. Ideja karavana je bila da na raznim mestima saslušamo šta ljudi govore pa da posle toga mi, žene aktivistkinje, posvedočimo o patnjama o kojima smo na raznim mestima čule:

u Srebrenici, Tuzli, Gračanici i drugim mestima. Svaka žena trebalo je da posvedoči o patnjama druge žene, a trebalo je da se izda knjiga i snimi dokumentarni film o tome.

Dijalog između Srba i Albanaca na Kosovu se još uvek teško uspostavlja. Ja i u drugim projektima radim sa manjinama, sa Srbima, Aškalijsima, Bošnjacima itd. Treba još vremena, ali mi moramo da nastavimo dijalog, ne smemo ga prekinuti, moramo pokušavati da ga održimo na razne načine, raznim međunarodnim i lokalnim projektima, konferencijama, radionicama, publikacijama...

Kakve promene vidiš u odnosima između Srba i Albanaca?

Vjolca: Mislim da je uvek postojala neka distanca između Srba i Albanaca, i pored toga što su se deca igrala na istim mestima. Uvek se pravila razlika, uvek smo govorili - Ja sam Albanka, ili - Ja sam Srbin. Ali kad je Milošević došao na vlast, ova distanca je postala mnogo veća. Ljudi su dospevali u zatvor, tukli su ih, tražili oružje. Ljudi su otpušteni sa radnih mesta... sve je to pokvarilo odnose.

Kako bi jednog dana ovde moglo da bude? Čemu se nadaš?

Vjolca: Nadam se da ljudi neće zaboraviti prošlost i da će raditi u prilog bolje budućnosti u kojoj će biti više tolerancije i poštovanja razlika. Nikad nećemo biti svi jednaki. Ali mislim da treba da postoji tolerancija i uzajamno razumevanje među ljudima koji govore različitim jezicima, imaju različite veroispovesti, način života i shvatanja. Potrebno je više svesti o odgovornosti prema sadašnjosti i budućnosti. Ne bi trebalo da se toliko oslanjamo na ono što nam vlasti govore i predočavaju kao nadu.

Građani i građanke bi trebalo da budu svesni toga da moraju da se zauzimaju za zajednicu, da su suodgovorni za ono što se sada dešava i što će se dogoditi u budućnosti. I ukoliko svest i odgovornost ljudi jača, utoliko je veća nada. Ne smemo naše strahove projektovati na druge ljude i njih pretvarati u neprijatelje, u moguću pretnju. Ako se to izbegne, ima mnogo nade: situacija će se poboljšati.

Positivno je što se vlada obavezala da će poštovati manjinska prava. No ja mislim da političkom sistemu Kosova treba još vre-

mena da shvati stvari, tek će onda imati više prostora da porazmisle o strategijama i merama. Ali još jednom ističem da ne verujem da institucije i vlade mogu same nešto da postignu. Civilno društvo, građanke i građani kao pojedinci imaju ključnu ulogu. Vlada ne bi trebalo da bude autoritet kojem stanovništvo slepo i automatski veruje i čija uputstva automatski izvršava. Ako se autoritet suviše respektuje, to pokazuje da je društvo nezrelo.

Imam utisak da su u medijima aktivnosti vlade i međunarodnih organizacija zastupljenije od aktivnosti nevladinih organizacija i civilnog društva.

Vjolca: Većina nadležstava i institucija zaista nema mnogo informacija o onom šta se među stanovništvom dešava. Šef UNMIK-a, na primer ne zna ništa o tome da Srпкиnje prelaze preko mosta u Mitrovici i da zajedno sa Albancima ostvaruju razne projekte. Uvek mislimo da su političke partije ključne, no grupe građana su isto tako važne. Pitanje je kako politički rad učiniti vidljivim. Važno je da sačuvamo njihovu političku angažovanost. I pre svega se u našem društvu nameće pitanje kako žene uopšte, a posebno one koje nešto preduzimaju, učiniti vidljivim.

Maj 2004.

Maja 2004, dva meseca posle demonstracija na Kosovu koje su se izrodile u nasilje protiv Srba, Roma, Aškalija i njihovih kuća i crkava, ponovo se nalazim sa Vjolcom Krasnić u Prištini. Ona je užasnutna, šokirana i tužna zbog onoga što je agresivna albanska rulja učinila. - Svi su zatajili, domaći i internacionalci kaže deprimirano. Ona se tih dana brinula zbog 4000 Srba sa Kosova koji su isterani iz svojih kuća, zbog Srпкиnja sa kojima sarađuje. Odmah se telefonom raspitivala za njih. Sve albanske ženske grupe su održale kontakt sa srpskim ženama i pružale im pomoć. Etnički mešovite seminare ženske grupe opet održavaju u Makediniji umesto na Kosovu, kao 1999. godine, odmah posle rata, jer se Srпкиnje tako osećaju bezbednije.

Možda smo pogrešili u našoj saradnji sa Srпкиnjama, jednostavno smo radile, a potiskivale smo prošlost, nismo razgovarale o ratu.

Vjolca i nadalje održava vezu sa Jelenom Bjelicom iz Beograda, bilo preko elektronske pošte ili telefonom, a srešće se kad jednom opet doputuje u Beograd. Jelena je razočarana snažnom provalom nasilja na Kosovu, ali je to neće odvratiti da jednom opet oputuje za Prištinu.

«Hajde da završimo ovu priču»

Zdenka Milivojević (1953), sociološkinja, Beograd

Septembar 2002.

Ime Zdenka koje počinje sa mekim 'Z', a završava se nekako ćoškastim 'K', pristaje plavookoj plavuši sa širokim osmehom i snažnim stasom. Skoro da se nije promenila za ovih pet godina otkako sam je upoznala. Bilo je to u jesen 1997. za vreme jedne konferencije mirovnih grupa u Feketiću, gradiću u Vojvodini. Zdenka Milivojević je donela upravo objavljenu knjigu jarko-oranž boje o interetničkoj komunikaciji, koju je napisala sa troje kolega o jednom omladinskom projektu sa Kosova - 'Priručnik za kreativnu komunikaciju'.

To je prva knjiga tokom 90-tih godina koja je napisana i na albanskom jeziku, ona je trojezična: na srpskom, albanskom i engleskom jeziku', objasnila je. Tada nisam mogla da shvatim ovaj neobičan projekat sa kosovsko-albanskom i kosovsko-srpskom omladinom i prevodom knjige na albanski. Sada, posle rata na Kosovu, bolje razumem koje su prepreke sprečavale srpsko-albanske aktivnosti i još uvek ih sprečavaju. Posle rata na Kosovu granica između Prištine i Beograda, koja je već od ranije postojala u glavama ljudi, jasno je povučena, sa srpskom policijom s jedne i policijom UNMIK-a sa druge strane. 'Kosovo je već godinama van Srbije', veli Zdenka Milivojević, dok u jesen 2002. sedim preko puta nje u njenoj kancelariji u Beogradu. Ona je sada rukovodilac Instituta za ispitivanje javnog mnjenja i analize - Argument.

Prošlo je. Hajde da završimo ovu priču, ja nisam političarka, ali to je moje lično mišljenje, pustimo ljude sa obe strane da žive svoj život. Ja sam ubeđena da bi se za nekoliko godina opet

uspostavila saradnja između Kosova i Srbije. Upostavile bi se veze kao sada sa Slovenijom i Makedonijom. Ljudi saraduju preko granica, jer je to u obostranom interesu.

Neočekivani jezički problemi

Zdenka Milivojević do 1990. nije imala nikakve veze sa Albancima i Albancima sa Kosova. Te godine kada je ukinuta autonomija, ona je prvi put u životu službeno oputovala iz Beograda u 370 kilometara udaljenu Prištinu. Njen Argument je sprovodio anketu o političkom pluralizmu u Saveznoj Republici Jugoslaviji, pa je anketa obuhvatila i Kosovo.

Nas šestoro smo oputovali u Prištinu i tražili smo vezu sa lokalnim naučnicima sa kojima je trebalo da saradujemo. Ja sam, naravno, znala da na Kosovu postoje mnogi problemi među etničkim grupama, ali tek kad sam tamo stigla shvatila sam da to nisu prosto problemi, već ogromni problemi. Krenuli smo u fabrike na ispitivanja i utvrdili da su vodeći nameštenici Srbi, dok su Albanci za njih radili.

Albanci su se osećali potlačeni, osećali su da ih ne tretiraju ravnopravno i da nemaju ista prava. I zaista, to nije bio samo osećaj, već političko pitanje. Mnogi Albanci su otpušteni sa svojih radnih mesta ili su morali da rade na radnim mestima koja su zahtevala niže kvalifikacije. Shvatili smo da za anketu među Albancima moramo da angažujemo anketare Albance, a kod Srba - Srbe. To je za mene bilo vrlo loše iskustvo. Mi smo upitnike sastavili samo na srpskom jeziku i nismo se ni setili da ih prevedemo na albanski jezik, bilo je to u ono vreme - kako to da objasnim - smatralo se da svako govori srpski i niko nije ni pomislio na jezički problem. Jedan naučnik, kosovski Albanac, Astrit Salihu i njegovi saradnici su onda preveli pitanja na albanski jezik za one koji ih nisu razumeli. Od tada smo sve upitnike uvek prevodili na albanski jezik. Sa prištinskom grupom smo saradivali sve do izbijanja NATO-rata, marta 1999. Nikada nismo imali probleme u saradnji i niko iz *Argumenta* nikad nije imao nikakve probleme sa Albancima sa Kosova, ni ovde, ni tamo. Imali smo samo jedan nesporazum zbog toga što su upitnici bili pogrešno popunjeni.

Telefonski poziv uz zavijanje sirena

Ova diskusija između srpskih i albanskih kolega zaokupila je Zdenku Milivojević još jednom, kada su počela NATO-bombardovanja.

Ja sam 23. marta kasno uveče bila u svojoj kancelariji, kada su preko televizije javili da je otpočelo bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije. Bila sam ubeđena da ćemo svi mi do sledećeg jutra poginuti pod bombama. Rečeno je da će se bombardovanje koncentrisati na Kosovo, ali ja sam mislila da će oni sve gađati, da je kraj sveta! Tada sam pozvala Astrita u Prištini. Razgovarali smo dva-tri sata. Ne sećam se više o čemu smo sve razgovarali. Napolju su zavijale sirene i moje kolege su me opominjale da požurim i odem kući, već je bilo oko ponoći. Ali ja sam pričala sa Astritom o našem životu, o našem radu i spomenula sam nesporazum prilikom jednog anketiranja i ponovo sam ga uveravala da se radilo o čisto profesionalnom pitanju, koje nikako nije bilo usmereno protiv Albanaca. Htela sam da on to razume, a u dubini svog bića sam znala da me je dobro razumeo. Pitala sam ga za njegove planove i da li mogu nešto da učinim za njegovu porodicu. Rekla sam mu da uvek može računati na mene. Beše to razgovor pun emocija. Astrit mi reče da ne zna šta će učiniti. Bio je to dobar, prijateljski razgovor. Ja sam se u svakom slučaju radovala što sam ga pozvala i on se zahvalio na pozivu.

Za vreme bombardovanja kontakti između Beograda i Prištine su prekinuti. Dok su se ljudi u Srbiji zlopatili pod NATO-bombardovanjem, na Kosovu su srpske vojne i paravojne policijske snage nasilno proterivale stanovništvo.

Oko mesec dana posle početka bombardovanja Astrit me je pozvao telefonom. - Oh, Astrite, gde si? upitala sam iznenađeno.

Bio je u Makedoniji sa svojom porodicom, bezbedan. Upitao me je da li mogu novac koji mu dugujemo za njihov rad predati jednom od njegovih kolega koji preko Beograda hoće da izbegne u Makedoniju. Predložila sam mu da se sa tim kolegom nađem na autobuskoj stanici u Beogradu i da mu predam novac. Kad sam ga srela na autobuskoj stanici, rekla sam mu brzo da ću ga

po srpskom običaju tri puta poljubiti, da ne bismo privukli ničiju pažnju. Dok se sa porodicom peo u autobus za Makedoniju, rekla sam mu da ne brine, da će sve biti u redu. Ali sve nije bilo u redu: ni on ni porodica nisu stigli u Makedoniju.

Zdenka i Astrit su se više puta čuli telefonom tokom tih nedelja i verovali su da su taj kolega i njegova porodica nestali. Zdenka je bila očajna.

Nisam znala šta da radim, pozivala sam sve moguće ljude, čak i zastupnicu ljudskih prava Natašu Kandić. Razgovor s njom je bio vrlo čudan. Rekla mi je da pozovem policiju. - Da pozovem policiju? upitala sam - pa policija ih je skinula iz autobusa! Onda mi je odjednom palo na pamet da je možda policija kod nje i da ne može otvoreno da govori, pa sam rekla: - Da, u pravu ste, pozvaću policiju! Bila sam potpuno bespomoćna i nisam znala šta dalje. Astrit je smatrao da treba prosto pričekati. I onda, otprilike posle mesec dana, telefonirao mi je da je porodica stigla u Skoplje. Kako mi je laknulo!

Kasnije sam doznala da je policija na jednom od kontrolnih punktova zaista skinula porodicu sa autobusa, nisu ih pustili preko granice. Ali na sreću, nisu ih uhapsili. U kraju nastanjenom većinskim albanskim stanovništvom našli su utočište u raznim kućama, a posle izvesnog vremena sreli su i ljude koji su im pomogli da pređu preko zelene granice i dospeju u Makedoniju.

Nema bezbednog mesta

Zastrašujuće vreme bombardovanja je trajalo. Zdenka je duge noći pod bombama provodila sa svojim suprugom i mlađim sinom u svom stanu na 17. spratu. Spakovala je sve što je potrebno za beg, četkicu za zube, peškire, par ribljih konzervi, da se nađu. I onda kada je prtljag bio spremljen, postala je svesna toga da nema kuda da se ide, niti hoće da ide.

U zemlji nije bilo bezbednog mesta, a van Srbije kuda bismo? Nemamo novaca, imamo, doduše, dobre prijatelje u inostranstvu koji bi nas prihvatili, ali dokle? Nisam htela nikom da budem na teretu. Sem toga, hoću da živim ovde u Srbiji, gde imam porodicu i svoj posao. Ja volim ovu zemlju i ljude dobre volje. Jedino mesto gde hoću da živim je ovde u Beogradu, sa

normalnim stanovništvom, sa svim mogućim rasama, bojama i kulturama!

Ostala je kod kuće sa spakovanim torbama i iz noći u noć se plašila bombi.

Sa 17. sprata videli smo ceo Beograd, a bombardovanja su osvetljavala nebo kao vatromet, ali to su bili pogubni vatrometi! Noću nismo spavali, tek oko pola pet ujutro, kada su sirene najavljivale kraj uzbune, zaspali bismo iscrpljeni. U gradu više ništa nije funkcionisalo, nije se radilo, živeli smo iz dana u dan i pitali se hoćemo li preživeti. Najgora je bila noć kada je bombardovana Kineska ambasada koja se nalazi u blizini našeg stana. Bombe su počele da padaju u pola tri, prvo na policijsku stanicu u Knez Mihajlovoj. Mislila sam da je sada zaista gotovo sa nama, ovo dum-dum-dum u kratkim razmacima bilo je tako bučno i dugo kao da nikad neće prestati i činilo se da nam se približava. Rekla sam sinu da izađemo u hodnik i sednemo kraj zida gde je sigurnije. Odgovorio mi je da možemo sedeti gde hoćemo, ako pogode zgradu na 17. spratu nigde nismo bezbedni! Bilo je apsurdno, nije imalo smisla to što sam rekla.

Zdenki su se pojavile suze u očima i ona reče:

Neću da se prisećam! Pa ipak smo, hvala Bogu preživeli!

«Milošević je otišao, nestao, pao!»

Nešto posle godinu dana po završetku rata, pre izbora koji su konačno oborili Miloševića, Zdenku su naizmenično preplavljuivale nade i strahovanja. Na dan pre izbora septembra 2000. ona je pisala prijateljima i poznanicima u inostranstvu:

Još je sve moguće. Nadajmo se da će dan posle izbora biti sjajan u pravom značenju te reči, sa Vojislavom Koštunicom kao novim predsednikom. *Koštunica je pobedio na izborima, ali Milošević nije hteo da prizna rezultate izbora i pozvao je na drugi krug izbora. I Zdenka je ponovo pisala:*

Zaista se nadam da do smene neće doći nasilnim putem, već miroljubivo, ali je ovde - posle deset godina - raspoloženje sledeće: neće biti drugog kruga izbora - on mora da ode, ovako ili onako! I najzad, posle 5. oktobra:

On je otišao, nestao, pao... prošlo je. Posle dugih trinaest godina svi smo na izmaku energije, motivacije i snage. Glasamo za dr Vojislava Koštunicu, on je pobedio. I tada je počela poznata izborna igra bivšeg predsednika Miloševića za još jedan izborni krug, dok ne pobedi kao prilikom dva poslednja izbora. Svi smo pobesnili i onda se - juče - dogodilo. Mi odjednom imamo slobodnu televiziju, slobodan radio *B-92*, slobodan parlament, slobodni Beograd, slobodnu Srbiju. Sve je slobodno, čak je i pivo besplatno.

Sve je počelo juče uz veliku napetost. Očekivali smo masovni dolazak autobusa sa ljudima iz cele Srbije. Oni su došli da odbrane rezultate glasanja. Rano ujutro krenula sam u kancelariju. Nije bilo struje, pa sam sa 17-og sprata sišla peške. Bila sam dosta potištena kada sam stigla u kancelariju. Lica ljudi koje sam srećala odavala su strah i napetost. No, prevladavalo je osećanje: što se mora, mora se, pošto poto, sad ili nikad! Pokušavala sam da radim, premeštala sam papire na svom pisaćem stolu sa jedne gomile na drugu, planirala neke termine i pokušavala da se ne osećam kao osuđenik na smrt pre izvršenja presude. Na ulici je bilo sve više ljudi, oni su vikali, zviždali, zvučalo je agresivno.

U stvari sam nameravala da tek uveče odem do zgrade parlamenta. Moje kolege su već otišle. Negde oko četiri sata posle podne osetila sam suzavac i čula zastrašujuću galamu sa ulice. Ljudi su trčali, vikali, pritiskivali krajeve svojih košulja i džempera na nos. Ulica je bila puna dima. Mislila sam da će sada izbiti novi rat, to je nepodnošljivo. Moji sinovi su bili kod kuće, mlađi je student, a stariji se pre dve nedelje vratio iz armije. Pokušavala sam da im telefoniram, ali bez uspeha. Pokušavala sam da se smirim i da ne paničim. Napokon su mi sinovi telefonirali i rekli da idu pred zgradu parlamenta. Ostala sam bez reči. Da im kažem: - Ne idite, izbiće građanski rat, rizikujete da vas ubiju? Nisam ništa rekla i veza se prekinula.

Moj muž je već ceo dan bio u gradu, ja sam bila sama. Naposlju su ljudi vikali i trčali ulicama. Dopirao je dim od zgrada RTS-a i parlamenta, koje su gorele. Čula sam pucnjavu. Izašla sam, suzavac je bio jak, jedva sam disala i suze su tekle. Krenula sam u pravcu parlamenta. Neko je rekao: 'Ne idite, policija puca!' No, nisam marila. Iznenada su dvojica povikala: 'Zauzeli smo srpsku

televiziju, a parlament gori! Neko drugi je vikao: - Policija više ne puca, ona je na našoj strani! Protrčali su ljudi sa štapovima i kamenicama. Kod parlamenta plamen je suklljao kroz prozore. Pred zgradom i po ulicama nalazile su se gomile smeća, a gorela su i policijska kola. Odjednom je masa počela da viče: - Pobili smo! Pucnjava je prestala, čula se muzika, ili sam to uobrazila. Mirisalo je na pobjedu, na brzu, efikasnu, zadimljenu pobjedu punu suzavca.

Bilo je oko 10 sati uveče i neko reče - Dobar dan usred noći! Da, zora je svanula. Posle trinaest godina ukradenog života. Pa ipak, zahvaljujući događajima 5. oktobra 2000, vredelo je sve što smo tokom prethodnih godina uradili. U Srbiji počinje novo doba. Nema reči da se opišu ta osećanja, smeh, energija koje su ljudi u tim časovima u Srbiji razmenjivali.

Čestitke iz Prištine

Oko ponoći tog znamenitog 5. oktobra 2000. primila sam poziv iz Prištine od Astrita Salihua sa kojim od kraja rata nisam imala veze. On reče: - Čestitam, napokon ste uspeali, možda ćemo ubuduće opet moći da se vidamo, možda će sada sve biti u redu! Nismo dugo razgovarali i od tada više ništa nisam čula o njemu. Činilo mi se da je bolje da više ne zovem. Na Kosovu postoje mnogi strahovi, on mi nije dao broj telefona, a ja ga nisam ni tražila. Možda je za njega bezbednije da ne dobija telefonske pozive iz Srbije. Kad nemate informacije, čovek počinje da špekuliše. Ali rado bih se ponovo videla s njim.

Posle rata prekinuta je veza i sa ostalim albanskim saradnicima sa Kosova. Već sam uoči rata imala neko čudno osećanje kada bih zvala prevoditeljku koja je radila za nas. Činilo mi se kao da smetam njoj i njenoj porodici. Stoga sam je zamolila da ona mene zove, ali mi se ona posle rata nije javila. Ne znam da li su je drugi ljudi ugrožavali. Verovatno više nije u zemlji, ona je već pre rata izrazila nameru da napusti Srbiju. Prekinuta je i veza sa omladinskim projektom na Kosovu o kojem izveštava *Priručnik za kreativnu komunikaciju*. Tromesečni rad sa omladinskom grupom u Prištini je bilo dobro iskustvo. Iz jednog *Argumentovog* istraživanja među učenicima pokazalo se da se mlada generacija oseća zapostavljenom od strane države i da živi bez

perspektive. Mladi, koji imaju mogućnost, odlaze u inostranstvo. Stoga je *Argument* pokrenuo projekat za stvaranje multikulturalnih omladinskih domova u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Na naše iznenađenje, lakše je bilo pokrenuti projekat na Kosovu, nego u Beogradu ili drugde.

U jesen 1996. u Prištini se na tri meseca sastala grupa omladinaca da bi razgovarali o svojim problemima. Bilo je to čvrsto jezgro od dvadesetak njih između 17 i 20 godina, odgovarajućeg nacionalnog sastava: osamdeset i pet posto Albanaca sa Kosova, a ostalo Srbi ili pripadnici drugih manjina. Pomerali smo se sitnim koracima. Ispočetka ste Srbe nalazili s jedne strane ulice, a Albance s druge. Hteli smo da ih sastavimo da bi razgovarali o problemima svih mladih, bez obzira na etničku pripadnost - o školi, ljubavi, o problemima sa roditeljima. Politiku smo hteli da izbegnemo koliko god je to bilo moguće. Projekat namerno nismo najavljivali putem medija, jer nismo želeli da se projekat ispolitizuje.

Pitali smo omladince na kom jeziku da se govori. Jezik nije bio problem, svako je govorio kako je hteo, albanski, srpski, ili engleski, kad je trebalo prevodilo se. Nažalost, organizacija koja nas je finansirala posle tri meseca prekinula je sa svojom podrškom. Projekat je još stajao na suviše krhkim nogama da bi mogao da premosti period nestašice, pa je obustavljen. Danas više ne znam šta se radi u Prištini.

Iz knjige o omladinskom projektu iz Prištine sećam se iskaza jedne mlade žene čija je majka Hrvatica: - Ja ne znam šta sam, ja sam nešto između. Kad u Hrvatskoj kažem da sam iz Prištine, gledaju me kao da sam pala s Marsa, a kad sam ovde, opet se razlikujem od drugih. Trebalo bi da nađem neku treću stranu.

Ne više protiv Miloševića, već glasati za nekoga

Kada sam Zdenku posetila u jesen 2002. opet su izbori bili na redu. Na izbornim plakatima su Vojislav Koštunica i Miroslav Labus - takmiče se za glasove birača za položaj predsednika. Pitam je za koga će da glasa. Ona okleva i veli da to više nije tako jednostavno kao na izborima pre dve godine.

Tada pre svega nismo glasali za Koštunicu, već protiv Miloševića. O tome se radilo. Sada imamo drukčiju situaciju, treba da

glasamo za nekog, za Labusa? Za Koštunicu? Ne verujem da Koštunica može da bude dobar političar, nedostaje mu harizma, on nije ličnost koja zna kako se upravlja državom, pogotovo ne ovom, koja je još uvek prožeta nacionalističkim reminiscencijama. Jedino što kod njega cenim je to što sam apsolutno sigurna da on neće više ratovati. Ali nije on jedini koji neće rat, niko iz vlade i lokalnih uprava neće rat. Ali, nikad se ne zna. Tu je Vojislav Šešelj, on je pretnja!

Smatra se da nam je životni standard viši nego ranije, jer su lični dohoci viši nego 2000. godine. Prosečna plata je bila 100 nemačkih maraka, a sada je 145 evra, ali istovremeno su i cene značajno porasle, pa tako većina ljudi ne živi bolje nego pre. Mnogi stoga ne znaju za koga da glasaju. Mnogi se boje promena. Poslednjih godina čuli su mnoga obećanja koja nisu ispunjena pa su izgubili poverenje. Koštunica sve više liči na raniji režim, on povremeno drži huškačke govore! I on nikad ne govori o industriji, o privrednim problemima, on govori samo o politici, jalovoj politici, on nema nikakav program. Njegova partija je bila mala, sada je veoma narasla, jer su mnogi iz Miloševićeve partije prešli u njegovu. Ali i neki iz Šešeljeve i Draškovićeve partije. Gde su demokrate?

Zdenka prilično pesimistički razmišlja o Kosovu. Ona se priborjava dugoročnog sukoba.

Kao u Belfastu! Ja sam Kosovu želela mir. Ali će političari Kosovo zloupotrebiti kao političku temu i ne verujem da će se uskoro naći rešenje. Kosovski problem nije rešen ni za izbore, ali će se izbori održati bez Kosova, kao što je rečeno, Kosovo je odavno izvan Srbije.

Nekoliko dana pošto sam se srela sa Zdenkom, nastavljam put za Kosovo. I tamo predstoje izbori, lokalni izbori. Većina Srba učestvovala u predsedničkim izborima u Srbiji, ali ne i na lokalnim izborima kosovskih Albanaca. Na tim izborima glasaće samo oni kosovski Srbi koji žive u većinskom srpskom regionu. Oni time izvršavaju instrukcije nacionalističkih partija Srbije, za njih je merodavan Beograd, ne Priština. Albansko stnovništvo sa Kosova se zaista već dugo oseća van Srbije, pogotovo posle rata; Koštunica ili Labus za njih nije tema.

Đinđić mrtav – i šta ja da kažem?

Posle pola godine, u proleće 2003. opet sedim u kancelariji Zdenke Milivojević. Na moje pitanje kako vidi aktuelnu situaciju, ona ovog puta odgovara brzo i trezveno:

Više ne razmišljam o njoj, ja radim!

No, malo kasnije voljna je da ispriča kako je doživela smrt predsednika vlade Zorana Đinđića 12. marta.

Bila sam kod kuće kada su preko televizije preneli vest da je u parlamentu došlo do pucnjave. U prvom trenutku sam pomislila: - O, Bože, šta se opet desilo? jer smo verovali da je posle 5. oktobra 2000. gotovo sa ratom i pucnjavom. Ali nisam ni pomislila na Đinđića. Oko sat vremena kasnije saopšteno je da je Đinđić ranjen i to je zaista bio šok... Odmah sam telefonirala u kancelariju da saznam da li imaju detaljnije informacije. U *Argumentu* su svi bili šokirani, ali ni oni nisu znali ništa detaljnije. Ja sam ostala kraj televizora i posle sat vremena ili više, saopštili su da je u bolnici i u životnoj opasnosti. Dalje se sve brzo razvijalo, malo kasnije su saopštili da je umro. Bilo je to kao mora, mora koja se vraća. Bože, zar se vraćamo u vreme Miloševićevog režima? prostrujalo mi je kroz glavu, da li će opet izbiti rat? Hoće li doći do građanskog rata? Vlada je proglasila vanredno stanje. Ja sam odlučila da odem u kancelariju i da sa kolegama odlučimo šta ćemo i kako ćemo. Mnogobrojni projekti su bili u toku, neki saradnici i saradnice su bili na terenu. Odlučili smo da obustavimo sva istraživanja. Smešno je anketirati ljude kada je narod u takvoj situaciji. Nismo radili dva dana, svi smo bili veoma žalosni. Primila sam mnoga elektronska pisma od ljudi iz inostranstva, ali nisam odgovarala. Šta je trebalo da kažem?

Đinđić je za života u Srbiji bio veoma osporavana ličnost i izgledalo je da ima više podrške u inostranstvu, nego u sopsstvenoj zemlji. Mnoge posmatračke je iznenadila ogromna masa ljudi koji su ga ispratili, bila je to neka vrsta narodne demonstracije, kakvu jedva da je neko očekivao. I Zdenka Milivojević je bila iznenađena, jer su ga u brojnim anketama loše ocenjivali.

Ne želim da pravim neumesna poređenja, jer je situacija bila sasvim drukčija, ali je na Đinđićevoj sahrani bilo više ljudi na ulici, nego prilikom smrti Josipa Broza Tita. Kao da je velika reka tekla ulicama. To pokazuje da su ljudi počeli da veruju u Đinđića u času kad je ubijen. Pre toga nisu bili tako sigurni u svoje mišljenje. On je bio najbolji u vladi. On je umeo da se ophodi sa različitim mišljenjima, primao je kritiku i pogrde na svoja pleća da bi ostalim članovima vlade čuvao leđa, da bi mogli da obavljaju svoje poslove. Njegova snaga i energija ulivali su hrabrost u ljude. I on je poslednjih meseci zaista preduzeo ozbiljne reforme. Mislim, da je on živ Srbija bi se brže razvijala, ali verujem da i sadašnja vlada čini sve što može da sprovede reforme.

Talas hapšenja

Zdenki je laknulo kada su počela hapšenja u vezi sa Đinđićevim ubistvom. Hiljade ljudi je strpano u zatvor. Ubeđena u ispravnost kaže:

To je bilo dobro, vrlo dobro, bilo je potrebno, trebalo je to učiniti ranije. Sigurna sam da su imali sve potrebne informacije, imena, fotografije i drugo. Pa još ni sada ne mogu da shvatim šta ih je sprečavalo da ove ljude i ranije uhapsu. Nije mi bilo jasno da li je Đinđićevo ubistvo politički ili teroristički motivisano, mislim da je bilo i jedno i drugo, ali pre svega politički.

Prošlo je tačno dva meseca od tog ubistva i Zdenku još veoma uzbuđuje kad govori o tome.

Spadao je u govornike koje rado navode, a govorio je poučno. Na primer, govoreći o radu rekao je da smo živeli u režimu u kojem smo imali radno mesto, ali ne i posla, na kojem smo primali platu, ali ništa nismo proizvodili. A da je sada došlo vreme da se to promeni. Da bismo pokrenuli proizvodnju, moramo menjati navike. On je bio čovek koji je vrlo pragmatično i praktično razmišljao. Mislila sam da će se reforme posle njegove smrti otegnuti, ali sve ide brže no što sam očekivala. Svesni smo da treba nadoknaditi deset i više godina da bismo se približili prosečnim Evropljanima i da bismo postigli normalni životni standard, normalne plate, normalne prilike u svakom pogledu. Jer mi smo živeli u nečemu što je za nas bilo normalno, a to je u

najvećoj meri bilo nenormalno. Korupcija je bila zavladala svuda, ništa, baš ništa se nije moglo uraditi bez podmićivanja.

Zdenka Milivojević preko mene upućuje pozdrave Astritu Salihuu i šalje knjižicu o korupciji, popularnu verziju jednog istraživanja koje je njen institut sproveo. Rado bi i sama otputovala na Kosovo da poseti poznanike i da razgleda izmenjenu Prištinu, kuće, ljude. Da vidi kako se ljudi ponašaju i dokuči njihovo mišljenje.

Sve bih da vidim, ali sam preopterećena poslom, više nikuda ne putujem, sem na teren radi istraživanja. Sem toga ne bih se dobro osećala da odem. Ne bih se osećala bezbedno. Nije to zbog tamošnjih ljudi, već zbog njihovog osećanja prema nekom ko dolazi iz Beograda.

Napominjem da ni Astrit Salihu ne želi da dođe u Beograd. Zdenka to dobro razume.

Mnogo su patili zbog srpske policije i vojske tokom 90-tih i jasno mi je da ne žele više da vide srpske uniforme. Ali s naše tačke gledišta, sada se srpska policija transformiše, naročito posle Đinđićeve smrti. Imamo više poverenja u policiju, nego ranije; naravno naša situacija u odnosu na policiju nije bila ista kao situacija Albanaca, ali i mi smo imali malo poverenja u policiju. Novo je to da sada u policiji ima i žena i da policajci i policajke zajedno patroliraju, zbog čega se bolje osećam.

Reci Astritu Salihuu da dođe u Beograd, uveravam ga da ovde ne vrebaju nikakva opasnost. Šteta je što ja ne govorim albanski. Pre nekoliko godina sam počela da ga učim, ali znam samo da brojim do deset i da kažem *miredita* (dobar dan). Možda ću ga jednog dana naučiti.

«Dokle god se ljudi boje, nema normalnih odnosa»

Astrit Salihu (1966), zamenik direktora Radija i televizije
Priština, docent na Univerzitetu u Prištini

Juni 2002.

Broj telefona koji mi je Zdenka Milivojević dala više ne važi. Tako sam se u Prištini raspitivala kod mnogih, dok nisam doznala da Astrit Salihu predaje na fakultetu i drži predavanja subotom u 11 časova. Čekala sam ispred odgovarajuće sobe, pošto su me studenti uveravali da će se docent pojaviti za nekoliko minuta. Dok njegova studentkinja, Albanka, sa mnom razgovara francuski, ja grozničavo razmišljam kako bih mogla da izbegnem neprijatnu situaciju da docentu u prisustvu njegovih studentkinja i studenata isporučim pozdrav od njegove kolegice sa srpskim imenom iz Beograda. Tada sam se setila da sam je fotografisala, pa kada se docent pojavio - mlađi čovek u tamnom radnom mantilu i puloveru sa rol-kragnom, ja sam mu pružila fotografiju i rekla: - Donosim Vam pozdrav od ove dame' On se smeje i čudi se. Posle predavanja u kafiću objašnjavam mu šta sam naumila i kažem da je Zdenka Milivojević prilikom poslednjeg telefonskog razgovora stekla utisak da bi bilo bolje da ne poziva više Prištinu. - Ne znam zašto ne bi, veli on iznenađeno. Vrlo brzo smo se dogovorili za termin intervjua.

Nekoliko dana posle toga, u jednoj sali za sednice fakulteta, Astrit Salihu mi je ispričao kako je došlo do saradnje između njega i Zdenke Milivojević.

Počelo je 1989, mislim da smo se upoznali u Beogradu. Zdenka je bila zainteresovana da njen Institut za istraživanja i analize *Argument* sprovede ankete na Kosovu, i ja sam ih koordinirao. Tada je bilo vrlo problematično anketirati Albance, jer nisu bili spremni da daju intervju nekoj organizaciji iz Beo-

grada. Ja sam ljudima rekao da se radi o naučnom, a ne o političkom ispitivanju, objasnio sam im pitanja koja nisu razumeli. Ako je na primer pitanje glasilo: - Šta mislite o vladi? onda su Srbi podrazumevali vladu u Beogradu, a Albanci pak onu u Prištini.

Ja sam sa Zdenkom i njenim kolegom Stjepanom uvek razmatrao pitanja i predlagao izmene, gde god je to bilo potrebno. Naša saradnja je bila korektna, čovek odmah prepoznaje profesionalan rad; video sam njihove upitnike i bilo je jasno da postupaju profesionalno. I druge organizacije su mi nudile saradnju, ali ja sam odbio pošto sam video upitnike. Ne sećam se šta je sve u okviru *Argumenta* istraživano, ali znam da se radilo o građanskoj svesti, sistemu vrednosti, o zdravstvenim institucijama, privrednoj situaciji i slično. Bila su to empirijska i primenjena istraživanja.

Prekinuta saradnja

Saradnja je usled rata marta 1999. prekinuta, ali su se kontakti još neko vreme održali. On je poštuovao Zdenkin telefonski poziv na početku bombardovanja. Bio je to poslednji dan kada je telefon još funkcionisao u Prištini.

Zdenka se držala normalno, korektno, ljudski. Imali smo telefonski kontakt kada sam pred kraj rata bio u Makedoniji. I kada je Milošević pao, ja sam nju pozvao 5. oktobra 2000. Dugo smo razgovarali i o tome šta se tamo dešava, jer me je to interesovalo. Posle toga se više nismo čuli, ona se više nije odazivala na dati broj.

Sa drugim srpskim poznanicima Astrit Salihu još uvek održava vezu.

Sa normalnim ljudima sa kojima sam imao vezu pre rata održavam je i dalje, samo malo ređe. Sa onima koji su učestvovali u kolektivnom ludilu već sam pre toga raskinuo.

Većina Srba koji su živeli na Kosovu posle rata su izbegli; tako je učinila i jedna porodica koja se družila sa Astritovom porodicom.

Njihov sin me je juče prvi put od rata pozvao iz Grčke. Njegova majka je Srпкиnja, a otac Goran, Musliman. Roditelji su se

razveli, sin je pohađao srpsku školu, i osim što ima albansko ime on je Srbin, on ne govori albanski. Razgovarali smo pola sata i ja sam mu rekao da bi mogao da se vrati, njegovo ime se ne razlikuje od imena nekog vojnika OVK-a, ali on se plaši da se vrati.

Situacija ovde zaista nije dobra za Srbe, ali u poređenju sa vremenom odmah posle rata, manje je napeta. Video sam Srbe na ulici, ali se oni boje da na javnom mestu govore srpski.

Da li se on usuđuje da na ulici govori srpski? - pitam ga.

Ne osećam se ugodno pošto se svi okreću za mnom, ali se ne bojim. Jedan profesor iz Beograda, koji još predaje u Prištini, a predavao je još u ono vreme kada se nastava održavala po privatnim kućama, došao je posle rata na neku konferenciju u Prištinu. Zajedno smo pošli u grad i nismo doživeli ništa loše. I Nataša Kandić, poznata borkinja za ljudska prava, koja se aktivno zauzimala za oslobađanje zatvorenika u Srbiji, dolazila je više puta u Prištinu. Ona može ovde slobodno da se kreće, Albanci je vole...

Zajedničko muziciranje

Za Astrita Salihua, koji je sa dva brata odrastao u porodici srednjeg staleža, bilo je normalno da kao dete ima kontakte sa srpskim stanovništvom.

Srpska i albanska deca bila su u istoj školskoj zgradi, ali u zasebnim učionicama. U našem stambenom bloku imali smo srpske komšije, sa njima smo slušali muziku, razmenjivali stripove, tada albanskih stripova nije bilo. Zajedno smo svirali rok muziku, ja sam svirao bas gitaru i pevao. U našem bendu u osnovnoj školi nalazio se i jedan Srbin. Sećam se jedne epizode kada smo u proleće 1980. vežbali u nekom podrumu. Srpski dečak je naglo prestao da svira na gitari i počeo je da grize nokte. Upitao sam ga šta se desilo, a on je odvratio da je dan žalosti pa ne smemo da sviramo. Bilo je to dva dana posle Titove smrti i tada je stvarno bilo opasno ne poštovati dan žalosti. Ja sam imao 15 godina i nisam gajio neka posebna osećanja prema Titu. Ali sećam se da se u mom detinjstvu smatralo da će na dan Titove smrti izbiti rat. Tito je važio za jakog čoveka koji može Jugoslaviju da drži na okupu. Bio sam sa bratom sam kod kuće, kada smo čuli vest o Titovoj smrti. Uspaničili smo se. Krenuli smo da

potražimo roditelje. Oni su nas umirili rekavši da je sve normalno. Ali kada se sada setim onog straha, vidim da je bio realan. Deset - petnaet godina kasnije u celoj bivšoj Jugoslaviji je ubijeno više od 250000 ljudi.

Luk protiv suzavca

Godinu dana posle Titove smrti u Prištini su započele velike studentske demonstracije i Astrit Salihu je kao đak u njima učestvovao. Bio je u osmom razredu i put za školu je vodio kraj fakulteta.

Jednog jutra sam video da je policija opkolila studentski dom. Do tada još nikad nisam video tako nešto. Studenti su demonstrirali više dana uzastopno. Jednom sam se na putu kući slučajno umešao u demonstracije i prvi put sam iskusio suzavac. Sledećeg dana sam sa svojim drugovima iz rok benda otišao na demonstracije. Tada nisam znao za strah. Demonstracije su bile novo iskustvo za mene. Ali bilo je to prvi put da sam doživeo podelu između Albanaca i Srba. Sećam se kuće jednog Srbina na koju smo bacali kamenice, jer je jednom pucao na demonstrante i trojicu ranio. Godinama kasnije su se rupe od kamenica još videli na fasadi.

Demonstrirati je u ono vreme postalo neka vrsta zanimanja, navika, demonstrirali smo dan za danom. U Prištini su se tada nalazili mnogi palestinski studenti, oni su nam prenosili svoja iskustva. Na primer, rekli su nam da uvek uz sebe imamo luk, da ga jedemo i mažemo se njime, kako bi neutralisali suzavac. Od onda luk za mene predstavlja više od hrane, neku vrstu simbola. Za vreme demonstracija Albanci su pre no što će zaključati kapije iznosili za demonstrante vreće sa lukom na ulicu.

Astrit Salihu je doživeo da tokom godina kontakti između srpskih i albanskih kolega i prijatelja bivaju sve teži i ređi. Ali seća se i albanskog prijatelja koji se za vreme jedne demonstracije, bežeći od policije, mogao sakriti kod jednog Srbina. Ali su obe grupe sve više išle svaka svojim putem.

Dešavalo se da jedni druge više ne pozdravljamo, čak ni one sa kojima smo kao deca igrali fudbal ovde u komšiluku.

Krivicu za to je Salihu nalazio u Miloševićevoj propagandi koja je širena putem medija i počela da deluje.

Promena Ustava iz 1989, koja je značila ukidanje autonomije Kosova, pripremljena je velikom propagandnom kampanjom. Rečeno je da su Albanci na Kosovu terorisali Srbe, silovali Srпкиnje i skrnavili grobove Srba. Ovdašnje srpsko stanovništvo je odjednom počelo da veruje da je sve to istina. Ja sam povremeno pitao nekog Srbina da li može da navede neki konkretni slučaj da je Albanac silovao Srпкиnju. Odgovarali bi ne, ali da se to dešava na Kosovu. Nisam mogao da ih ubedim da je to laž. Putem televizije i novina svakodnevno su širene takve vesti.

Kasnije su Srbi izašli na ulicu da bi demonstrirali za promenu Ustava. Bio sam očajan, zajedno smo odrasli, bili smo međusobno povezani i odjednom su podržavali politiku koja za mene nije imala ništa racionalno, jednu retrogradnu politiku. Tako su naši odnosi počeli da se hlade.

Frontovi postaju određeniji

Za vreme Miloševićeve vlasti marta 1989. je ukinuta autonomija pokrajina Kosova i Vojvodine. Astrit Salihu je tada imao 23. godine i upravo je završio studije filozofije, nešto pre no što su albanski studenti i profesori oterani sa Univerziteta, a seminari i predavanja premešteni u privatne kuće.

Tada je kod albanskog stanovništva došlo do velike homogenizacije, svi smo postali patrioti. Pre toga su postojale razne albanske grupacije, jedni su bili albanski rodoljubi, drugi su radili za jugoslovenske vlasti, ali počev od 1989. svi su prihvatili istu liniju. Situacija se radikalizovala kako sa srpske, tako i sa albanske strane. U stvari, jedva da je još bilo normalnih kontakata između Albanaca i Srba.

Režimu je bilo stalo do toga da izbaci Albance iz državnog aparata i da izazove sukob sa nacionalističkom pozadinom. Za mnoge Srbe bilo je prijatno da sada, iznenada, postanu direktori i da dobiju dobro radno mesto. Dobili su mnoge privilegije i dobro su živeli. Radna mesta Srba na Kosovu bila su najbolje plaćena u Jugoslaviji. Korupcija je bujala. Svaki Albanac koji je morao nešto da obavi kod vlasti, morao je imati Srbina koga je podmitio. Postojao je uobičajeni izraz *imaš li svog Srbina?* Ovaj bi obavljao sve što je bilo potrebno, pasoš za dve do tri stotine maraka i tako dalje. Kad je moja majka bila u bolnici, morao sam

srpskom stražaru svakodnevno da donosim cigarete da bi me pustio.

Astrit Salihu radio je kao novinar, a kasnije uz to i kao asistent na Filozofskom fakultetu. Zbog njegovog rada kao novinara, policija ga je jednom uhapsila na ulici i zadržan je dvadeset četiri sata u policijskoj stanici.

Bilo je to 1996, bio sam tada urednik u listu *Koha* i došao sam od advokata Bajrama Keljmendija kod koga sam bio da uzmem materijal za neki članak. Radilo se o jednom albanskom uhapšeniku koji je bio optužen da je učestvovao u napadu na srpske policajce.

Posle dve godine je oslobođen zbog nedostatka dokaza. Imao sam magnetofon sa upotrebljivom kasetom koju mi je dao jedan kolega. Ali kad sam bio kod Keljmendija aparat nije funkcionisao i ja sam rukom pisao beleške.

Saslušavan i tučen

Keljmendi je onda očigledno bio pod prismotrom. On je radio na optužnici protiv Miloševića za Hag. Posle intervjua s njim na ulici su me zaustavila dva policajca i civil. Kada su videli dokumenta koja sam dobio od advokata, fotografije srpskog policajca i sa autopsije, odveli su me u policijsku stanicu. Policajci su hteli da znaju šta je na magnetofonskom zapisu. Nikad neću zaboraviti tu scenu. Ja sam, verujući da je to istina, rekao: - Nemam ništa. Kada su uključili aparat, on je iznenada proradio i čuo se prepoznatljiv glas Adema Demaćija, albanskog političara sa Kosova, kako kaže: - occupatori serb (srpski okupatori), što su i policajci razumeli, iako je rečeno na albanskom. Jedan od njih je zamahnuo pepeljarom i upitao: - Kaži! Šta je na ovoj traci? Ja zbilja nisam znao, moj kolega je napravio intervju sa Demaćijem.

Pokušao sam da ubedim policajca da nemam ilegalni materijal, da je sve što stoji u dokumentima već objavljeno. Da sam novinar i da nisam umešan ni u kakve ilegalne aktivnosti. On me je i dalje tukao. Zatim su me odveli u neki magacin i cele noći su dolazili policajci iz patrole i ostavljali svoje zaštitne prsluke. Neki su bili pijani, uzimali su svoje puške, psovali su i govorili - daj da ubijem ovog Albanca! U neko doba došao je policajac koji me je prethodno tukao, izvinio se i rekao da moram u državnu bezbed-

nost. Očevidno je neko od pretpostavljenih naredio da me više ne maltretiraju. U svakom slučaju tamo su bili korektni, doneli su mi cigarete i kafu. Salušavali su me sedam ili osam sati. Na kraju su me oslobodili bez objašnjenja. Napisao sam članak o ovom mom iskustvu, posle toga su me intervjuisali i inostrani mediji.

Astrit Salihu je drugu policijsku akciju doživeo još kao student.

Policijska se pojavila za vreme sednice Naučnog veća fakulteta. Ja sam sedeo kraj vrata, ali dok sam izlazio iz zgrade devet policajaca je udaralo po meni. Oni su udarali i po šezdesetogodišnjim profesorima i po ženama. Prozori su bili zaštićeni gvozdanim rešetkama pa nismo mogli da bežimo, morali smo proći kraj policajaca koji su nas tukli. Bilo je povređenih, profesora sa polomljenim rukama i nogama. Moja leđa su nedelju dana bila plava, a spavao sam tih dana samo na stomaku, uz sredstva protiv bolova. Bio sam mlad, a za starije je bilo mnogo gore.

Prognan na očigled suseda

Astrit Salihu je dva sata pričao, subota je u podne i portir je već više puta kucao na vrata. Vreme je da se razgovor završi. Dogovaramo se da ćemo ga za par dana nastaviti u Institutu za medije, gde Salihu radi, pored svoje docentske delatnosti, na analizi medijskih izveštaja što je još pre rata započeo sa beogradskim institutom Argument Zdenke Milivojević. I Argument nastavlja da radi na analizi rada medija, ali sada oba instituta rade svaki za sebe, na svojoj teritoriji.

Astrit Salihu me prima u prostoriji za kafu, u maloj dvo-spratnoj kući. Oseća se ustajali dim i kako suton pada, vidimo se sve manje, jer nema struje. Htela bih od Astrita Salihua da čujem kako je doživeo ratne dane pre no što je prognan u Makedoniju.

Bio sam kod kuće sa svojim roditeljima, sa kojima sam inače živeo. Moja žena je sa decom dva dana ranije otputovala za Makedoniju. Ja sam se, pre svega, brinuo za starijeg sina, jer je vrlo osetljiv. Ne bi trebalo da vidi kako me tuku ili slično. Laknulo mi je kada sam saznao da su u Makedoniji u bezbednosti. Albanske komšije su me nagovarale da i ja odem, jer sam novinar. Iako sam imao osećaj da se ne nalazim ni na jednoj listi za

likvidaciju, neko je mogao da skrene pažnju nekom pripadniku paramilitarne jedinice da ovde stanuje neki novinar. Kada se proširila dezinformacija da je Baton Hadžiu ubijen, napetost je rasla. Jednog dana sam kroz prozor video dva džipa iz kojih su izašli maskirani, uniformisani ljudi sa automatima. Oni su ušli u kuću preko puta i petnaestak, dvadesetak minuta kasnije video sam kako žene i deca sa torbama izlaze iz kuće. Mislio sam da oni traže nekog određenog, ali sam tada shvatio da su počeli da izbacuju ljude iz kuća.

Upravo sam sa roditeljima jeo supu, kada je parapolicija došla u naš blok. Tog trenutka su me pozvale moje srpske komšije koji su još imali telefonsku vezu - zvala me je žena iz Makedonije. Sišao sam kod njih, sedeli su sa rođacima, pili kafu i gledali šta se dešava. Jedan me je upitao: - Kako je, komšija? Odgovorio sam: - Kao što vidite, proteruju nas. On se nasmešio i rekao: - Zar ne vidite šta teroristi čine?! Nisam komentarisao njegovo pitanje. Rekao sam ženi da nas upravo proteruju i da se nadam da ćemo se ponovo videti.

Astrit i njegova majka su bezbedno stigli u Makedoniju, ali njegov otac nije uspeo da pređe u zbrci povremeno zatvorenih granica pa je morao da se vrati u Prištinu. On je ostao živ u svom stanu, zajedno sa ribama u akvarijumu svojih unuka.

Ove ribe su mu skoro došle glave. On je unucima obećao da će ribe biti tu, kad se vrate iz Makedonije. Tako je jednog dana izašao iz stana da bi pronašao hranu za ribe. Parapolicija ga je zaustavila i odvela u policijsku stanicu. Pretili su mu da će mu izlomiti sve kosti i ubiti ga. Tog trenutka je došao policajac iz našeg kvarta koji ga je poznavao, jer je moj otac od njega uvek kupovao cigarete. Policajac ga je pitao šta on tu radi. Kad mu je otac objasnio priču sa hranom za ribe, ovaj mu reče da nije normalan i da odmah ode kući i da se više ne pojavljuje na uli-cama.

Povratak u kraj bez zakona

Astrit Salihu se posle rata vratio u Prištinu u pratnji jednog makedonskog novinara. Trebalo je hrabrosti da jedan Makedonac odmah posle rata ode na Kosovo.

On je mene i moju porodicu pomagao i za vreme rata. U Skoplju sam imao teškoća da nađem stan, pa je on obavljao na

desetine telefonskih razgovora umesto mene i garantovao je za mene. Iako sam imao novaca, mnogi stanodavci nisu bili spremni da Albancu sa Kosova izdaju stan. On mi je predložio da pišem za nedeljni list za koji je on radio i tako sam tamo objavio četiri članaka. Kada sam se vraćao na Kosovo, hteo je da pođe sa mnom da vidi kakva je situacija.

Priština je bila avetinjski grad, mračan, prodavnice nisu radile, nije bilo robe. Sećam se da je samo jedna kafana bila otvorena, pa smo zajedno otišli tamo. Čudno, više nije bilo policajaca, ni zakona, ali je život nekako funkcionisao. Video sam ljude za koje sam znao da su sitni kriminalci i svi su se prijateljski ponašali. Bila je to neka posebna euforija. Prvo što sam po dolasku u stan uradio, bilo je da pustim jedan svoj CD na sav glas. Mi smo slavili, pili i jeli do jutra. Avetinjski grad je iznenađujuće brzo oživeo: u roku od tri nedelje su police supermarketeta i prodavnica opet bile pune robe.

I pored sve euforije, Astrit Salihu je u ovo poratno vreme imao i loša osećanja. Tuga i bes zbog onoga što se desilo, nisu olakšali kontakt sa srpskim susedima.

Pozdravljao sam srpske komšije kao što sam to i pre uvek činio. Ali neki su za vreme rata bili vojnici, pa su se bojali. Jednom sam jednog slučajno video kroz prozor, kad je on to primećio, prebledelo je. Više ga nikad nisam video. Komšinica Srpkinja od koje sam poslednjeg dana pre odlaska telefonirao, bila je još tu, ali je njen sin, koji je bio vojnik, otišao prilikom ulaska NATO-a. Kasnije je i ona otišla i ostavila ključeve stana kod mog oca. Znala je da je njen sin uzeo naša kola pa je smatrala da mi u zamenu treba da zadržimo stan, ukoliko se ne vrati. Iako je imao ključ, moj otac nije ušao u stan. I već dan posle odlaska komšinice, jedna albanska porodica je provalila u stan - i sad još tamo žive. Ne znam da li su u međuvremenu kupili stan.

Tužna je priča sedamdesetšestogodišnje Srpkinje koja je stanovala u našoj kući. Ona je bila bez igde ikoga i pitala je mog oca da li joj savetuje da se odseli. On je smatrao da ona nema čega da se plaši, da je ona dobra žena. Nedelju dana kasnije su je ubili u kadi. Moj otac je bio veoma potresen, prebacivao je sebi i imao besane noći. I mene je ovo ubistvo veoma deprimiralo. Meni je ta žena bila draga, ona je za moju decu bila kao baka.

Osećati se opet kao čovek

Za albansko stanovništvo je život polagano počeo da se normalizuje, mnogo toga što poslednjih godina nije bilo moguće, više nije predstavljalo problem. Učenici i učitelji su mogli da se vrate u škole, a studenti i profesori na univerzitet.

Bilo je to neopisivo osećanje ponovo otići u zgradu univerziteta. Bilo je to osećanje slobode, teško je to objasniti nekom ko to nije doživeo. Vremenom smo bili izgubili ljudska osećanja. U sopstvenoj zemlji, u sopstvenoj kući više nismo mogli da se osećamo kao ljudi. Nismo nikad znali kad će da nas tuku. A tukli su nas samo zato što smo Albanci. Nikad nismo mogli bezbrižno da ostanemo u gradu do ponoći, a da nas policajci ne zaustave.

Vreme euforije je isteklo posle nekoliko meseci i neki ljudi su bili razočarani, jer stvarnost nije bila onkva kakvu su očekivali. Astrit Salihu je realista, pa zato baš i nije bio mnogo iznenađen što je bilo i zločina.

Ovde ima kriminala kao u svakoj drugoj zemlji, a s obzirom na to da u početku nije bilo ni policije, ni granica, ni zatvora, smatram da ga i nema baš mnogo. Pod nenormalnim okolnostima život je bio prilično normalan. Mi smo kao i svako drugo društvo, i kod nas ima lopova i drugih kriminalaca. A mislim da će se odnosi među nacijama normalizovati onda kad status Kosova bude konačno rešen. Sve dok Srbi ovde računaju na povratak srpske policije, to za Albance predstavlja pretnju. Jedna studija koju sam uradio po nalogu Svetske banke pokazuje da se Albanci više plaše Srba, nego što ih mrze. I sve dok ovaj strah postoji, neće postojati normalni odnosi između Srba i Albanaca.

Kosovo i Đinđićevo ubistvo

Mart 2003.

Šest dana posle Đinđićevog ubistva ponovo se srećem sa Astritom Salihuom u Prištini. Vest od 12. marta 2003. i u Prištini potresa mnoge ljude, iako je Đinđić bio srpski političar. Za neke je on bio jedan od malobrojnih sa kojim su mogli da zamisle politički dijalog između Prištine i Beograda. Interesuje me više-

nje čoveka iz medija, filozofa, koji je u međuvremenu postavljen za zamenika direktora javnog Kosovskog radija i televizije (RTK).

Osećao sam gorčinu pošto sam primio vest o ubistvu. Bio je filozof, dakle, kolega po struci i ja sam ga i lično znao. Zoran Đinđić je bio vrlo inteligentan čovek, ali je postao žrtva sopstvene inteligencije. Milošević i njegov režim stvorili su simbiozu države i mafije. Đinđićevo ubistvo je posledica ove simbioze. On je bio suviše inteligentan da bi manipulirali njime, zato je tako postao smetnja u toj strukturi pa su ga likvidirali.

To je kao kad je slomljena kost loše srasla: treba je ponovo lomiti da bi zaista ozdravila. Mnogi ljudi u Srbiji i u inostranstvu su verovali u iluziju da će obnova Srbije posle izručenja Miloševića u Hag biti moguća bez lomova. Ali pokazalo se da prvo treba polomiti srasle strukture režima i mafije.

Đinđić je kratko vreme pre nasilne smrti pregovarao sa mnogim Albancima da se Kosovo podeli. Salihu se nije mnogo uzbuđivao zbog ovog predloga.

Đinđić je znao da je Kosovo izgubljeno za Srbe, ali je on bio pragmatični političar i nijedan političar u Srbiji ne može da kaže da Kosovo ne pripada Srbiji. Ja znam od prijatelja koji su sa njim razgovarali pre no što je bio u vladi, da je lično imao drukčije mišljenje od onog koje je javno iznosio. Ali sa tim stavom ga narod ne bi podržao i tako je koketirao sa srpskim nacionalistima.

Salihu bi voleo da zna šta Zdenka Milivojević u Beogradu misli o situaciji posle Đinđićevog ubistva. Ali je on i suviše zauzet da bi dohvatio slušalicu i upitao je. Ili, možda, postoje i drugi razlozi da to ne čini. A sigurno neće uskoro za Beograd.

Imao sam poziv od Nataše Kandić da dođem na neku konferenciju u Beograd, ali sam odbio. Rekao sam joj da ne mogu da zamislim da još jednom gledam srpske policijske uniforme - bar za sada ne. Znam da u Beogradu ne bih imao problema. Imam tamo i prijatelje i ne bih se loše osećao. Ali prelaziti granicu, pa da me srpski policajac kontroliše - to mi je nepodnošljiva pomisao. Kada sam pre dve godine sa porodicom bio na odmoru u Turskoj, granica između Makedonije i Kosova je bila privremeno zatvorena. Trebalo je da autobusom proputujemo preko Srbi-

je. Ja sam bacio karte i čekao tri dana da mi pošalju novac da bismo avionom mogli da se vratimo direktno u Prištinu. Za mene nije dolazilo u obzir da putujem preko Srbije.

Borba za otvoreni, neutralni radio i televiziju

Astrit Salihu je od jeseni 2002. zamenik direktora RTK. Posećujem ga na njegovom novom radnom mestu. U međuvremenu on je prestao da vodi Institut za medije, ali još uvek ima dva časa Filozofije na fakultetu. Danju radi za RTK, a uveče za fakultet, ne mali zadatak!

Pre petnaest godina on je u Autonomnoj Pokrajini Kosovo izvesno vreme radio za TV Prištinu. Sadašnji RTK obuhvata jedan TV odašiljač i dve radio-stanice: stanicu za mlade Radio Blue Sky, koju finansiraju švajcarske vlasti i koji su je ispočetka i vodili, Radio Kosova za one iznad 25 godina. Za razliku od zgrade radija koja se nalazi u centru grada, TV studio se nalazi na manje reprezentativnom mestu koje je prilično nedostupno, odmah pored pijace. Uđe se kroz kapiju, prođe kraj stržarske kuće, zatim kroz bašticu gde radnici televizije piju kafu, pa se preko nekoliko stepenica ulazi u prilično mračan lavirint od studija, kancelarija i redakcija. Zahvaljujući stranom novcu ova je stara zgrada opremljena najsavremenijom tehnikom i njene emisije se hvataju u Crnoj Gori i velikom delu Makedonije, kao i Preševskoj dolini.

RTK je jedino mesto gde Srbi, Albanci, Turci i Bošnjaci saraduju u jednom redakcijskom prostoru, i nema značajnijih problema.

U desku za vesti članovi redakcije upravo razmatraju gde da se smesti redakcija Roma, koja im se pridodaje. Salihu deluje opušteno dok me vodi iz prostorije u prostoriju. Odvojio je malo vremena za još jedan razgovor, iako ga pritiskuju brige o statusu radija i televizije.

RTK je osnovao prvi šef UNMIK-a, Bernar Kušner kao javni servis. Ali nije regulisana njegova predaja lokalnim institucijama. Stoga postoji opasnost da se pretvori u državnu instituciju. Oko RTK-a se sada vodi velika borba između civilnog društva i političkih partija. Pritisak političkih partija na nas je izrazito velik. Po mom mišljenju RTK treba da bude, koliko god je to

moguće, nezavisan. Pokušavamo da javnost obaveštavamo naj-neutralnije što možemo. Ako dođe do toga da parlament kontroliše radio i televiziju, vratićemo se na staru praksu. Sada smo pokrenuli kampanju za javnu RTK. Crveni plakati sa natpisom *100% Kosova* koji se svugde nalaze, znače: 100 procenata javno, 100 procenata nezavisno i 100 procenata Kosova, to znači za sve jezike i kulture, i za Albance i za sve druge nacije koje žive na Kosovu.

Mene interesuje da li se emisije na srpskom jeziku sa Kosova stvarno slušaju?

Nedavno smo vršili ispitivanja u srpskim enklavama. Ispostavilo se da ljudi tamo pre svega gledaju emisije iz Srbije, ali znamo da se i tamo gleda RTK i privatne televizije sa Kosova, pre svega prenosi sportskih takmičenja. Za nas je teško da u Mitrovici uspostavim kontakt sa Srbima. Ali u našem Savetu radi sveštenik iz srpske enklave Gračanica. A pre nekoliko nedelja došao je jedan Srbin iz Severne Mitrovice koji bi rado radio kao korespondent za RTK. On bi radio pod pseudonimom, jer se plaši da bi inače imao problema. Vremenom bi se takve teškoće verovatno mogle prevazići. Mi imamo vezu sa jednom privatnom televizijom iz Severne Mitrovice. Mogućnost razmene programa je još otvorena. Kolege iz Severne Mitrovice saraduju sa državnim srpskim predajnikom, pa bi da sačekaju da to postane privatni predajnik pre nego što počnu sa nama da saraduju.

Maj 2004.

Mediji na Kosovu su na prvom ispitu od njihovog nastanka posle rata dosta loše prošli. Izveštavanje o izgedima sredinom maja 2004. je u jednom izveštaju OEBS-a oštro kritikovano. Televiziji Kosova, koja kao javna ustanova ima posebnu odgovornost, prebacuje se da je neprecizno, emotivno i jednostrano izveštavala i time podsticala nasilje, umesto da ga smiruje. Posetila sam Astrita Salihua, zamenika direktora RTK-a u ovo, za njega, burno vreme u njegovoj kancelariji. Sednice, izveštaji, stavovi o ponašanju saradnika i saradnica stalno ga zaokupljaju. Svestan je toga da su počinjene profesionalne greške, ali je ubeđen da nije bilo namerne dezinformacije ili planiranog

huškanja publike. Oni su u teškim uslovima i sa relativno malo saradnika pokušali da obave svoj zadatak. Posle vesti o nestanku albanske dece koja je izazvala demonstracije na celom Kosovu, oni su prvi zvanični stav kosovske vlade dobili tek 22 sata kasnije. Policija je dala samo izjavu od dvanaest sekundi, a niko od lokalnih ili internacionalnih vlasti nije hteo da se izjasni. Salihi smatra da je izveštaj OEBS-a pokušaj da se lokalni mediji optuže, kako bi odvratili pažnju od odgovornosti internacionalne zajednice.

Granice 1

Povećan broj granica u nekadašnjoj Jugoslaviji

Nakon raspada Socijalističke Federativne Jugoslavije posle Titove smrti, u regionu je stalno rastao broj političkih, administrativnih i psiholoških granica. To što je za mnoge Jugoslovenke i Jugoslovene nekad bilo normalno, ratovi devedesetih su odjednom onemogućili: ljudi u Srbiji i Bosni bili su odsečeni od svojih vikendica na Hrvatskom primorju, studenti iz Prištine ili Zagreba više nisu mogli studirati u Beogradu, postalo je teško ili nemoguće posećivati rođake u drugom kraju bivše republike.

Posle priznavanja samostalnosti Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine kao i Makedonije, njihove granice su postale različito prohodne za razne nacionalnosti. Obavezne vize i problemi sa pasošima otežavaju putovanje. Pri tome su Jugoslovenke i Jugosloveni u pogledu slobode kretanja za vreme gvozdene zavese bili 'razmažena deca istočnog bloka', kako se izrazila jedna Albanka sa Kosova, koja je tada proputovala Evropu uzduž i popreko.

Granicama između nekadašnjih republika dodate su dalje linije razdvajanja: Bosna-Hercegovina, koja se posle Dejtonskog mirovnog sporazuma zvanično zove Bosna i Hercegovina, demarkacionom linijom je razdvojena na Bošnjačko-Hrvatsku Federaciju i Republiku Srpsku. Kosovo je odvojeno od Srbije i Crne Gore administrativnom granicom UNMIK-a. I unutar Kosova postoje još i psihološke granice oko enklava kosovskih Srba i Roma, koje su u prvim godinama posle rata bile oivičene kontrolnim punktovima pripadnika KFOR-a.

Putovanje sa preponama

Na putovanjima kroz Bosnu, Srbiju i Kosovo i ja sam zapela na novopovučanim granicama. U jesen 2002. sam planirala da

sa Albancima sa Kosova otputujem u Srbiju. Emotivne teškoće su za Albance sa Kosova bile bar isto toliko velike kao praktične. Albanci sa Kosova imaju strah i zazor od kontrole srpskih policajaca. Mnogi se plaše propitivanja o tome da li su oni ili neko iz porodice svedočili o ratnim zločinima, ili strahuju da bi mogli biti registrovani kao opozicija srpskom režimu. Uz to ide još i problem sa pasošem, jer ga je mnogima koji su prognani za vreme rata srpska vojska oduzela. Putnu ispravu koju je UNMIK izdao građankama i građanima Kosova, Srbija ne priznaje. Tamnoplava knjižica u obliku pasoša, koja sem reči pasoš sadrži i sve informacije važećeg pasoša, dugo je podrugljivo odbijana i na makedonskoj carini kao bezvredni Kušner papir (prema prvom šefu UNMIK-a).

Zbog svih ovih problema, rešila sam da putujem sama, bez pratnje. Ali je i Evropljanki sa Zapada postalo teže da iz Prištine stigne u Beograd. Pre rata je na toj relaciji saobraćalo oko osam autobusa dnevno. Posle nije saobraćao nijedan, sve do jeseni 2003. kada je u red vožnje uvedena jedna noćna linija. Uvek je, međutim, bilo autobusa iz Prištine za Novi Pazar u Crnoj Gori i za Skoplje u Makedoniji. Odatle postoje veze za Beograd, ali vreme polaska se može doznati samo na stanici gde se preseda.

Pošto sam u Skoplju proučila red vožnje, potrebna mi je bila viza jugoslovenskog predstavništva (u međuvremenu predstavništvo Srbije i Crne Gore). Činovnik me je savetovao da bezuslovno pređem na zvaničnom jugoslovenskom graničnom prelazu, da bih dobila potrebni pečat na ulazu. UNMIK-ova granica između Kosova i Srbije je samo administrativna granica, a ne politička, i Srbija je ne priznaje, iako se tamo naplaćuje carina kojom se finansiraju rashodi Kosova. Ko nema jugoslovenski pasoš (odnosno pasoš Srbije i Crne Gore) ne može iz Prištine direktno da putuje za Beograd, već mora zaobilaznim putem preko Skoplja za Srbiju.

Dok putnici bez ulaznog pečata u Srbiji rizikuju probleme sa policijom, na Kosovu niko ne pita za izlazni pečat iz Srbije. Tako sam odlučila da iz Beograda putujem preko UNMIK-ovog graničnog prelaza Merdare, direktno za Prištinu. Moj plan je skoro propao, jer su najavljene demonstracije Srba - rečeno je

da će blokirati put i prelaz kod Merdara, da bi podržali povratak izgnanih Srba na Kosovo. Već duže vreme su sa srpske strane protestovali zbog nerešenog problema povratka srpskih izbeglica na Kosovo. No, iz poziva policijskoj stanici, doznala sam da su demonstracije odložene za sutradan.

Poznanici, Srbi iz Niša, odvezli su me odatle svojim kolima u sto kilometara udaljeno Merdare. Put vodi kroz dolinu i uspinje se i proseca brda, koja se na severoistoku graniče sa Kosovom. Jedva prohodni put postaje sve gori kako se približavamo granici. Kod policijske stanice Merdare srpski policajac nabusito upućuje vozača da auto parkira više napred, tamo gde stoje kola sa srpskim registarskim tablicama, koja čekaju svoje vlasnike koji će se uveče vratiti s posla. Ja brzo izlazim, uzimam koferče na točkovima i torbu punu srpskog izdanja moje knjige Žene sa Kosova. Pomalo me hvata panika dok prolazim kraj srpskog policajca, ali nijedan se ne interesuje za mene, moj prtljag ili pasoš. Najposle, sa beogradske tačke gledišta Srbija ne prestaje ovde. Po prašnjavom putu vučem se kroz ničiju zemlju do granične kućice na Kosovu, gde me dočekuje umorni, rastreseni graničar UNMIK-a i pita me s koje strane dolazim. Potrebno mu je izvesno vreme da tačno proverí moj pasoš, zatim mi mahne da prođem.

Na šljunkom posutom parkingu bogu iza leđa očekujem svoje domaćine, kosovske Albance. S vremena na vreme zaustavlja se teretno vozilo koje dolazi iz Srbije sa inostranim tablicama. Pregledaju ga pre no što krene u pravcu Prištine. Okolo je prašnjavo smeće, a na njivama u blizini raste kao neka stepska suva trava i korov. Preko puta carinarnice je sklonište KFOR-a. Mada je vrućina, nekoliko vojnika obrijane glave u šorcevima igraju fudbal. S vremena na vreme prođe minibus, grupa dobro obučениh muškaraca iskrca se iz njega i peške prelaze u Srbiju. To su šetači koji se vraćaju s posla. Najzad jedna kola kreću prema meni, to su moji poznanici iz Prištine koji me odvođe sa ovog pustog mesta, sa ove granice na kojoj srpske i kosovske registarske tablice uvek predstavljaju problem pri prelasku na onu drugu stranu.

Bolje je nemati registarske tablice, nego imati pogrešne!

Odmah posle rata na Kosovu praktično nije bilo registarskih tablica, jer ih je srpska policija većini izbeglica oduzela i bacila. Neki vozači sa Kosova sa vozačkom dozvolom ili bez nje, koristili su ovo bezakonje: nema tablica, nema kazni, nema poreza. Ali UNMIK-ova administracija je uvela kosovske tablice, koje Srbija i Makedonija ne priznaju. U Srbiji nije preporučljivo pokazati da ste sa Kosova i obratno, vozačima je neugodno, bez obzira na to da li su iz Srbije ili sa Kosova, da se po Kosovu voze sa srpskim registarskim tablicama. Mnogi Srbi koji poslom moraju da se kreću van enklava nabavili su alternativni broj i prema potrebi koriste kosovske ili srpske tablice.

Takvi problemi su postojali i u Bosni. Jedan bosanski sveštenik, koji se odmah posle rata u Bosni kretao između oba entiteta, ispričao mi je tada da je svaki put skidao tablice kad iz Konfederacije dolazi u Republiku Srpsku. - Bolje je nemati registarske tablice, nego imati pogrešne, govorio je. U međuvremenu je u Bosni i Hercegovini rešena dilema: po naređenju visokog predstavnika državne zajednice u oba entiteta uvedene su jedinstvene registarske tablice. Pošto su u Republici Srpskoj službeni napisi najčešće pisani ćirilicom (kao u Srbiji), a u Bosansko Hrvatskoj koaliciji latinicom, na tablicama se pored brojeva mogu upotrebiti samo ona slova koja su ista i u latinici i u ćirilici.

Da bi se uklonile dalje prepreke između delova zemlje, u Bosni i Hercegovini u oba entiteta uveden je skoro jedinstven pasoš sa novim plavo-žutim grbom. I umesto ranije tri valute (hrvatske kune, bosanskog dinara i jugoslovenskog dinara), koje su pored opšteprihvaćene nemačke marke bile u opticaju, sada je nova konvertibilna marka zvanična valuta Bosne i Hercegovine.

«Neću da se osećam kao žrtva»

Biserka Ivanović (1972), saradnica OEBS-a

Mart 2003

Iz visoke zgrade OEBS-a u Prištini, koja je sva u staklu, izlazi upadljiva mlada žena smeđe kose i smejući se maše mi. Tek treba da se upoznamo, ali je ona odmah shvatila da ja mora da sam ta sa kojom se dogovorila za zajednički ručak u obližnjem restoranu u kojem ona poznaje konobare. Ona se s njima sporazumeva na engleskom jeziku, što deluje sasvim prirodno usred svih tih stranih saradnika i saradnica međunarodnih organizacija, koji ovamo dolaze na ručak. Jedna albanska prijateljica je posredovala da upoznam Biserku i mi se od samog početka odlično razumemo. Dogovaramo se da intervju obavimo sutra, posle radnog vremena. Ona mora da prevodi prilikom donošenja nekog izveštaja, a ja treba da dođem po nju.

Ispred prostora u kojem se događaj odvija tiskaju se inostrane i domaće političke i kulturne veličine, medijski poslenici, nameštenici OEBS-a, i izgleda nemoguće pronaći Biserku u toj gužvi. Pokušavam da je pomoću mobilnog telefona pronađem i dok u polumraku pritiskam tipke, skoro se sudaram sa ministrom Ramušom Haradinajem koji sa mobilnim telefonom na uhu velikim koracima hita iz gužve. Veza je uspostavljena, što je malo čudno u Prištini u to doba dana, kada su svi mobilni telefoni usijani. Biserka mi prilazi u pratnji jednog kolege.

Sa nama dvoma kao telohraniteljima Biserka se odlučuje da peške ode kući, obično je vozi vozač OEBS-a i kući i u kancelariju. Na jednom uglu oklevamo kojim putem da krenemo. - Hajdemo, veli Biserka brzo, - ne želim da tu stojim kao da nisam odavde.

Biserka stanuje u zgradi takozvanog YU-programa zajedno sa drugim Srpkinjama i Srbima i internacionalcima, kako kratko nazivaju inostrane nameštenike međunarodnih organiza-

cija. Ovaj blok se nalazi u sredini blokova u kvartu Ulpijana. U stanove se stiže preko mostića koji vode do ulaza. Ispod mostića put vodi duž suterena gde se nalazi nekoliko prodavnica u kojima stanari mogu da nabavljaju šta im je potrebno. Posle rata prilazi su duže vreme bili zabarikadirani i ko je hteo da uđe, morao je da se legitimise kod stražara KFOR-a. Ispočetka su iz susednog bloka ponekad doletali razni projektili. Vremenom su se susedi navikli na prisustvo malobrojnih Srpkinja i Srba pa su uznemiravanja prestala.

Detinjstvo sa mnogo sunca i mora

Biserka deli dvosoban stan sa jednom koleginicom. Ona mi u svojoj sobi nudi hoklicu i pali sveću, jer, kao obično, struja se ne može očekivati bar do deset sati. I u ovoj gotovo zimskoj, ali ugodnoj atmosferi, ona mi priča svoju priču koja započinje na moru u suncem obasjanoj Hrvatskoj.

Rodila sam se u Splitu, u jednom od najlepših gradova Hrvatskog primorja i imala sam divno detinjstvo. Bila sam prva od troje dece, posle mene su stigla dva brata. Oba moja roditelja su sa Kosova, ali je moj otac radio kao carinik na splitskom aerodromu i kada se oženio, majka je otišla s njim u Hrvatsku. Mi smo u tadašnjoj Jugoslaviji živeli kao prosečna porodica srednjeg imovnog stanja; majka je bila domaćica, vodila je brigu o nama, a otac je zarađivao dovoljno.

U detinjstvu Biserka nikad nije imala problema što nije hrvatske nacionalnosti, to uopšte nije bilo važno, ona uopšte nije bila svesna toga da postoje razlike. Tek naknadno se seća dva beznačajna događaja koja su povezana sa njenom nacionalnošću.

Jednog dana sam pitala roditelje da li smem da pohađam veronauku. Moj otac mi je rekao da ne mogu. Počela sam da plačem i da se bunim: - Ali Ivana ide, zašto ja ne mogu? On je samo odgovorio: - Jednostavno ne možeš! Verovatno je smatrao da sam suviše mala da razumem da je reč bila o rimokatoličkoj veronauci, dok smo mi bili pravoslavni.

Druga epizoda se odigrala nekoliko godina kasnije, kada je Biserka bila na letovanju sa susedima.

Pošto smo se pozdravile, jedna rođaka mog suseda reče: - O, pa ti si Srpkinja! Upitala sam je: - Otkud zna? - Jer se tri puta ljubiš, odgovorila je. Nikad nisam na to obraćala pažnju, to je bilo deo mene; nikada o tome nisam razmišljala.

Biserka nikad nije obraćala posebnu pažnju na jezik.

Kod kuće nismo govorili pravi hrvatski jezik, govorili smo nekom mešavinom hrvatskog i srpskog, ali mnogi prijatelji koji su nas posećivali voleli su ovaj način govora. Između onoga što se tada nazivalo srpskohrvatski ili hrvatskosrpski postoji dijalekatska razlika, izgovor, ritam, intonacija su drukčiji. Srbi otežu reči, dok ih Hrvati govore više pevajući.

Poslednjim vozom za Beograd

Biserka je uočila da nacionalizam raste i da su Srbi i sve srpsko u Hrvatskoj postali neomiljeni tek negde oko 1990. godine.

Ali se ona lično nije osećala pogođenom, njene prijateljice i susedi su u njoj i nadalje videli Biserku, osobu koju su dobro poznavali i voleli, a ne prvenstveno Srpkinju. U leto 1991. završila je srednju medicinsku školu pa je, kao i svake godine, za vreme raspusta otputovala sa majkom i braćom kod rođaka u Beograd. Tim putovanjem 4. jula njen se život iznenada promenio.

Dugo sam čuvala voznu kartu kao uspomenu na poslednji voz koji je prošao tom prugom. U istočnoj Slavoniji su nas zadržali četiri časa, a da mi nismo znali zašto. Ja tada nisam znala da mi je to poslednje putovanje od Splita za Srbiju i da ću tek posle jedanaest godina ponovo putovati u Hrvatsku. Stigla sam u Beograd u šorcu, letnjoj bluzici, sandalama i sa nekoliko letnjih stvari. Poče je ustanak srpskih Krajišnika.

Otac je savetovao da porodica ostane u Beogradu. On se i posle početka rata nekoliko meseci zadržao u Splitu, iako se situacija zaoštravala, iako su mu noću pretili telefonom. Već odavno nije kupovao omiljeni dnevni list *Politiku* iz Beograda, jer je bio izložen riziku da ga neko vidi. Krajem godine napustio je Split i došao u Beograd, pa je premešten u Prištinu.

Februara 1992, nekoliko dana pre izbivanja rata u Bosni, još jednom se sa Biserkinom majkom vratio u Split po nameštaj. Nameštaj u dvosobnom stanu u kojem smo nas petoro živeli bio

je jedino što smo posedovali. Nekoliko godina imali smo i auto, zeleni Jugo. Očeva plata je pokrivala hranu, odeću i knjige. Moj otac je bio pošten čovek, on nije potkradio državu.

Znali smo da se posle nas u naš stan uselila hrvatska porodica. Bio je rat i bilo je prirodno da je Hrvatska pokušavala da smesti ljude bez stana u neiskorišćene stanove. Ali zamislite scenu: moji roditelji odlaze tamo, zvone, i žena u haljini moje majke otvara vrata. Moja majka je jaka žena, rekla je samo: - To je moj stan i Vi nosite moju haljinu! A žena je odgovorila: - Da, ali, mi nemamo kuda! Bilo ih je sedmoro u stanu. Majka im je ostavila neke stvari da ne bi morali da spavaju na golom podu, a ostatak je spakovala u kutije. Bila je jako razočarana kada je prilikom pakovanja utvrdila da su ukradeni čak i pokloni koje je kupila za moju dotu (miraz).

Otac je otišao na pijacu da nađe nosače, jer niko od suseda nije bio voljan da mu pomogne pri utovaru stvari u iznajmljeni kamion. On govori albanski i tako je unajmio dvojicu kosovskih Albanaca. Kada su saznali da odlazi na Kosovo, jedan od njih mu je rekao: - Zašto idete na Kosovo kad ćemo vas mi odatle isterati!

Moja majka mi je pričala da su ona i otac plakali kad su poslednji put prolazili obalom mora, gde su se tako često šetali. Oni su voleli Hrvatsku, i tamo su se bili navikli. Moja mati se uživala u gradsku kulturu, naučila je da kuva druga jela, volela je da priprema ribu. I njeni hrvatski prijatelji su je poštovali i voleli. Moj otac je 32 godine radio na carini u Hrvatskoj, a od toga 25 godina na aerodromu.

Kad pomislim na Hrvatsku, mislim na sunce, more i druge divne slike iz mog detinjstva. Ja još i danas volim Hrvatsku. Često govorim da se osećam kao neko ko se rodio u nekadašnjoj Jugoslaviji i da je to moja domovina, moj emotivni prostor. Volim ljude iz Bosne, Slovenije, svi smo odrasli uz iste stvari, sa istom pop-muzikom, voleli smo iste fudbalske timove, navijali za naše timove na Olimpijadi, zajedno smo prolazili kroz mnogo toga. I kada odem u Zagreb, ljudi me pitaju kako je u Beogradu i mole me da donesem CD-e ove ili one muzičke zvezde; ili obratno, u Beogradu se raspituju za život u Zagrebu. To budi lepe uspomene i osećanja.

Sahranjeni snovi

Da se vratimo u 1992. godinu. Porodica Ivanović je sada živela razdvojeno. Jedan brat je morao za Kraljevo u internat, jer u Beogradu nije našao mesta u školi, majka sa drugim bratom živela je kod jedne svoje sestre u Kragujevcu, Biserka je živela kod tetke u Beogradu, a otac je otišao u Prištinu.

Imala sam 19 godina i bila sam šokirana onim što se dogodilo. U školi sam učila da volim Jugoslaviju, Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, da volimo jedni druge i da smo se u Drugom svetskom ratu borili protiv Nemaca, okupatora. Nisam mogla da razumem da je izbio rat i da smo jedni drugima postali neprijatelji. Odlučila sam da pokopam svoj san da postanem lekarka, te studije su mi za nesigurna vremena bile preduge. Znala sam da će se rat proširiti i na Bosnu. Niko od političara nije ništa preduzimaao da zaustavi rat. Htela sam da se brzo osposobim za neku struku pa sam započela da učim za fizioterapeuta.

Pošto je završila školovanje, Biserka se 1995. vratila svojoj porodici koja je tada živela u Prištini. Kao izbeglicama iz Hrvatske, opština je roditeljima prvo dodelila dve ogromne prostorije u jednom dečjem vrtiću koji albanska deca više nisu pohađala. Umorni od ove neugodne situacije, Ivanovići su se najposle uselili u jedan prazan stan, kako bi izvršili pritisak na opštinu. Tek su im posle dve godine, pošto su pokucali na bezbroj vrata, ponudili stan od 48 kvadrata. Bio je u lošem stanju, ali su ga sami renovirali i bili zadovoljni što najzad imaju sopstveni stan u prijatnom kvartu. Biserka se odmah zaposlila u prištinskoj bolnici.

Imala sam dobro obrazovanje, većina koleginica je završila samo srednju školu, tako da sam ubrzo radila kao nadzornica, kao glavna sestra, kao viša fizioterapeutkinja. To nije bilo jednostavno, gledali su me kao nekog sa strane, ko ima privilegije. Radila sam mnogo, veoma mnogo, ponekad sam radila sa više od sto pacijenata na dan, među kojima je bilo i vrlo teških slučajeva. Bila sam srećna, a istovremeno i razočarana zbog držanja ljudi prema meni. Moja plata iznosila je 70 nemačkih maraka, ali ja sebe nisam videla kao Pepeljugu koja samo radi. Tako sam posle dve godine tražila tromesečno neplaćeno odsustvo. Htela sam da se na izvesno vreme udaljim i razmislim o svojoj budućnosti.

Provela sam tri divna meseca na moru u Crnoj Gori i kad sam se vratila, odlučila sam da se više ne vraćam u bolnicu.

Prilikom traženja zaposlenja, Biserki su dobro došle razne aktivnosti kojima se bavila pored školovanja i profesionalnog osposobljavanja. U Prištini je izvesno vreme radila za prvi privatni radio, Radio Koronu i, zahvaljujući tom iskustvu, usudila se da se predstavi glavnom uredniku državnog radija. On ju je slučajno već bio čuo i odmah je angažovao.

Pitala sam ga da li moram biti član neke partije, naravno mislila sam na SPS, na Miloševićevu *Socijalističku partiju*, a ja baš nisam želela da radim u informativnom sektoru i u oblasti politike. On mi je odgovorio: - Da Vam pravo kažem, čak je i bolje da ne pripadate nijednoj partiji! Sledeće nedelje počela sam da radim i svake nedelje sam vodila po dve emisije. Dovodila sam u studio interesantne ličnosti i s njima razgovarala uživo o raznim temama, o medijima, o psihologiji, o kulturi, o društvenim pitanjima.

U *Radio Prištini* počela sam da radim 1997. i istovremeno sam studirala pedagogiju. To se dobro uklopilo, imala sam mnogo slobodnog vremena.

Radila sam za radio program na srpskom jeziku; tada smo imali tri programa: na srpskom, albanskom i turskom jeziku. Naravno, albanski i turski nisu bili kao srpski, ali su postojali. Ne znam koliko su sati nedeljno emitovani, niti da li su bili kvalitetni.

U to vreme sam počela da posećujem seminare za nenasilno rešavanje sukoba. Bio je to projekat *Nansen-akademije* iz Lilehamera u Norveškoj, koji je organizovao *Nansen-centar* sa Kosova. Ja sam bila jedna od pripadnika srpske nacionalnosti koji su učestvovali na nekim seminarima van Kosova da bi sa Albancima diskutovali o sukobu. Bilo je to 1997/98. godina i ja sam tada po prvi put diskutovala o sukobu sa nekim ko se nalazio s druge strane. Prvi put sam od Albanaca čula kako se osećaju. Pre toga nisam imala mogućnosti da sa njima razgovaram.

Još uvek sedimo u Biserkinjoj sobi na hoklicama, kraj sveće koja osvetljava Biserkino lice. Ona govori s lakoćom, prijatnim glasom, jednim radiofonskim glasom, pomislih. Pitanja su skoro

nepotrebna, samo ponekad prekidam Biserku da nešto precizira ili objasni; tako i sada. Pitam je kako je mogla tri godine da živi u Prištini i da, očividno, tako malo zna o sukobima među Srbima i Albancima.

Morate shvatiti, ja se nisam posebno interesovala za politiku, bila sam obična građanka i radila svoj posao što sam najbolje umela i znala, a taj posao je bio daleko od politike. Ja sam došla u Prištinu 1995. Znala sam da su 1991. bile demonstracije, da su postojale neke napetosti, ali sam izlazila na mesta gde su izlazili Srbi, gledala sam srpske pozorišne komade i filmove sa srpskim titlovima. Ja lično ni sa kim nisam imala napete odnose. U bolnici sam imala više albanskih pacijenata nego srpskih i sa Albancima sam govorila srpski. Naučila sam nekoliko reči na albanskom, prosto da bih mogla da komuniciram sa onima koji nisu govorili srpski, da ih pozdravim i da ih upitam kako su.

Cenila sam slobodu govora koju smo imali, ponekad je razgovor bio pun emocija, ponekad smo se čak i svađali, ali uvek na osnovu činjenica, morali smo da poštujemo neka pravila igre. Nekoliko puta sam bila šokirana kad sam čula stvari kao: - mi Albanci smo spremni da umremo za nezavisnost Kosova.

Za mene je bilo strašno da svaki dan u vestima slušam koliko je policajaca ubijeno na Kosovu i kako su ubijeni. Jednog dana u jesen ili zimu 1998. rečeno je da OVK kontroliše sedamdeset procenata kosovske teritorije. Bio je prisutan ogroman broj vojske i policije, ali je i prisustvo pripadnika OVK bilo veliko. Bio je to dramatičan period u kojem je ubijen veliki broj policajaca. O drugoj strani nismo imali vesti, a one koje smo čuli bile su cenzurisane.

Još bih da pričam o letu 1998, kada sam bila pozvana na internacionalnu letnju školu na univerzitetu u Oslu. Bilo nas je dva srpska i dva albanska učesnika sa Kosova. Prvi put sam posle 1991. ponovo srela ljude iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Albanije i razgovarali smo bez inostranog medijatora. Srela sam dva muslimanska mladića iz Bosne i videla da im taj susret teško pada, jer su sećanja još bila sveža. Jednog vikenda smo morali da učestvujemo u jednoj radionici *Nansen-akademije* u Lilehameru. Ja sam bila u grupi sa dva bosanska mladića, sa jednim Albancem i jednom Srpkinjom sa Kosova i trebalo je da razgovara-

mo o uzrocima sukoba. Mene je u tom trenutku veoma opterećivalo pitanje kolektivne krivice. To leto sam se u sebi borila sa tim pritiskom da delim kolektivnu krivicu. Ja u stvari ne mogu da prihvatim ideju o kolektivnoj krivici i da se osećam krivom zbog rata u Bosni. Pitala sam se da li je moguće da moji sunarodnici budu tako zli? I da li je samo moj narod zao? Ili je rat sukob između više od samo jedne strane? U jednom trenutku, u toj prostoriji u Lilehameru jedan od muslimanskih Bošnjaka mi je rekao: - Ti si kriva!

Ja sam rekla: - Ja nisam kriva, odbijam da budem kriva, neću da budem kriva! Onda sam upitala Albanca sa Kosova da li bi me ubio kad bi na Kosovu izbio rat, prosto zato što sam Srпкиnja? A on je rekao: - Da!

Biserkin glas se prelama i prvi put pravi pauzu. U sećanju joj je leto 1998. kao da je juče bilo.

Počela sam da jecam, izašla sam i nisam mogla da vladam sobom, da se smirim. Nisam mogla da razumem. Ni danas ne mogu to da razumem! Dolazim iz Hrvatske i morala sam da napustim Hrvatsku, jer sam Srпкиnja, sada bi trebalo da napustim Kosovo, jer neko hoće da me ubije samo zbog toga jer sam Srпкиnja.

Na početku razgovora Biserka mi je ispričala da deda i baba sa majčine strane dolaze iz Crne Gore i da je njena majka 1944. rođena u blizini Peći na Kosovu, kada je porodica bila u izbeglištvu. Priča o progonu i izbeglištvu se na Balkanu ponavlja iz generacije u generaciju, kao prokletstvo.

Rat na Kosovu

Posle onog leta u Norveškoj koje je uznemirilo i potreslo, Biserka se vratila na Kosovo na kojem se u pojedinim delovima vodio rat, pa su desetine hiljada kosovskih Albanaca izbegli u šume, na bezbednu teritoriju ili u inostranstvo.

Za mene je bilo teško da prihvatim da sam na strani koja je kriva za sve zlo koje se na Balkanu dešava počev od 1991. Nisam mogla da podnesem taj teret, nisam mogla to da prihvatim, a veoma me je opterećivalo. Pitala sam se da li sam mogla nešto da učinim; da li sam lično kriva? Poštovala sam ljude kao ljude, a ne

kao predstavnike nacija. Pitala sam se da li je činjenica da nisam izašla na izbore zaista nešto menjala. Kome je trebalo da se priključim? Tada baš nisam mnogo znala o civilnom društvu, o nevladinim organizacijama. Nisam znala za *Žene u crnom*. Mislim da bih saradivala sa ovom grupom. Podržavala bih sve što bi moglo da spreči rat.

Sa početkom NATO bombardovanja 24. marta 1999. čak su i najoptimističniji na Kosovu izgubili iluziju da se sukob može rešiti pregovorima. U to vreme Biserka je radila u Radio Prištini i seća se kako je tog jutra u jednom intervjuu pokušala da umiri jednu pop-pevačicu iz Beograda.

Ona je rekla da je čula da će sledeće noći početi bombardovanje. Odgovorila sam joj da ne brine, da se to neće dogoditi. Međutim, kada su u osam sati uveče pale prve bombe, bio je to šok za mene. Moja porodica i ja osećali smo se kao normalni ljudi, građani i bombardovanje smo shvatili kao ogromnu nepravdu. Bili smo tu i ništa nismo mogli da preduzmemo protiv toga.

Ne znam šta se sve dogodilo za vreme tih meseci, mogu da govorim samo o onom što sam sopstvenim očima videla. Mi smo živeli u zgradi u kojoj su pored srpskih porodica stanovale još tri albanske i jedna turska. Nismo primetili da je bilo ko tražio od ovih Albanaca da napuste svoje stanove. Ali bila sam šokirana kada sam jednog jutra videla da je u praznom stanu ispod našeg spavalo bar petnaest ljudi koji su potom otišli. Nismo nikog ni čuli, ni videli, mislili smo da je stan prazan. Onda smo odjednom videli te ljude koje nikad pre toga nismo viđali, bili su to Albanci koji su došli iz drugih delova grada.

Sem nas, Srba, u zgradi je još bila jedna Albanka, Jehovin svedok. Upitala je mene i druge da li može da ostane. Rekla sam: - Naravno! Verujte mi, ma kuda mi pošli, ostaćete sa nama. Ništa Vam se neće dogoditi dok smo mi tu.

Prve noći smo provodili u podrumu i slušali tu strašnu tutnjavu bombi. Zatim smo odlučili da više ne silazimo u podrum. Uglavnom smo se svi držali zajedno. Svake večeri sam odlazila u stan komšinice Albanke da je pitam kako je i da li joj nešto treba. Danju smo i nadalje odlazili na posao. Posle dva dana sve su radnje bile obijene i opljačkane. Samo su radile dve države

prodavnice preko puta zgrade radija i bile netaknute. Ne mogu da kažem da su pljačkaši bili samo Srbi, bilo je i Roma i Albanaca. Sve što nije bilo dobro učvršćeno, ukradeno je. Moji roditelji su svaki dan odlazili u šetnju. Mom ocu, koji je imao problema sa venama, šetnje su prijale. Svaki dan su posle šetnje pričali jedno te isto - ljudi svuda krađu sve što se može ukrasti.

Osećanje nemoći

Biserka ne može da zaboravi jednu ratnu scenu.

Bilo je to nekoliko dana posle početka bombardovanja. Bila sam na putu kući i bila sam sasvim sama na svojoj strani ulice. Bio je vreo letnji dan. Tada mi je s druge strane ulice dolazila u susret beskrajna kolona Albanaca. Spuštali su se niz padinu i kretali se prema izlazu iz grada, verovatno, prema železničkoj stanici da bi izbegli u Makedoniju. Osećala sam da ne bi trebalo da odu, ali sam se istovremeno pitala kako ovi ljudi mogu da dokažu da jednostavno hoće da ostanu u svojim stanovima, da ne pripadaju OVK-au, da nisu neprijatelji. U koloni su pretežno bili muškarci. Možda bi mogli biti ubijeni, pomislila sam, pa je stoga bolje da odu, kako bi spasli život. Stidela sam se. Jedino što sam mogla da uradim bilo je da pognem glavu.

Biserka izvodi pokret, obara glavu, njen glas drhti. Pre nego što ćemo se oprostiti ona mi je još ispričala kako je posle ulaska KFOR-a osam meseci kao izbeglica živela u Crnoj Gori, a zatim otišla kod rođaka u Srbiju. Roditelji su kao poslednji Srbi napustili stambeni blok u Prištini u kojem su stanovali. Vazduh se zgusnuo, uspomene pritiskaju. Biserka bi uprkos tome hrabro nastavila priču, ali ja bih, za sada, da prekinem razgovor. Dogovaramo se za moju sledeću posetu Prištini, otprilike za dva meseca.

Maj 2003.

Po povratku u Prištinu, prvo se srećem sa Ćime Mahmutaj, Biserkinom prijateljicom Albankom. Ona koristi priliku da pozove Biserku kod sebe kući na kafu. Ove dve žene su se nedavno upoznale.

Od zgrade OEBS-a prelazimo do zgrade kosovske vlade, gde Cime radi i mora brzo još nešto da obavi. Biserka i Cime idu ruku pod ruku, bez problema čavrljaju srpski, smeju se, gestikuliraju, kao da su oдавно dobre prijateljice. Upoznale su se zahvaljujući tome što se obe bave problematikom žena. Tak-sijem se vozimo uzbrdo kroz sve uže, strmije, prašnjavije ulice do Cimine kuće na periferiji Prištine.

Izgleda da se Biserka dobro oseća u Ciminom domu. Jedemo pitu, vrstu kolača sa povrćem, koju je pripremila snaha i pijemo kafu i sok. Biserka uskače kao prevodilac, iako me je dopratila kao gost, dok Cimin sin opravlja auto. Kada nas posle neka dva sata nestanak struje ostavlja u mraku, mi se opraštamo. Cimin sin nas dovodi do jedne autobuske stanice gde čekamo minibus. Povratak u grad je opet mali test za Biserkinu osećanje sigurnosti. Ali kao strankinje koje govore engleski, mi ne privlačimo ničiju pažnju. Biserka mi se nikad ne žali da se na Kosovu ne može kretati slobodno, onako kako je bila navikla.

Zaboravljeni ključevi od stana – problem

Sledeće večeri hoću da nastavim intervjua sa Biserkom. Zakasnila sam, jer nisam našla zgradu YU-programa na uzvišici gde su svi blokovi i prilazi slični. Dva prolaznika nisu mogla, ili nisu htela, da me upute, tek mi je policajac pokazao put. A Biserka je nešto uzrujana, jer je svoj ključ od stana zaboravila u kancelariji, a njena cimerka je otišla pa ne možemo da uđemo u stan. A da se jednostavno vrati u kancelariju po ključ, za nju, Srpkinju, nije moguće. Ona mora da obavi više telefonskih razgovora da bi joj vozač posle dva sata doneo ključ. Na sreću, toplo je veče pa sedimo na jednoj klupi pred zgradom. I drugi stanari sede napolju i Biserka im se povremeno javlja. Više puta prolazi neki malo neobičan mladić, i on bi hteo da ga intervjuišu. - On boluje od šizofrenije, kaže Biserka. Na svoj srdačni i otvoreni način brine za komšinice i komšije. Zahvaljujući njenim brojnim spoljnim kontaktima, ona je za neke postala neka vrsta savetodavca i posrednika. Po tim ljudima se vidi da malo borave na svežem vazduhu i da im život u getu teško pada. Od sunca pocrnela Biserka je upadljiva u ovom okruženju. Pretpostavljam da su joj dobro raspoloženje i ljubavnost često naporni, ali

se tek u retkim trenucima oseti kod nje nešto od napetosti koju ovakav način života izaziva. Očigledno ona bolje izdržava od mnogih suseda.

To treba da zahvalim svojoj komunikativnosti i znanju engleskog jezika. U početku mi je bilo teško i vrlo zamorno da se sporazumevam na engleskom jeziku. Već posle nekoliko meseci rada u OEBS-u dobila sam zadatak da nove saradnike i saradnice informišem o tradiciji i običajima Srba na Kosovu. Tako sam za mnoge novodošle bila prva osoba srpske nacionalnosti koju su upoznali. I kasnije su mi se obraćali.

Ispočetka se nisam usuđivala da trotoarom prođem od zgrade OEBS-a do glavne zgrade *Ujedinjenih Nacija* iako je tamo uvek bilo mnogo policajaca, što mi je ulivalo sigurnost. Nikada nisam izlazila na ulicu po mraku.

Posle izvesnog vremena počela sam sa inostranim kolegama vikendom da odlazim na Brezovicu, u turistički planinski kraj na jugu Kosova, gde je većinsko srpsko stanovništvo. Odlazili smo tamo da budemo na svežem vazduhu, da se šetamo, ručamo i da se opustimo. Tako je, vremenom, za mene postalo prirodnije i lakše da govorim engleski. Iznenada sam shvatila da se i inostrane kolege i kolegice zaljubljuju, da su tužni, da imaju probleme u porodici ili na poslu, da i oni žive pod stresom. Pre toga su to za mene jednostavno bili *internacionalci*, a sad sam se sa mnogima sprijateljila. Ali ipak i nadalje pokušavam da budem povučenija, da ne budem upadljiva.

Kad se krećem u okolini zgrade OEBS-a, uglavnom srećem poznanike, mahnem rukom u znak pozdrava, svakodnevnica je za mene počela da liči na uslovno pravi život. Ovaj grad je polako za mene postajao nešto što u vreme posle rata, kad sam se vratila, nije bio. Za mene jedan grad ne čini arhitektura, već ga čine ljudi koje tu poznajem. Priština je u prvo vreme prosto bila grad u kojem radim, osećala sam se kao *gastarbajterka*, kako kod vas u Švajcarskoj kažu, i bilo je svejedno da li se to mesto nalazi u Nemačkoj, Grčkoj ili drugde, jer sam tu amo radila. Sada za mene Priština opet postaje grad u kojem poznajem mnoge ljude. Ali moja istinska integracija u društvo će biti moguća jedino ako naučim albanski. Ustvari, bez radnog mesta u internacionalnoj organizaciji ovde ne bih mogla da opstanem.

Korak po korak za više slobode kretanja

Biserka je sem koleginica i kolega iz međunarodne zajednice u poslednje vreme upoznala i neke Albance i Albanke sa Kosova. Ona se prijateljila i sa Cime koju smo posetile prethodne večeri i koja kao savetnica radi u kancelariji premijera Kosova. Ona ju je veoma impresionirala kada je čula kako govori na nekom sastanku o pitanjima ravnopravnosti polova. Uskoro posle toga obe žene su se ponovo srele na nekoj sednici i Biserka je videla kako Cime prilazi srpskim ženama, koje su u pratnji KFOR-a došle u Prištinu i kako na jedan neposredan način s njima razgovara na srpskom jeziku.

Biserka i Cime su se podržavale i u službenim stvarima i postale prijateljice.

Cime je jedna od retkih osoba koja me ponekad pozove telefonom, a da joj ništa ne treba, prosto da me pita kako sam i šta upravo radim. Ona je vrlo interesantna, dinamična žena i zaista ima dobro srce. Ona je sačuvala svu svoju ljudskost. Svi smo se mi tako jako privoleli strani kojoj pripadamo, da smo zaboravili da sa druge strane takođe postoje ljudi sa istim problemima, istim željama i interesovanjima. Most među nama je srušen i ostala su samo nagađanja o tome šta bi oni s druge strane mislili, osećali ili učinili...

Biserka korak po korak stiže i proverava iskustva u pogledu slobode kretanja i govora.

Kada sam se nedavno posle službenog boravka u Beču avionom vraćala kući, obratila mi se jedna koleginica na srpskom. To je čula saputnica na sedištu do nje i obradovala se: - O, Vi govorite srpski? Bila je to Albanka, rođena u Srbiji. Nikada ne znaš kako će ljudi reagovati, često se ispostavi da imaju manje predrasuda nego što mislimo. I kad sam u opštini u Prištini čekala da dobijem UNMIK-ova putna dokumenta, bila sam prijatno iznenađena: kad je videla moje ime, šalterska službenica je razgovarala sa mnom srpski i niko u redu nije negativno reagovao, niti me popreko gledao.

Biserka trenutno nastoji da, kao i svi drugi, ostvari svoja prava.

Kad pripadaš manjini, onda je ponekad teže, nego kad pripadaš većini, ali želim da svi ljudi koji pripadaju nekoj manjini, bilo da su Romi, Bošnjaci, Turci, Hrvati, Aškalijski ili Egipćani budu svesni svojih prava. Ako ne koristimo zakonom zagarantovana prava, ništa se neće pokrenuti. Ne očekujem da će me neko iz Amerike ili bilo odakle uzeti za ruku i reći: - Od danas imaš slobodu kretanja. Moram sama da se potrudim da je steknem. Sve ove godine trudila sam se da ne postanem paranoična ili neurotična u ovoj situaciji. Pripadam manjini od oko 250 Srba koji žive u gradu. Trudim se da se ne izlažem nepotrebnim opasnostima i da ne izazivam sudbinu. Pokušavam da ne provociram nikog svojom prisutnošću. Ali ne prihvatam da se osećam kao žrtva. Kada razgovaram sa albanskim kolegicama i kolegama, konstatujem da je život na Kosovu vrlo težak i složen i za Albance. Pre svega ekonomska situacija je vrlo loša, teško im je da prehrane sebe, a kamo li porodicu. Svi žele da se Kosovo brže razvija, da se poveže sa ostalim svetom, sa Evropskom unijom.

Ali dopada li se to nekom ili ne, Kosovo je opkoljeno slovenskim zemljama i da bi se sa ovim sredinama sprazumeli, kosovski Albanci bi trebalo da govore srpski ili bosanski, ili hrvatski, a Srbi na Kosovu bi sa svoje strane trebalo da uče albanski. Moja vlada na Kosovu i moja vlada u Beogradu morale bi shvatiti da moramo međusobno da se podržavamo - Kosovo nije ostrvo. Mi u ovom regionu ne možemo da imamo večiti sukob ili rat. Kad jednog dana svi budemo deo Evropske unije, više neće biti važno da li je Kosovo nezavisno ili zavisno od nečega ili nekoga. Smatram da je prema albanskom stanovništvu nepošteno mahati mu stalno zastavom nezavisnosti pred očima bez rešenja za privredne probleme, jer nezavisnost ne stvara automatski radna mesta, ona ne daje odgovor zašto termoelektrana u Obiliću ne funkcioniše i zašto fabrika Koka-Kole ne radi. Toliko ima nepravde. Ljudi ovde rade za tako niske plate. Na primer, jedna spremačica u upravi UNMIK-a zarađuje više od kosovskog ministra, prevodilac OEBS-a više od profesora univerziteta.

Umetnost jednostavnog življenja

Kao saradnica OEBS-a Biserka se nalazi u dobroj materijalnoj situaciji, ali kako vidi svoju budućnost? Internacionalne orga-

nizacije povlače sve više novaca i ljudi sa Kosova. Rat je završen i novac teče u druga krizna žarišta. Da misli na budućnost - od toga se odvika.

Kad sam prvi put bila izbeglica, shvatila sam da ne mogu planirati život, da ima stvari koje se nalaze van moje kontrole. Da nije bilo ratova u bivšoj Jugoslaviji, ne bih odjednom bila etiketirana kroz svoju nacionalnost, ne bih postala pripadnica manjine u Hrvatskoj, izbeglica u Srbiji, raseljeno lice sa Kosova i najposle pripadnica manjine na Kosovu. Bila bih obična građanka u konkurenciji sa drugim nezaposlenima, sa njihovim sposobnostima, znanjem, obrazovanjem. A činjenica da sam Srpkinja, posebno Srpkinja sa Kosova, ne bi igrala toliku ulogu. Mi smo ovde zaboravili kako je lep običan život i kakva je umetnost živeti jednostavno. Kad se posle rata vraćam ovamo u svoju zajednicu, ne zaboravljam da imam susede i da bi trebalo da se sastajemo i družimo, jer to je lepo u ljudskoj prirodi što zajedno provodimo vreme i sklapamo prijateljstva. I trebalo bi da negujemo prijateljske odnose u sopstvenoj zajednici i da imamo kontakte sa drugim nacionalnim zajednicama.

Juče sam imala lep susret u Janjevu, u selu sa hrvatskim stanovništvom, koje je samo 30 kilometara udaljeno odavde. Htela sam jednom kolegi iz inostranstva da pokažem selo i katedralu. Na putu smo sreli staricu koja se teško kretala i ja sam je otpratila u crkvu. Ona mi se zahvalila i ispričala lepu priču o životu u selu kad je bila dete. Nije me ni upitala koje sam nacionalnosti, za nju je bilo svejedno da li sam Srpkinja, Albanka ili Bošnjakinja.

Te večeri na platou ispred YU-bloka i ja sam učestvovala u onom o čemu je Biserka govorila. Ona se javljala svim prolaznicima, rekla bi svakom po koju reč, interesovala se za problem neke žene, pa bi uvek iznova koncentrisano nastavljala naš razgovor.

Novembar 2003.

Polu godine kasnije srećem Biserku jedne večeri kod zgrade OEBS-a, u centru grada. Posle kafe obe peške krećemo kući u raznim pravcima. Biserka stavlja slušalicu svog vokmena, još

jednom mi veselo maše i nestaje u mraku. Ona je osvojila još komadić slobode kretanja - ide kući sama.

«Srbi ne bi trebalo da žive samo u enklavama»

Maj 2004.

Neko me tapše po ramenu dok udubljena u razgovor sedim u uličnom kafiću u Prištini. Osvrćem se. Biserka! - uzvikujem iznenađena i obradovana. - Vidimo se sutra u osam! kaže smejući se i nestaje u večernjoj gužvi. Time mi je odgovorila na pitanje koje me je tištalo: ona i posle martovskih nemira i proterivanja iz YU-bloka sama ide kući. Iduće večeri nalazimo se u istom kafiću i ona mi pokazuje kraći put do svog stana. Ispred stambenog bloka pokazuje mi sa koje strane je rulja 17. marta napala i gde su se nalazila dva bespomoćna policajca sa svoja dva automobila - trebalo je da oni štite zgradu. Za razliku od prošlog novembra, sada na jednom kraju zgrade stoji bodljikavom žicom opkoljeni KFOR-ov tenk. Stanovi koji su demolirani molotovljevim koktelima, kamenicama i opljačkani, brzo su renovirani, to je nešto od ono malo što je kosovska vlada učinila posle martovskog pogroma. No, i pored toga se od 100 srpskih i više inostranih stanovnika do sada vratilo samo oko dva-desetak, a ne zna se koliko će ih još doći.

Biserka te najgore noći između 17. i 18. marta 2004. nije bila kod kuće. Kada se te večeri vraćala s posla i prilazila ulazu, iznenada je čula galamu agresivnih demonstranata, koji su se približavali. Odmah se okrenula i vratila u kola kojima je došla. Njena cimerka Branka ispričala mi je šta se te noći dogodilo. Ona se sa više od trideset zastrašenih stanarki i stanara zaključala u svom stanu na najvišem spratu, a vrata sa gvozdanim rešetkama ispred stana, na sreću, zaustavila su napadače. Još se na drvenim vratima vidi otisak đona jednog napadača, koji je, očevidno, proturio nogu kroz rešetku. Branka i ostali stanari su se strašno uplašili. Zgrada je napadana četiri puta, demonstranti su bacali kamenje i molotovljeve koktele i tek tokom četvrtog napada, posle ponoći, pripadnici KFOR-a su uspeali da zadrže demonstrante pa su stanari mogli da utrče u

vozila koja su ih čekala ispred kuće i kojima su odvezeni u sigurnost. Jednu oduzetu ženu i njenu ćerku, koje nisu uspele da se popnu, demonstranti su pretukli, žena je posle toga umrla u bolnici.

Sledećih noći Biserka je spavala u vreći za spavanje u kancelariji. Sem nje su posle ovih događaja samo dva srpska saradnika ostala u UNMIK-u i OEBS-u, ostali su evakuisani.

Branka se vratila posle nekoliko nedelja, iako joj suprug i sin već odavno žive u Beogradu. Ona ne zna čemu se nada, ali je opet ovde.

Ovaj YU-blok za nas ima strateški značaj, to su jedini gradski stanovi u kojima stanuju Srbi. Mi nećemo da živimo na selu, kako to silom prilika mnogi Srbi čine posle rata. Ne bi trebalo da živimo samo u enklavama, ljudi u enklavama žive u nekom paralelnom svetu, oni ne žive na današnjem Kosovu!

Biserka izgleda jaka i ubeđena, po njoj se ne vidi da je doživela velike strahove. Ali neće da krije razočaranje što se većina inostranih i albanskih koleginica i kolega nije interesovala kako joj je bilo kada je danima živela u kancelariji, spavajući u vreći. Da li je to potiskivanje radi sopstvene zaštite, ravnodušnost ili bespomoćnost koji ovde ljude suviše brzo navode da svako stanje prihvate kao normalno? Biserka to ne zna, ali je rešena da odbrani svoje pravo da tu živi i da ne dozvoli da joj baš mnogo ograniče slobodu kretanja. A njeno druženje sa Cime se nastavlja.

«Ne bi bilo rata da ljudi nisu izmanipulisani»

Cime Mahmutaj (1954), savetnica za pitanja ravnopravnosti
polova ukancelariji premijera, Priština

Maj 2003.

Pogleda li Cime Mahmutaj kroz prozor, Priština joj se nalazi pod nogama uvučena u okolna brdašca. Ono nekoliko više-spratnica nekadašnjem gradu od 300000 stanovnika, koji ubrzo posle rata broji skoro duplo toliko, daju izgled velegrada. Oude gore je skoro seoska atmosfera, sa pomalo podivljalom zelenom okolinom, drvećem, i strmom, neravnom uličicom. Cime Mahmutaj sa svoja tri sina između 9 i 24 godine i snahom živi u porodičnoj kući koja je tek delimično opet sagrađena. Snaha poslužuje voćni sok i kafu i u činijici nudi turski slatkiš - ratluk. - Kad neko prvi put dođe u albansku kuću, treba mu ponuditi nešto veoma slatko, objašnjava Cime meni i svojoj prijateljici Biserki.

A gorke su uspomene koje Cime priča posle nekoliko gutljaja kafe. Bila je 1989, vreme kada je Kosovo zbog promene Ustava izgubilo autonomiju, vreme kada su ojačale nacionalističke partije, Rugovina LDK na Kosovu, Tuđmanova HDZ u Hrvatskoj i Miloševićeva SPS u Srbiji.

Tada sam bila savetnica pokrajinskog sekretara za odbranu. Bila sam jedina žena u nekadašnjoj Jugoslaviji na takvom položaju. U ono vreme su nam preporučili da pridemo SPS-u, inače ćemo izgubiti radno mesto. Ja to nisam htela učiniti. I kada sam jednog ponedeljka došla na posao, saznala sam da je u mom sekretarijatu postavljen privremeni sekretar. Stvarane su nove hijerarhijske strukture. Tada sam prvi put primetila promenu na licima mojih srpskih kolega. Kao da ih se nije ticalo šta se događa, ili su čak bili i zadovoljni.

Videla sam da su pretresli fioku u mom pisaćem stolu. Pozvali su nas četvero-petoro kod novog pretpostavljenog i dobili smo dopis u kojem su nam saopštili da smo dobili otkaz. Ja sam novom pretpostavljenom rekla da ne razumem šta tu piše, a on je odgovorio: - Kako je to moguće, pa sve ove godine ste radili na oba jezika? Objasnila sam mu da jezik dobro razumem, ali ne i zakonsku osnovu takvog otkaza. Bio je 12. juli 1989, ja sam bila u letnjoj haljini bez rukava, došao je policajac, zgrabio me i jednostavno izbacio napolje, kao i sve ostale. Do 11. aprila 2002. nisam bila u toj zgradi u kojoj sad opet radim.

Time su za Cime počele teške godine koje je - hvala Bogu živa prebrodila. Ali upravo sada oseća da je sve što se posle 1989. dogodilo jako uticalo na nju, da više nije ona ista optimistična osoba puna energije i samopouzdanja, kakva je bila.

Za Cime, koja je odrasla u višenacionalnoj sredini i koja druge ljude nikad nije pitala o poreklu, ostalo je mnogo toga nejasno što se dogodilo u godinama sve jačeg nacionalizma.

Ja sam odrasla u selu kod Peći sa majkom Bosankom i ocem Albancem. Naš prvi komšija je bio Srbin iz Crne Gore i svaki dan smo zajedno pili kafu. Dete sam iz trećeg braka mog oca. Sa prvom ženom je imao četvoro dece, dva sina i dve ćerke, ali su žena i dva sina umrli od boginja. Otac se ponovo oženio, ali je drugi brak ostao bez dece. Pošto naša tradicija zahteva da u porodici budu sinovi, njegova žena se saglasila da se on posle sedamnaest godina braka sa njom, oženi drugom ženom. Ona je i nadalje ostala u porodici, ali se prema mom ocu ponašala kao prema sinu, a ne suprugu. Treća žena mu je rodila sedmoro dece, dve ćerke i pet sinova. Ja sam bila najstarija i jedina devojka u našem selu koja je pohađala gimnaziju, zatim fakultet. Ispočetka kada sam se autobusom vozila u grad, niko iz sela nije hteo da se vozi sa mnom, tako im je bilo neobično da se i devojka vozi s njima. Uvek sam imala najbolje ocene i za tri godine sam završila studije prava. Uskoro posle toga upoznala sam svog budućeg supruga. Moj otac je već bio star i hteo je da me vidi srećno udatu.

«Događaji dele porodice i koleginice»

Kada je Cime izgubila radno mesto, njen suprug nije mogao da izdržava porodicu sa malom učiteljskom platom. Emigrirao je u Austriju i tamo radio kao zanatlija da bi pomagao porodici u Prištini. Cime se u Prištini brinula za decu i nalazila se sa prijateljima i poznanicima da bi prekratila vreme. Pokušavala je, koliko je mogla, da poštedi sinove problema koji su tada bili sastavni deo svakodnevnice albanske porodice. Ali je njen drugi sin Astron, kao šesnaestogodišnjak objavio knjigu i ona se uplašila kad je videla kako su događaji, i pored njenog truda, delovali na njega i kako pesimistički vidi svet.

Cimini kontakti sa bivšim srpskim koleginicama i kolegama su se gubili.

Oni su imali posao i činilo im se da radije ne bi više voleli da se viđaju sa otpuštenim Albancima, jer su se ponosili svojom državom i političkim vođama. Postojala je izvesna odbojnost, ali ne i velika mržnja kako bi se moglo očekivati. Ja lično ne mogu da mrzim i ne razumem kako politika može da izvrši tako jak uticaj na život ljudi. Po mom mišljenju, na ljude je vršen uticaj i manipulisalo se političkim frazama. Imala sam, na primer, dobru koleginicu, obično smo pile kafu iz iste šoljice. Ali kada sam dobila otkaz, a ona je nastavila da radi, nisam je nikad više videla - kontakt se prekinuo.

Maja 2002. na jednom seminaru OEBS-a sa srpskim ženama u Štrpcu srela sam jednu drugu nekadašnju koleginicu. Obradovala sam se što je vidim, jer smo se nekad dobro slagale. Nisam ni slutila da ćemo se tamo sresti, ali sam odmah osetila da se delić emocionalne povezanosti sačuvao. Činilo mi se da u njenim očima vidim da se nešto dogodilo, nešto veoma značajno, za šta nismo mi krive. Začudeno me je upitala kako to da sam tu. - Došla si, a ja se ne usuđujem da dođem kod Tebe! Ja sam odvrtila da mi je stalo do toga da se srećem sa svim ženama iz ovog kraja. I ako ikad dođe u Prištinu lično ću je pratiti radi njene zaštite. Ispričala sam joj da se u kosovskoj administraciji nalazi i više Srba i da im se ništa nije dogodilo.

Problem srpskih enklava me iznutra izjeda. Vidim da su Srkinje međusobno veoma povezane i da istrajavaju na sadašnjim pozicijama i neće ništa da menjaju. Sastanci između njih i nas su

ispočetka bili vrlo teški. Tek kad smo počele da diskutujemo u malim grupama, imala sam osećaj da zaboravljamo rat i da saradujemo, kao da se ništa nije dogodilo.

Jasno sam rekla da treba da se posvetimo budućnosti u potpunosti, mada je teško, mi žene treba da gradimo mostove, moramo da gledamo unapred, radi budućnosti naše dece. Naglasila sam i to da mi nećemo unazad, da postoji samo napred, a ne i nazad.

Za albansko stanovništvo sa Kosova *ići napred* znači izgraditi nezavisnu zemlju, a upravo to ne želi srpsko stanovništvo sa Kosova. Većina kosovskih Srba najradije bi ponovo uspostavila pred-ratno stanje, kada su imali privilegije i moć. Cime to zna pa je reakcija srpskih žena nije iznenadila. Ona kaže da su joj odgovorile: - To je tebi lako reći! Mi imamo našu vladu i nadležstva u Beogradu, ovde je Srbija i mi nikad nećemo prihvatiti nešto drugo od Srbije! Cime ih je ipak pozvala da učestvuju u izgradnji današnjeg Kosova, Kosovo koje mora da napreduje. - Trebalo bi svi mi zajedno da izgradimo budućnost Kosova, jer Kosovo pripada onima koji ovde žive. Bila sam tako srećna što sam bila na tom seminaru! Mnogo toga je za mene bilo neobično i ja sam, u stvari mislila, da posle rata više neću biti u stanju da govorim srpski. I sama se iznenadim kada sada ponekad čujem kako govore srpski na ulici. To je mali napredak, malo svetlo na horizontu.

Početkom godine opet je organizovan seminar za saradnike kancelarije za ravnopravnost polova u opštini. Dve Srkinje, koje sam srela u Štpcu, došle su i obradovale su se što me vide. Htele su da saraduju sa mnom i ja sam obećala da ću ih, koliko mogu, podržati. Još nemamo mnogo moći. Pitanja polova se još ne tretiraju kao važne teme, ali tamo gde možemo, zastupamo zajedničke interese.

«Piti kafu u severnoj Mitrovici?»

Cime mora da se zadovolji malim uspesima. Ona sebi priznaje da su odnosi između Srba i Albanaca uglavnom hladni, puni iščekivanja.

Na izradi akcionog plana Kosova o ženskim pitanjima, saradivala je i jedna predstavница kosovskih Srkinja. Ali je ona svoje komentare o planu saopštila tek pošto je posetila Beograd. Mi-

slim da je tamo dobila instrukcije. Ali mi smo jasno istakle da se ne radi o specijalnom planu za Srpkinje ili za Albanke, već za sve žene sa Kosova. Izgledalo je da ona to prihvata, ali joj je, očevidno, bio potreban komentar Beograda. Mislim da je ta žena vrlo aktivna i angažovana. Imam dobre odnose s njom, zajedno pijemo kafu kad god se sretnemo. Predvidela sam da jednom s njom popijem kafu u severnoj Mitrovici. Tamo stanuje i jedan moj dobar prijatelj. Ali kad sam mu predložila da ga posetim, smatrao je da je bolje da ne dođem za ovaj vikend, nego drugi put.

Pitala sam Cime da li se plaši da kao Albanka ode u severnu Mitrovicu?

Ne, nikako se ne bojim. Otišla bih na most i zamolila prijatelje da dođu po mene. Pa ja nisam ništa loše uradila, niko nema razloga da mi nanese neko zlo.

Cimina drugarica Srpkinja tiho se smeje zbog njene smele ideje da na mostu jednostavno čeka da dođu po nju. Ekstremisti sa obe strane obično ne pitaju da li je neko kriv ili ne, dovoljno im je da lice pripada 'pogrešnoj' nacionalnoj zajednici. Ali Cime ne očekuje ništa loše, zahvaljujući pozitivnim susretima koje je imala sa srpskim ženama.

Na jednoj konferenciji videla sam ženu koja mi se učinila poznatom. Upitala sam nekoga ko je ona i saznala da je ona nekada radila u istoj zgradi gde i ja. I ona je pravnica. Prišla sam joj i ona me je prepoznala i mi smo pričale o našem poslu, porodici i obema je bilo sasvim prirodno što razgovaramo.

Još bih htela da ispričam nešto o jednom drugom kontaktu. Moja sestra je radila u *Istoku* i njena najbolja prijateljica je bila Slađana, Srpkinja. Ona je pre rata uveravala moju sestru da joj se ništa neće dogoditi dok joj je ona u blizini, međutim ako ona izbegne, neka i moja sestra ode. Ispalo je drukčije: Slađana je posle ulaska *NATO*-a otišla. U fioci njenog pisaćeg stola našli su poruku za moju sestru sa brojem telefona na koji treba da se javi. Ali moja sestra se bojala da je pozove od kuće i da govori srpski, jer je porodica njenog muža pretrpela mnoga nedela od strane Srba, jedan nećak je ubijen, kuće su im razrušene, a više članova porodice su bili u zatvorima. Tako me je sestra upitala za savet. Ja sam joj rekla: - Daj mi broj, ja ću zvati. Telefonirala sam odav-

de. Kada je Slađana čula moj glas, mislila je da je to moja sestra, pa je počela da plače. Objasnila sam joj da sam ja Sahina sestra i da me je ona zamolila da joj telefoniram. Razgovarale smo dobrih pola sata. Slađana se plaši da se nikad više neće moći vratiti. Rekla sam joj da je potrebno vreme, ali da će se sigurno vratiti. U međuvremenu je i moja sestra opet uspostavila kontakt s njom i ja verujem da će se ona jednog dana vratiti na Kosovo, jer njena porodica nije učinila nikakvo zlo.

«Izdaja srpskog komšije»

Cime je ubeđena da na Kosovu nikad ne bi došlo do rata da režim i mediji nisu izmanipulisali ljude. I događaj sa susedima iz detinjstva se može samo tako objasniti.

Naš srpski komšija imao je šestoro dece i njegovo imanje je od našeg delio samo potočić. Kao deca smo bili stalno zajedno. Kada smo se moja sestra i ja udale, otišle smo od kuće, kao i komšijine kéeri, ali su tri sina Mujan, Milan i Čedo ostali. Kada bi ih ponekad sretala u Prištini ili drugde, bilo mi je kao da sam srela rođenu braću.

Posle smrti njihovog oca, njihova mati je i nadalje svaki dan odlazila kod moje majke da zajedno piju kafu. Ali jednog jutra, kada sam bila u poseti kod moje majke - bilo je to pre rata kada su odnosi između Srba i Albanaca postali napetiji, čula sam kako je Čedo vikao na majku, jer je bila kod moje majke na kafi, i udario ju je tako snažno da se umalo onesvestila. Tog trenutka je među nama sve prekinuto. Ništa nismo mogli da učinimo, jer smo znali da je naoružan. Nešto kasnije je Čedo hteo da obori drvo na granici njihove zemlje pa je pitao mog brata da li može da ga obori, a pašće na našu zemlju. Moj brat mu je odgovorio: - Bože, Čedo, nikad se nismo pitali zbog takvih sitnica, što to sada da radimo? Na to je Čedo odgovorio: - Vremena su se promenila! Uskoro posle toga vidali su ga na ulici u vojnoj uniformi i rat u Peći je počeo. Na dan kada je vojska umarširala u naše selo, Čedo je došao kod mog brata i upitao ga kuda ide i da li se boji. Moj brat je odgovorio da se boji. Čedo ga je uveravao da se ne boji, on će ga štiti, neka samo zaključa vrata. I onda je Čedo ubacio jedan molotovljev koktel kroz prozor i da tog trenutka moja porodica slučajno nije bila van kuće, svi bi poginuli. Kuća je

izgorela. Moj brat to nije mogao da shvati. On je zaista verovao da će ga Čeda štititi.

Kada se moj brat sa porodicom posle rata vratio, Čedo i njegova braća su bila otišla i kuća je stajala prazna. Moj brat kaže, što se njega tiče, braća mogu da dođu, čak i Čedo, ali on ne zna kako bi se osećao da ga vidi. Prošle godine sam srela Milana u autobusu u Crnoj Gori. Nisam ga odmah prepoznala, mnogo je vremena proteklo otkako sam ga poslednji put videla. Ali čula sam ga kako govori pa sam prepoznala glas, a posle i lik. Oslovila sam ga i do kraja vožnje smo pričali, kao ranije. Oboje smo zaključili da je ovaj rat bio beskorisan. On živi u Crnoj Gori. Ne znam da li će se vratiti, ali ovde ima kuću i zemlju.

Izbeglištvo posle najduže noći

Cime je htela da vaspita svoje sinove da postanu dobri ljudi, bez mržnje i političkih predrasuda. Pre rata je zamolila starijeg sina da ode kod oca u Austriju. On je sam pošao. Cime je samo kasnije doznala da je u Subotici, na severu Srbije, tri nedelje bio uhapšen i zlostavljan.

On je za te tri nedelje izgubio 27 kilograma i još i danas ima problema iz onog vremena. Najposle su ga pustili bez objašnjenja i on je otputovao za Bukurešt, gde je moj muž otišao po njega.

Ja sam za to vreme sa moja dva mlađa sina bila sama ovde u kući. Tri nedelje se nisam usudila da izađem iz kuće nešto da kupim, iako sam imala novaca koje mi je muž slao, bilo je previše opasno. Krajem marta 1999, ne znam da li je bio 29. ili 30, bio je Bajram, muslimanski praznik, provela sam ovde svoju najgoru noć. Nove kuće u susedstvu još nisu bile izgrađene, ovde su bile livade koje su se crnele od vojske. Svi susedi su se već bili evakuisali, a mi smo bili sami, bez hrane, struje. Doživela sam najduži dan u svom životu: stalno sam osluškivala, ubeđena da će doći.

Sledećeg jutra smo izbegli u jednu veliku kuću malo niže na padini. Kad smo stigli, jakna mog četvorogodišnjeg sina imala je rupe od metaka. U podrumu te kuće zatekli smo stotinak ljudi, koji su se tu sakrili. Tamo smo ostali dve noći, i onda su došli policajci i preko megafona nas pozvali da izađemo. Pre no što

sam otišla od kuće, zamolila sam jednog čoveka da mi pozajmi 1500 nemačkih maraka, vratiću ih. Ukoliko bi mi se nešto dogodilo, dobiće ih od nekog iz moje porodice. Napolju su stajali uniformisani ljudi sa maskama na licu i obrazovali neku vrstu špalira. Tražili su naša dokumenta pa su ih pocepali. Oduzimali su ljudima novac. Kada sam ja došla na red, dala sam im samo staru ličnu kartu, iako sam imala i staru i novu, i onda su izveli tri maloletnika iz grupe, jedan od njih je bio moj srednji sin. Ne znam kako sam u tom trenutku izgledala, ali za mene je to predstavljalo kraj sveta. Kao u šoku rekla sam mom susedu: - Uzeli su mog sina! Gurali su nas dalje, moj sin je zaostao i počeo da viče: - Mama, mama, mama, oni od tebe hoće 3000 maraka za mene! Okrenula sam se i upitala ih: - Šta mislite?! Otkud meni toliki novac? Imam samo svoju dušu i ova dva sina, već devet godina ne mogu da radim. Jedan reče: - Kako to da jedna dama kao vi nema novaca! Dajte nam šta imate! Dala sam mu 500 maraka i on nas je pustio da odemo. Oko sto metara dalje zadržala nas je druga grupa uniformisanih. Primorali su mog sina da legne na zemlju i tražili su novac od mene. Počeli su da me pretražuju, da vide da li imam novaca. Imala sam skriven nakit i novac. Sve su uzeli, ali sam bila srećna što sam spasla sina.

Nastavili smo put prema železničkoj stanici, iz svih ulica su nailazile kolone ljudi, padala je kiša, neke žene su se u toj situaciji porađale. Posle ponoći smo u prenatrpanom vozu krenuli prema makedonskoj granici, u Blace. U našem kupeu bilo nas je dvadesetdevet - jedva smo disali. Kada smo u pet sati ujutro stigli u Blace, mislila sam da smo spaseni, ali onda sam videla masu sveta i vatre. Bilo je kao na groblju. Mislila sam da sam poludela.

Pošto smo tamo pet dana sedeli na zemlji, primetila sam da moj najmlađi sin ima temperaturu. Dvojica muškaraca su me oslovila, jer sam plakala i rekli mi da ni pored toga što su muškarci, ne mogu da mi pomognu... Pitali su me da li imam mobilni telefon, jer ovde mreža opet radi. Imala sam telefon, ali mi je prilikom jednog pretresa pao na zemlju i pokvario se. Oni su našli kolegu koji ga je skrpio tako da je opet funkcionisao, ali se druga strana nije čula. Pokušala sam da pozovem muža i sina u

Austriji i brata u Švajcarskoj, ali bez rezultata. Najposle sam našla drugog brata u Švajcarskoj. Rekla sam mu da ga ne čujem, ali da pokuša da nazove tetku u Makedoniji, inače će moj najmlađi sin umreti. Rođacima je uspelo da uspostave kontakt sa tetkom u Skoplju. Njen sin je radio u policiji i on je bio u službi u Blacu. On je došao da me potraži, ali je za njega, Bošnjaka koji govori srpski, bilo teško da me nađe, jer izbeglice nisu htele da ga upute, iako im je govorio da je Musliman i da traži svoju tetku. U međuvremenu smo mi uspeli da se probijemo do ulaza i odjednom sam čula njegov glas. Kad me je video, oči su mu zasuzile. Dve nedelje ništa nisam jela, nisam se češljala, nisam se pogledala u ogledalo.

Kada smo stigli u kuću moje tetke, odmah sam otišla u kupatilo i pogledala se u ogledalo. Nisam prepoznala samu sebe: moja tamna kosa je posedela. Istuširala sam se, sela za sto i pala u nesvest. Ja sam doduše shvatila da su mog sina odneli u bolnicu, ali sam jednostavno ostala da sedim, danju i noću, bez sna, ne mičući se. Odveli su me kod lekara i on mi je dao lekove. Kad mi je već bilo malo bolje, na televiziji sam čula da će samo izbeglice iz logora Stenkovac moći da napuste zemlju. Bilo mi je teško da napustim stan, mog dečaka su još lečili, ali ja nisam htela da ostanem u Makedoniji, širile su se glasine da će se rat proširiti i na Makedoniju. I tako smo otišli u Stenkovac. Tamo smo morali da čekamo četiri dana. Astron, moj drugi sin je dva dana stajao u redu da dobije mesta za nas. Dan pre njegovog rođendana, 11. aprila 1999, sve troje specijalnim letom smo odleteli u Nemačku. Bila sam vrlo srećna i činilo mi se da su svi problemi ostali iza mene.

Izbeglica u Istočnoj Nemačkoj

Sleteli smo u Lajpcig. Tamo su nas zbrinuli, pružili medicinsku pomoć i u potpuno novim minibusima otpremili u vojni objekat u Halberstat. Sledećeg jutra došli su policijski automobili sa beogradskim registarskim tablicama. Bili su iz Magdeburga, ali smo mnogi od nas mislili da su došli srpski policajci i neki su od straha hteli da skoče sa petog sprata. Ispostavilo se da uopšte neće kod nas. Kasnije je došla da me poseti jedna žena sa kojom sam razgovarala prilikom našeg dolaska. Ali nisam htela da je

vidim, jer tog dana sam na *Dojče vele* čula da je moja sestra iz *Istoka* sa troje dece nestala i da su dvojica moje braće ubijena. Posle ove vesti – koja je na sreću bila netačna – više nisam htela da živim i ništa me nije interesovalo. Žena je došla kod svog muža, invalida, koji je sedeo u invalidskim kolicima. Posle sudara vozova amputirali su mu obe noge. Pozvala me je da s njima pođem u šetnju, pokušavala je da me ohrabri, ispričala mi je da njen muž i bez nogu živi kao drugi ljudi i da se zabavlja.

Nova poznanica se potrudila da odvede u Hale nas i još neke porodice. Uspelo joj je, iako je Hale imao mnogo problema sa albanskim emigrantima i, u stvari, nisu želeli izbeglice sa Kosova. Kad smo stigli, hteli su da nas pozdrave, ali nije bilo nikoga ko bi mogao da prevodi na albanski, samo neko ko je govorio srpski. Ja sam za tih desetak dana naučila nekoliko reči nemački i trudila sam se da joj objasnim da mi nismo pobjegli od jezika, već od politike.

U Haleu sam ostala četiri i po meseca. Ljudi su se tamo mnogo zauzimali za mene i polako mi je bilo bolje. Moj muž je došao da me poseti i ja sam njega posetila. Međutim, porodični sastanak nije bio moguć. I kada je rat završen i *NATO* umarširao na Kosovo, ja sam se sa sinovima vratila kući.

Kao po komandi, tog trenutka se ugasilo svetlo. Cime je dva sata pričala sa mnogo detalja, stalno se prisećala novih. I nije uvek bilo lako uhvatiti hronologiju. Njen sin i Biserka su na smenu prevodili, on sa albanskog, ona sa srpskog na engleski. Cime je stalno menjala jezik. Biserka i Cimin sin su radili profesionalno, kao da se radi o priči sa kojom nemaju nikakve veze, iako su ovom ratnom pričom bili različito, ali direktno pogođeni. Ni Cime nije ispoljavala svoja osećanja. Tek sledećeg dana mi je rekla da joj je teško bilo sećati se tih teških vremena. Ipak je bila spremna da nastavimo razgovor.

Saradnja sa Srpkinjama

Sledeći put se nalazimo u Ciminoj kancelariji i ja dovodim kosovsku Albanku kao prevodioca. Cime je kao uvek brižljivo odevena, a u plavo obojena kratka kosa začesljana. Kancelarija nije velika, a pisači sto je prekriven papirima. Pretprazničko je veće i većina činovnika je otišla kući, tako da možemo nesme-

tano da razgovaramo. Ja se vraćam na jučerašnji razgovor i pitam je zašto porodični sastanak u Austriji nije bio moguć, iako njen muž godinama radi u Austriji. On pre rata nije dobio trajni boravak, objašnjava mi. Onda su se odlučili da se razvedu, a da se on u Austriji ponovo oženi da bi mogao tamo da ostanu i da izdržava svoju porodicu na Kosovu. Ona o tome priča kao o svemu drugom, bez vidnog uzbuđenja. Čime je naučila da kontroliše svoja osećanja i da se prilagodi realnosti.

Otkad Čime opet radi, ima naporan život, ali joj je bolje nego pre. Vreme nezaposlenosti posle rata iskoristila je da sa dve drugarice otvore obdanište za decu. U njenom kvartu je bilo mnogo doseljenika i deca su bila na ulici prepuštena sama sebi. Tako su oformile dve grupe dece, a jednom nedeljno su organizovale i sastanak sa majkama. Kada je većina dece dorasla do škole, a druga se vratila u svoja sela, Čime se radovala što je našla posao. Ona je u proleće 2002. postavljena za savetnicu za pitanja ravnopravnosti polova u kancelariji premijera Redžepija. U toj funkciji ona je uspostavila kontakt sa različitim lokalnim ženskim grupama i sa međunarodnim organizacijama. Prilikom jedne priredbe upoznala je Biserku, koja je kod OEBS-a radila u odeljenju za rodna pitanja.

Čula sam je kako govori srpski, ali nisam znala da li je Srпкиnja, rekla sam joj da sa mnom može da govori srpski, jer ne govorim dobro engleski. Od tada saradujemo i imale smo dobar kontakt. Ona me je upoznala sa mnogim njenim prijateljima, domaćim i inostranim, interesantna je, dinamična i ima dobro srce. Redovno se čujemo telefonom, ponekad samo da čujemo kako je onoj drugoj i šta radi.

Za Čime ne predstavlja problem da govori srpski, ali shvata da je posle rata jezik obeležen. Mnogi ljudi se još uvek ustežu da u javnosti govore srpski, ili svesno neće da ga upotrebe, jer su sa njim povezani loši doživljaji. Čimin mali sin je ispočetka uvek bio potpuno izbežumljen kada je preko telefona govorila srpski.

Treba verovati da vreme leči rane, ali od rata su prošle tek tri godine, a postoje toliki ljudi koji su podneli velike nevolje, čiji su rođaci nestali. Treba prihvatiti da ovde nije normalno govoriti srpski i da vas ne gledaju dobro kad to činite. Ja ne prihvatam da me u tome sprečavaju.

Smeta mi, na primer, što mnogi Srbi i Srkinje koji ovde rade, neće da se integrišu u današnje Kosovo. Svejedno mi je da li ću dobar dan reći na albanskom ili srpskom, ali kad se u hodniku sretnemo sa Srbima i ne pozdravimo ih prvi, oni kraj nas prolaze kao pored turskog groblja. Mi im ipak prilazimo, oslovljavamo ih i u neku ruku predstavljamo njihovu zaštitu. Ali treba i oni da žele kontakt. Drugi je problem što se ovde sve manjine ne tretiraju podjednako, ni od strane međunarodnih organizacija. Ako, na primer, Srbi ne dođu na neku sednicu, ona se prekida, čak i ako su sve ostale manjine prisutne: Bošnjaci, Gorani, Egipćani, Aškalijski, Romi, Turci. Prema Srbima imaju puno obzira. Kada sam to jednom kritikovala, jedna Amerikanka mi je rekla da treba da imamo strpljenja. Ali ja mislim da ne možemo da gubimo vreme. Mi treba da nadoknadimo bar deset godina zaostalosti i ako se ekonomski uslovi uskoro ne poboljšaju, kriminal će značajno porasti.

«Integracija zahteva volju»

Cime jako želi da linije deoba između albanskog i srpskog stanovništva postanu labavije, ali je napredak još minimalan. Uzda se u žene.

Uvek su žene bile te koje su gradile takve mostove i probijale barijere. Gde god živele, žene se povezuju. Ima mnogo Srba koji neće iz svojih enklava, ali drugi se vraćaju iz Srbije, jer tu nalaze posla. Ko govori neki strani jezik, ima dobre šanse da se zaposli. Poznajem jednu ženu koja je došla iz Vojvodine da radi za OEBS. Predstavio ju je jedan kolega i ja sam joj pomogla da nađe stan. Bila je iznenađena što je bez straha mogla da prođe ulicama kroz grad. Ali je važno hteti i nešto učiniti za sopstvenu integraciju. Mislim da je rat doneo samo razaranja i da niko nije daleko odmakao. Ali rat je Albancima nametnut i to je bio rat samoodbrane: otpustili su nas sa naših radnih mesta, otrovali su nam decu, razdvojili su nam decu i isterali iz škola. Korak po korak smo sputavani i više nije bilo izlaza. Najposle ste morali da stanete pred vrata i da kažete: - Dalje ne može! Ja to tako vidim.

Vreme je da se razgovor završi. Kroz duge hodnike i niz stepenište izlazimo iz vladine zgrade. To nije lepo zdanje. Goli zidovi me podsećaju na školske zgrade mog detinjstva.

Kada sam se posle trinaest godina nezaposlenosti ponovo vratila u ovu zgradu, bila sam kao u groznici, nisam mogla da verujem da opet ovde radim!

Poziva na kafu u bar hotela Ilirija prevoditeljku i mene. Tu je kao studentkinja često sedela sa kolegamicama i kolegama. Cimine lice se opušta, miris turske kafe i poznato okruženje posle napornog prisećanja očevidno joj prijaju. Shvatam šta je mislila kad je rekla da su je teške godine promenile. U savesnoj, sposobnoj poslovnoj ženi, koja pokazuje malo emocija, još uvek se krije živahna, smela Cime od ranije.

«Sve vreme živeo sam u nadi»

Dr Gani Demoli (1949), lekar, Priština

Mart 2002.

Dr Gani Demoli pomalo rezignirano, dok silazimo niz strmu ulicu ka centru grada i prolazimo kraj delimično razorenih kuća romskih porodica priča:

Voleo bih da i nadalje živim sa dobrim ljudima, koji su pre rata živeli u ovom kvartu. Posle rata su neki Albanci bez skrupula zauzeli ove kuće.

Posleratno Kosovo nije ono Kosovo kojem se nadao i za koje se godinama zauzimao radeći kao lekar i rukovodilac zdravstvene službe humanitarne Organizacije Majka Tereza. On želi tolerantno, demokratsko Kosovo u kojem funkcionišu zakoni i pravo.

Duboko ojađen, veruje da sada vladaju netolerancija, korupcija i nepravda, uprkos svemu što su svi zajedno doživeli.

Kvart Kodra e Trimava, u kojem je odrastao i još i danas živi sa svojom porodicom i porodicama svoja dva brata, najsiromašnija je četvrt u Prištini. Uličice koje se odvajaju od glavne nisu asfaltirane. On živi u nekadašnjoj Podujevskoj ulici, koju je srpski režim preimenovao u Prokopljansku, po imenu jednog srpskog grada, i koja je posle rata dobila ime po slavnom Albancu Rame Govoriu. Sa promenom vlasti ulice su još jednom promenile ime, ali gradska kasa, očevidno, nije imala novaca za više od jedne table sa nazivom ulice, tako da na zidu još zjape rupe. Mnogi žitelji ovog kvarta su, kao i roditelji Gani Demolija, došli sa sela u grad da nađu posao i da školuju decu. U prvobitno albanskoj četvrti tokom 1960-tih godina naselili su se Romi. Posle rata su izbegli ili su proterani.

Gani Demoli je od detinjstva imao kontakte sa ljudima raznih nacionalnosti. Za njega govoriti srpski nikada nije predstavljalo problem.

Bio sam najbolji učenik i u srednjoj školi sam bio predsednik omladine. U školi nas je bilo oko šezdesetak Albanaca i stotinu i pedeset Srba. Svi nastavnici su bili Srbi i nastava se izvodila samo na srpskom jeziku. Albanska deca su ređe pohađala više škole, nego srpska. Posle srednje škole studirao sam medicinu u Skoplju, jer u Prištini tada još nije postojao medicinski fakultet.

Posle završenih studija, vratio sam se u Prištinu i radio kao lekar u rudnicima Kišnice i Novo Brdo. Uslovi rada za rudare bili su veoma teški, ali je solidarnost među njima bila velika.

Nova iskustva u Libiji

Gani Demoli je hteo da obezbedi i mlađem bratu da studira. Zato je početkom 80-tih godina na tri godine otišao u Libiju da radi u jednoj bolnici u Sahari. Mesto je bilo 1000 kilometara udaljeno od Tripolija, daleko od civilizacije. Nije bilo mogućnosti za zabavu, niti je bilo vegetacije. I pored teških uslova života i odvojenosti od porodice, on je sačuvaio dobre uspomene na to vreme.

Tamo sam imao intenzivne kontakte sa ljudima različitih narodnosti, različitih jezika, vere, rase, kulture i tradicije. Diskutovao sam sa mnogim ljudima. Tolerancija i razumevanje među saradnicima iz dvanaest zemalja su me ubedili da ljudi različitog porekla mogu da saraduju. Bilo je to važno ljudsko i profesionalno iskustvo. Radio sam kao lekar opšte prakse, ginekolog i hirurk, radio sam jednostavno sve, jer je nas lekara bilo malo, a ljudi su dolazili sa raznim problemima. Živeli smo u teškim uslovima, ali su nam poštovanje i ljubav domaćeg stanovništva pružali snagu za rad. Život tamo su olakšali i prijateljstvo i solidarnost među stručnjacima iz celog sveta.

Demolijeva supruga je sa dva mala deteta ostala u Prištini. On je za tri godine samo dva puta dolazio kući.

Prilikom moje prve posete posle dvanaest meseci, osetio sam da je između mene i moje dece nastala distanca, nije više bilo kao ranije. Ona su bila bliža mojoj braći, nego meni, jer su oni bili odgovorni za njih za vreme mog dugog odsustva. Nikad to

neću zaboraviti, bilo je to teško za mene. Posle mog dugog boravka u Libiji svoju ćerku Adelinu nisam više zaista osećao kao svoju ćerku, a moj sin je i danas bliži mom trećem bratu, nego meni.

Poznajem tolike ljude, pre svega Albance, koji deset, dvadeset godina žive odvojeno od svojih porodica u Nemačkoj, u Švajcarskoj i drugde da bi zaradili svoj hleb. Svi oni moraju da provode dane i godine bez onih koje najviše vole. A život bez ljubavi nema smisla.

Početak aparthejda kod kuće

Još jedno saznanje je teško palo mladom lekaru kada se 1986. vratio iz Libije. Za te tri godine njegove odsutnosti na Kosovu se mnogo toga promenilo.

Dok sam u Libiji podjednako lečio sve ljude, bez obzira na njihovu boju kože i nisam video razlike među njima, kod kuće sam se našao suočen sa društvom koje je sve više pravilo razlike između Srba i Albanaca, iako smo svi iste boje kože. Milošević i drugi stvorili su klimu mržnje koja je dovela do toga da su obe ove nacionalne grupe bile zatvorene za ljude drugih nacionalnosti. Razgovarao sam o tome sa prijateljima i kolegama, ali oni su tvrdili da se ništa nije promenilo. To nije bilo tačno. Mislio sam da je to samo faza koja će brzo proći.

Teško je objasniti šta se tada dešavalo. Imao sam toliko kolega na radnom mestu u Kišnici i nikad nisam imao problema sa njima. Ali jednog jutra me moj kolega Srbin više nije pozdravio rečima, samo pokretom očiju. Upitao sam ga zašto mi se nije javio. Njegov odgovor je bio da mu je žao, ali da je sada član Radikalne stranke Vojislava Šešelja, a članovi te stranke ne pozdravljaju Albance. Samo nekoliko dana pre toga sa tim kolegom sam još pio kafu, a odjednom on sluša instrukcije svoje nove partije koja je svima nama zlo mislila. To se dogodilo 1987, još za vreme autonomije, ali se teren za ukidanje autonomije već pripremao. Srbi i Albanci su sve češće išli različitim putevima, posećivali su različite kafane, restorane i prodavnice. Albanska i srpska deca više nisu istovremeno išla u školu. Pri tome su mediji igrali lošu ulogu, srpski novinari su sve negativne događaje pripisivali Al-

bancima. Za kratko vreme srpski režim je uz pomoć lokalnih Srba, korak po korak, uveo sistem aparthejda.

Solidarnost sa štrajkačima

Važan događaj je bio štrajk rudara 1989. Rudari su štrajkovali i u Kišnici, Badovcu i Novom Brdu, gde je Gani Demoli radio.

Štrajkači su zahtevali da srpski režim ne provocira rat u Jugoslaviji. Albanski rudari su proveli osam dana pod zemljom na dubini od 600 do 800 metara, pod najtežim uslovima, a srpski rudari su bili naoružani. Predvođeni predstavnikom srpske vlade iz Beograda, oni su zahtevali vojnu akciju protiv albanskih kolega. Netolerancija i mržnja između naroda iz dana u dan postajali su sve gori - došlo je do krvavih sukoba. Moj kolega dr Hetem Beriša i ja jedini smo ostali sa rudarima na kopovima od tima od preko četrdeset članova medicinskog osoblja – solidarisali smo se sa njima. Mi medicinari smo imali dobre uslove rada i ja sam bio ubeđen da smo dužni da u ovoj situaciji budemo uz radnike.

Osme noći radnici su odlučili da prekinu štrajk i da izađu. Mnogi su se peli u autobuse koji su ih odvodili kući. Ja sam otišao u ambulantu da pripremim smeštaj za one radnike koji nisu hteli da se voze noću, jer nije bilo bezbedno. Jedna srpska delegacije iz uprave rudnika je došla da se informiše o situaciji. Nadležni direktor me je upitao šta mi je potrebno za ljude. Najpotrebniji su nam bili kreveti, koje su po njegovom naređenju preneli iz jednog hotela u blizini i mi smo improvizovali boravak.

Idućeg dana su došli ostali medicinski radnici i jedan srpski kolega me je s negodovanjem upitao kome, najposle, ova ambulanta pripada? - Naša je, beše moj odgovor i ja sam time mislio na sve nas. On mi je prebacio da sam je pretvorio u privatni posed, da radim šta hoću i da ću ambulantu pretvoriti u gnezdo albanskih nacionalista. - Vi se ponašate kao da je ovde velika Albanija, a zaboravljate da je ovde Srbija! - grdio je. Pitao je sa kojim sam pravom sam ostao sa štrajkačima i podržao ih? Ja sam odgovorio da sam kao lekar bio obavezan da ostanem i kao lekaru ne treba mi ničija dozvola. Kada bi Srbi štrajkovali, ja bih

takođe ostao, dodao sam. Nikad im ne bih okrenuo leđa, kao što su srpski lekari učinili albanskim radnicima.

Albanci štrajkači su svi otpušteni, neki su dospeli u zatvor. Meni i mom kolegi nije se ništa dogodilo. U rudnicima skoro da više i nije bilo Albanaca, i pošto sada nije bilo dovoljno radnika, direkcija je, uz velika obećanja, dovela nove radnike iz Srbije na Kosovo. Obećali su im platu od 5000 nemačkih maraka, dok su lokalni radnici zarađivali 200 do 300. Naravno, uprava nije mogla da isplati te plate i pošto nisu održali reč, na kraju su štrajkovali i srpski radnici. Ja i jedan srpski tehničar otišli smo kod njih da im ukažemo lekarsku pomoć. Ali njima pomoć nije bila potrebna. Oni su dolazili svakog jutra, štrajkovali su pola sata, pa su se razilazili svojim kućama.

Vodstvo Komunističke partije Prištine je na to sazvalo sednicu rukovodećih ljudi iz rudnika. Bili su prisutni i mnogi novinari. Na sednici je rečeno mnogo uvredljivog na račun rudara, koji su navodno bili krivi za sve loše na Kosovu i u Jugoslaviji. Od nas su zahtevali da se distanciramo od njih. Traženo je da Vrhovni sud preduzme stroge mere protiv njih. Na to sam ustao i rekao da više neću da budem član Komunističke partije koja je protiv rudara. Sekretar Komunističke partije Prištine mi je odgovorio da nisu protiv rudara, već protiv neprijatelja bratstva i jedinstva, koji hoće kraj Jugoslavije. Posle ove sednice su se mnogi moji poznanici bojali da kontaktiraju sa mnom.

Preteći znaci

Gani Demoli se sve neprijatnije osećao u napetoj atmosferi na svom radnom mestu. Ta atmosfera još mu je u živom sećanju.

Srbi su onda imali vlast, bili su naoružani, imali su podršku policije iz cele Jugoslavije, ne samo iz Srbije. Oni su bili stacionirani na Kosovu da bi zaštitili spsko stanovništvo. Mi Albanci smo se osećali pod stalnim pritiskom, kao gonjeni zečevi. U toj situaciji je jednog dana jedan srpski čuvar iz Gračanice došao u moju ambulantu u Kišnici i pozvao me na kafu kod sebe kući. Upitao sam ga zar se ne boji da će me komšije videti? Nije za to mario i tako sam otišao pa smo razgovarali o mnogo čemu. Hteli smo da pokažemo da smo susedi i prijatelji pored toga što se na Kosovu dešava.

Druga epizoda koje se Gani Demoli seća dogodila se jednog prolećnog dana 1989.

Jedan srpski inženjer i poslovođa došao je u moju ambulantu. Izgledao je uznemiren i zaplašen. Zamolio me je da zatvorim prozore, pa mi je onda tiho ispričao da su srpske vlasti naoružale sve Srbe na Kosovu i popisale sve kuće, stanove i zemljište Srba. Predstavnici srpskih vlasti su prethodnog dana na jednom sastanku zahtevali od njih da isprovociraju Albance da bi izazvali konflikt. To bi im poslužilo kao opravdanje da intervenišu sa vojskom i policijom. Rekao mi je da oni to nisu prihvatili, jer nemaju razloga za to, oni žive u dobrosusedskim odnosima sa Albancima. Umirivao me je da se ne bojim, oni će sve učiniti da to spreče.

Iako se situacija iz dana u dan pogoršavala i jaz između Albanaca i Srba postajao sve dublji, još uvek sam se nadao da će ova situacija proći i da će se normalan život vratiti.

Obavezno je opredeliti se na kojoj si strani

Ali, sve se još pogoršavalo. U proleće 1989. ukinuta je autonomija Kosova, devet godina pre no što je izbio rat na Kosovu. Kada je autonomija ukinuta uz pomoć tenkova i sile, bilo je vrlo jasno da postoje dve grupe stanovništva, Albanci i Srbi, između – ništa. Meni je bilo veoma, veoma teško. Iznenada ste se našli u situaciji da se morate opredeliti na kojoj ste strani, kojoj naciji pripadate. Nikada nisam ljude delio po nacionalnosti, ali sada sam morao da se opredelim, i naravno da sam se opredelio za one kojima pripadam, za Albance. Napustio sam radno mesto u rudnicima, nisam otpušten, ali više nije bilo posla. Srbi iz Srbije su se vratili kući i rad u rudnicima je praktično obustavljen. Godine 1990. osnovali smo *Organizaciju Majka Tereza* da bismo pomogli onima kojima je pomoć bila potrebna. Bilo je to vreme velike inflacije i velike nestašice. Kada smo ovde u kvartu obišli porodice, bio sam šokiran velikim siromaštvom koje smo zatekli.

Podela između nacionalnih grupa je postajala sve veća i veća. Deca su u različito vreme išla u školu u podeljene razrede. Čak i u čisto albanskim osnovnim školama, kao u kvartu *Kodra e*

Trimave, postavljen je direktor iz Srbije i albansko ime škole *Zenel Hajdini* zamenjeno je srpskim *Aleksa Šantić*. Onda se 1990. dogodila misteriozna priča o otrovanoj deci. Redom su albanska školska deca dobijala jake napade, kao da su drogirana, i mi nismo mogli da otkrijemo šta im je. Neki su godinama patili od posledica.

Albanska lekarka sa Kosova *Flora Brovina* pretpostavlja na osnovu svojih istraživanja da se radilo o nervnom gasu sličnom sarinu, koji je unet u toalete. Počinioci se nikad nisu otkrili, ali je to doprinelo da je nepoverenje Albanaca prema Srbima raslo i to je u zdravstvu imalo kobne posledice. Širila se glasina da će srpski lekari sterilisati albansku decu, ako zbog neke bolesti odu kod njih. Kad su kasnije sprovedene kampanje vakcinacije, bilo je vrlo teško albanske majke i očeve ubediti da vakcina nije opasna.

Pošto se Gani Demoli opredelio za svoj albanski narod, izgradio je zdravstvenu službu Organizacije Majka Tereza. Počev od 1992. po celom Kosovu su otvarane ambulante.

Kada smo otvorili ambulantu u kvartu *Kodra e Trimave*, verovali smo da je to jedina.

Nadali smo se da ćemo se brzo vratiti na naša stara radna mesta. Prevarili smo se, situacija nas je primorala da otvorimo 96 ambulanti. Većina albanskih pacijenata je samo u krajnjem slučaju odlazila u državne bolnice koje su vodili Srbi. U našem zdravstvenom centru u Prištini lečili su se i srpski pacijenti. Dolazili su pre svega zato što su kod nas lekove dobijali besplatno i zbog loše situacije u državnoj bolnici.

Emigranti iz beznadežnosti

Novembra 1998. posetila sam sa dr Gani Demolijem ambulantu u kvartu Kodra e Trimave. Mala čekaonica je bila prepuna, a ormani sa lekovima su bili skoro prazni.

Zahvaljujući međunarodnoj pomoći, ambulanta Organizacije Majka Tereza ipak je raspolagala sa više lekova, nego državna bolnica. Dnevno je u proseku dolazilo po petsto pacijenata. Situacija je na selu još dramatičnije nego u gradu. Tuberkuloza i hepatitis su se dramatično brzo širili, a da ne govorim o vašima i šugi. Često je i po 40 lica živelo u jednoj prostoriji.

Pokazao mi je veliku zelenu knjigu u kojoj su rukom precizno unesena imena svih 382 saradnika koji rade ili su radili u ambulanti od osnivanja, od pre šest godina. Datumi dolaska i odlaska ukazivali su na veliku fluktuaciju saradnika. Ko je imao mogućnost da emigrira u inostranstvo, napuštao je neplaćeno radno mesto.

Politički plan da se smanji albansko stanovništvo na Kosovu bio je uspešan. Svakodnevno su autobusi vozili iz Prištine u Nemačku, Švedsku, Švajcarsku, Englesku, u svaku zemlju zapadne Evrope. Pre svega su odlazili mladi ljudi. Oni više nisu videli perspektivu na Kosovu bez posla, bez normalnih mogućnosti obrazovanja, u strahu da će ih srpska policija šikanirati ili da će biti pozvani u Jugoslovensku armiju.

I Ganijev sin je emigrirao, što je oca jako bolelo. On sam je bio odlučio da na Kosovu sačeka bolja vremena.

Sve vreme sam živeo u nadi da su ovo, možda, poslednji dani što radimo u tim uslovima, da će se nešto dogoditi i mi ćemo se vratiti na naša ranija radna mesta. Hteo sam da se vratim rudarima Albancima, Srbima, Romima sa kojima sam delio dobra i loša vremena. I hteo sam svojim radom da osiguram opstanak svoje porodice i da ni od koga ne zavisim materijalno. Bez podrške mog trećeg brata, ja ne bih mogao da izdržavam svoju porodicu.

Jedna kampanja vakcinisanja donosi nadu

Maj 2002.

Prilikom moje sledeće posete Prištini Gani Demoli mi je pričao o velikoj kampanji vakcinisanja koja je za njega i za koordinatora kampanje, srpskog epidemiologa dr Komnena Tmušića, označila period intenzivne i uspešne saradnje. Godine 1996. je u regionu Hasa, blizu albanske granice, izbila epidemija meningitisa.

UNICEF, Svetska zdravstvena organizacija i druge organizacije kao što je Rotari klub, sporazumeli su se sa jugoslovenskim Ministarstvom zdravlja i Organizacijom Majka Tereza da se na Kosovu sprovede velika kampanja vakcinisanja. Ova

kampanja protiv meningitisa koji je u ostatku Evrope već zaboravljen, ovog puta je srpske i albanske zdravstvene radnike povezala, među nama je rasla nada da će se rat moći izbeći. Političke partije su podržale kampanju. Mi smo još jednom dokazali da je saradnja moguća, ako vlasti u tome ne sprečavaju ljude. Održane su mnoge sednice, mi smo odlazili na sastanke u Beograd i Srbi su dolazili ovamo. Bila je to velika, uspešna kampanja, mi smo u dve ture vakcinisali više od šeststotinahiljada dece.

Kraj kampanje smo svi zajedno proslavili u jednom hotelu na Brezovici u planinama. Bilo je to veliko, divno slavlje sa govornom, muzikom i vrlo mnogo nade. Ja sam se kasno uveče vraćao u Prištinu jednim autom UNICEF-a. U blizini Uroševca, na glavnom putu od Skoplja za Prištinu, zaustavila nas je srpska policija. Rekli su da je neko postavio bombu i da moramo zaobilaznim putem. Posle radosti i nade na Brezovici, ovo je bio suprotan signal koji je upućivao na kosovsku realnost. Te noći sam doživeo dva sasvim suprotna osećanja.

Kontakti među ljudima koji su saradivali u kampanji vakcinisanja trajali su još godinama. Albanski i srpski timovi su, dođuše, radili na raznim mestima, ali kada bi dolazilo do problema, telefonirali su jedni drugima i ispomagali se.

Ličnost koja je u ovoj kampanji vakcinisanja igrala važnu ulogu bio je dr Komnen Tmušić koji je iz Beograda došao kao koordinator kampanje, a koga je Gani Demoli okarakterisao kao 'sjajnog čoveka' i dao mi njegov beogradski telefonski broj.

On je bio jedini Demolijev poznanik Srbin koji je bio spreman da se sastane sa mnom. Pritisak lojalnosti prema sops-tvenoj nacionalnoj grupi je, očevidno, velik.

Susret sa neprijateljem

Za vreme ratnih godina 1998/99, kada je aparthejd bio skoro potpun, Gani Demoli je uvek iznova imao susrete sa Srbima koji se nisu ponašali po šemi prijatelj-neprijatelj. Posle dugog radnog dana u ambulanti, ispričao mi je sada, tri godine posle rata, neke neobične epizode. Između ostalog i o jednom putovanju za Crnu Goru, avgusta 1998. Tada, kada su se na Kosovu vodile borbe, a na desetine hiljada ljudi bilo posakrivano po

šumama, ili pobeglo u inostranstvo, on je hteo da zna kako je izbeglicama u Crnoj Gori.

Tada tamo praktično nije postojala međunarodna pomoć. Ja sam posetio dr Vujoševića, direktora *Instituta za zdravstvo* u Crnoj Gori. On je izrazio svoje saosećanje sa izbeglicama i grdio one koji su izazvali ovu katastrofu. Bio je spreman da nam pomogne, ali je naglasio da se i Crna Gora nalazi u lošoj situaciji. Siromašni ljudi su došli kod siromašnih ljudi. Oni nemaju lekove i ne mogu da udovolje ni najhitnijim potrebama svog stanovništva. Zatim je telefonirao ministru zdravlja Crne Gore, ali je ovaj bio odsutan, zatekli smo sekretara. On mi je obećao da će se o izbeglicama brinuti isto tako kao o domaćima. Bio sam iznenađen i srećan ovim ljudskim susretom i solidarnošću.

Na povratku kući stigao sam u Nadakovac, na srpski kontrolni punkt. Jedan policajac je zatražio moja dokumenta i pitao me odakle dolazim. Odgovorio sam kratko da dolazim iz Podgorice. - Koga ste tamo posetili? pitao je. - Posetio sam svoje kolege u Ministarstvu zdravlja, odgovorio sam. - Dakle tako! reče strogo, - Otkad Crna Gora ima ministarstvo zdravlja! Koliko znam samo u Beogradu postoji Ministarstvo zdravlja? On je proverio moje papire, a onda mi rekao da me odavno traže. - Zašto? pitao sam. - To vrlo dobro znate, svaki put kad očistimo neko selo od terorista, nalazimo lekove *Organizacije Majka Tereza!* Zašto dajete teroristima lekove, zašto podržavate OVK-a, vikao je ljutito. - Mi podržavamo ljude, žene i decu, a ne OVK-a, odvratio sam mu. Bila je to duga diskusija, stalno mi je pretio i kolona automobila sa obeju strana kontrolnog punkta postajala je sve duža. Iznenada je promenio ton i rekao mi da je za vreme Tita jedanaest godina kao policajac proveo u nekom kosovskom gradiću, da je prisustvovao svakom slavlju i sahrani, da ga je albansko stanovništvo poštovalo i podržavalo i da je sa tim ljudima živeo kao sa braćom. - A sada se uzajamno gledamo preko puščane cevi! Vidite li ovo drveće sa obe strane puta? Grane ovog drveća mi ciljaju u leđa kao kalašnjikovi. On sada živi ovde u bunkeru, a iza njega je ta šumica. Iznenada je počeo tečno da govori albanski. - Dr Demoli, treba da se pomolimo Bogu da zaustavi ovaj prljavi, besmisleni rat, mi smo poludeli! Vi bi trebalo da se molite Vašem Bogu na svom jeziku, a ja svom na

svom, rekao mi je tiho. Upitao sam ga da li je ranije odlazio u crkvu? Rekao je da nije. - Ni ja odavno nisam bio u džamiji i, verovatno, nas je Bog zaboravio, odgovorio sam mu.

Bilo je tri sata posle podne, paklena vrućina, kilometarska kolona zaustavljenih automobila, ljudi su se pitali šta se dešava. Mi smo razgovarali oko sat vremena, onda mi je poželeo srećan put. Još je dodao da budem oprezan i da mu se javim ako me put ponovo ovde nanese, da bih brže prošao kroz kontrolni punkt.

Gani Demoli smejući se odmahuje glavom, on opet vidi tu scenu pred sobom. U ono vreme je on skoro stalno bio na putu po Kosovu i doživeo je dosta neugodnih situacija, koje su se, čudom, uvek dobro završavale. Na niskom stočiću ispred velikog ugaonog kanabeta izloženo je više foto-albuma, koji dokumentuju zdravstvene usluge *Organizacije Majka Tereza*. Između šoljica čaja koje nam njegova ćerka Adelina stalno dopunjuje, listamo delimično već izbledele fotografije. To su fotografije koje pokazuju samo lepe trenutke, nasmejane bolničarke i lekare na oproštajnim priredbama i godišnjim proslavama. Ali sa slikama se vraćaju bolne uspomene.

U dosluhu sa ljudskošću

Ganiju Demoliju je uvek iznova polazilo za rukom da u kritičnim situacijama sačuva hladnokrvnost i da izabere prave reči.

Uvek sam jednostavno govorio istinu. Nikad se nisam osećao krivim i nisam se bojao. Obavljao sam humanitarni posao i bio ubeđen da je ono što radim ispravno.

Njegova porodica je malo znala o tome kakvim se opasnostima izlaže. Ljudi ovde u Prištini ni 1998, za vreme rata u Drenici nisu shvatali šta se stvarno dešava. Samo onaj ko je bio na ratištu mogao je to da shvati. O takvom danu na ratištu, na kojem je više puta bio u opasnosti, priča Demoli.

Otputovali smo u region Suve Reke da odnesemo lekove, proteinsku hranu i kanistere sa vodom. Bio je to mali konvoj sa četiri automobila *Organizacije Majka Tereza* i dva automobila UNICEF-a. Zaustavili su ih na kontrolnom punktu Mališeva. Mali učtivi čovek u vojnoj uniformi zamolio me je da otvorim prtljažnik. Pošto je bacio pogled na naš materijal, upitao je da li može da dobije kanister sa vodom. - Zašto? upitao sam ga. - Da

ste premešteni u ovu rupu i da živite kao pas, bez vode, bez ičega... Dao sam mu kanister i on se više puta zahvalio.

Na sledećem kontrolnom punktu kod Suve Reke opet mi je jedan u uniformi naredio da izađem iz auta. On je, doduše, bio u vojnoj uniformi, ali sam ja imao osećaj da on nije vojnik, već pripadnik zloglasnih paramilitarnih jedinica. Pozvao me je da pođem s njim. Kad smo pošli u pravcu jednog bunkera, došao je drugi i upitao ga kuda me vodi. Hteo je da me ubije, glasio je njegov odgovor. Drugi mi je naredio da se odmah vratim u automobil. Plašio sam se da će me s leđa ubiti ako se vratim u auto, a to zadovoljstvo im nisam hteo pružiti. Tako sam i nadalje išao za prvim. Počeli su da se svađaju i drugi me je uhvatio za ruku i vratio me do automobila. Pitao me je kuda ćemo. - U državni zdravstveni centar u Suvoj Reci, nosimo im lekove, rekao sam Pustio nas je. Kilometar dalje je opet bio kontrolni punkt i opet su me pitali kuda ćemo. Odgovorio sam isto, a vojnik mi je zapretio: - Ako lažeš, teško tebi! Shvatio sam da smo u stvarnoj opasnosti, s leve strane puta su bile srpske pozicije, a desno, zapadno, OVK. I tako smo se odvezli u Suvu Reku kao što smo rekli, u zdravstveni centar s leve strane puta. U stvari smo planirali da se odvezemo u skladište *Organizacije Majka Tereza* s leve strane glavnog puta. Pitao sam gde je direktor *Zdravstvenog centra*, jer sam ga poznavao, za vreme studija u Skoplju bio je moj cimer. Sekretarica ga je pozvala mobilnim telefonom. Dr Boban Vuksanović se obradovao što me vidi i srdačno me je pozdravio. Ali je radost bila kratka, jer se pojavilo pola tuceta naoružanih policajaca i on je mislio da nas gone. Vrata kancelarije su bila otvorena i on je video vojnike pa je napravio upitni gest rukama kao da je hteo da kaže: - Šta je sad? Ja sam mu objasnio da imam lekove i materijal za bolnicu u Suvoj Reci. Mi smo otišli do magacina bolnice, on je bio vrlo uznemiren i usput, kad nas vojnici nisu posmatrali, on je rekao: - Dr Demoli, ubiće me, jer podržavam stanovništvo. - Ko? - upitao sam ga iznenađeno. - Ili Albanci, ili Srbi! - Zašto Srbi? - Zato što svima pomažem. Nisam ni slutio da će se njegova strahovanja obistinuti. Četiri meseca kasnije on se sa prvom pomoći odvezao po posmrtnu ostatke policajaca koji su poginuli u borbama protiv OVK-a i

tada su ga Albanci ubili (*Demoli na trenutak zastaje, pre no što će nastaviti priču*).

Kada smo materijal smestili u magacin, dr Vuksanović me je upitao da li je ovaj materijal za Studenčane. Ja sam potvrdio. On je obećao da će lekove u roku od pola sata otpremiti u ambulantu *Organizacije Majka Tereza*. Odatle mogu da dospeju u Studenčane. Mi smo se oprostili i našim automobilima odvezli u ambulantu, gde su se na stotine ljudi skupili tražeći spas. I zaista, kroz pola sata stigla su ambulantna kola sa lekovima. Direktor *Zdravstvene stanice* je vozačima Albancima poverio da prenesu lekove. Odatle smo lekove našim automobilima prevezli u Studenčane.

Isporukom lekova Demolijev radni dan još nije bio završen. Pre no što se sa konvojem vratio u Prištinu, još je sa svojim vozačem posetio jednog ranjenika u selu Gučat. Na povratku su ih zaustavili vojnici OVK-a. Oni su proverili naša dokumenta i rekli da je vozač uhapšen. Na pitanje šta se dešava, jedan mi je odgovorio da je moj vozač uhapšen, jer je izdajica, da vozi Srbe u sela i kazuje im koje kuće u opštini Maleševa da spale. Rekao sam mu da to ne može da bude tačno, da sam ja dr Demoli i da me je ovaj čovek dve godine svaki dan pratio. To je bila istina. Posle izvesnog natezanja, čovek iz OVK-a nam je dozvolio da nastavimo put. Kasnije se ispostavilo da je vozač zaista bio nevin.

Progonstvo i povratak u ratnu zonu

Godinu dana posle toga, za vreme NATO-bombardovanja, dr Demoli i njegova porodica proterani su iz Prištine.

Na dan 30. marta 1999. srpska policija je došla u naš kvart, išli su od kuće do kuće i isterivali ljude. U pratnji dva strarija čoveka govorio sam ljudima da ne napuštaju kuće, da ostanu. Ali kada su policajci meni na očigled ubili sedamnaestogodišnjaka, rekao sam susedima neka svako čini kako smatra da je najbolje. Moja porodica i porodica moga brata, nas osmoro, odvezli smo se u automobilu *Fiat Uno* na makedonsku granicu. Tamo smo bili blokirani osam dana bez hrane, pod najgorim uslovima.

Jednog dana je stigao *Crveni krst* sa Kosova da pomogne albanskim izbeglicama. Spazio sam srpskog lekara koji je vodio ekipu. Poznao sam ga od ranije i imao sam dobar kontakt s njim. Bio je veoma iznenađen što me ovde nalazi i upitao me šta

ću ja tu. Mislio je da sam ovde sa ekipom *Organizacije Majka Tereza*, da pomažem izbeglicama. Nije hteo da poveruje da sam i ja deo kolone prognanih. Pokušao je da mi objasni da Albanci Kosovo napuštaju samo zbog NATO-bombardovanja i da je sve to samo propagandna igra inostranih medija. Ja sam mu odvratio da ja nikada ne bih napustio Prištinu, da me srpska policija nije silom oterala. Spreman sam da se odmah vratim kući. Da li bi me on kao predsednik *Crvenog krsta* povezo sa svojim kolima? On je razgovarao sa članovima ekipe i onda mi je bez okolišanja rekao da ne može da odgovara za moju bezbednost. Tako sam ostao u logoru. Ova pomoć *Crvenog krsta* je predstavljala šou Srba da bi pokazali da pomažu Albancima koji su, navodno, bežali od NATO-bombi.

Ja sam odlazak sa Kosova, iako nije bio dobrovoljan, doživljavao kao izdaju prema onima koji su ostali. Odlučio sam da ću se prvom prilikom vratiti. Osmog dana su srpski policajci došli u logor da nam kažu da ako neko hoće da se vrati, neka se vrati, a oni koji hoće za Makedoniju moraju za četvrt sata da napuste ovo mesto i da odu u Blace. Mnogi su se odlučili za Makedoniju. Ja sam se sa svojom porodicom vratio u Prištinu. Kad smo stigli, grad je izgledao pust. Nije bilo struje, Priština je bila u mraku, ali naša kuća je bila neoštećena.

Sledeća dva meseca, do ulaska NATO-a, porodica Demoli je provela u svojoj kući sa mnogim izbeglicama. Više puta su policajci, pripadnici vojske ili paramilicije kucali na vrata tražeći novac.

Jednog dana su došla petorica dobro naoružanih vojnika u uniformama i tražili su 50000 nemačkih maraka, i pošto nisam imao taj novac, udarili su me pred decom. S te leve strane još ni danas ne osećam ništa i loše čujem. Ovi udarci su ostavili telesne i duševne rane.

Ljudi u kvartu su se držali zajedno, delili su zalihe hrane i ono malo vode koju su izvlačili iz Demolijevog bunara. Jedan starac u komšiluku je umro. Bilo je teško sahraniti ga. Otići na groblje je bilo suviše opasno. Hteli su da ga sahrane u bašti. Tada se neko setio Branka, jednog srpskog pogrebnika u gradu.

Njih nekolicina su krenuli kod njega. On im je rekao da prvo odu u pogrebno preduzeće van grada i da uplate 100 nemačkih maraka. Oni su krenuli sa novcem, ali su ih usput zaustavili uniformisani ljudi, tukli ih i oduzeli novac. Nekako su ponovo nabavili novac pa su drugi put nesmetano došli do ureda. Onda je Branko, koji dobro govori albanski, došao pogrebnim kolima pred kuću preminulog. Izrazio im je saučešće i rekao da dva člana porodice pođu s njim na groblje, gde su ga pokopali. To nije bio grob, već plitka jama. Na groblju je bilo mnogo tenkova, bilo je mnogo srpskih policajaca. Verovatno su se Srbi na groblju osećali sigurni od bombardovanja.

«Šta mogu da učinim za vas?»

Stranica se okrenula kada je 11. juna 1999. KFOR umarširao u Prištinu. Albanci su slavili svoje oslobođenje, a mnogi Srbi su bežali. Demoli nije mogao da se raduje novoj slobodi. Vlast srpskog režima je prošla, ali su ga obuzeli kaos i nesigurnost. Depresija mu je umrtvila osećanja, nije osećao ni radost, ni bol.

Sada, tri godine posle rata, on je pesimista u pogledu političkog razvoja na Kosovu, ali neumorno nastavlja da radi. Kontakti sa nekadašnjim srpskim kolegama i koleginicama su prekinuti. Poslednji susret sa srpskom lekarkom sa kojom je za vreme kampanje vakcinisanja saradivao, uzburkao je mnogo toga u njemu. Početkom septembra 1999. sreo ju je u kancelariji Handikosa, jedne inostrane dobrotvorne organizacije u Prištini.

Iako je bila predstavnica srpskog režima, uvek joj je uspevalo da održi kolegijalne kontakte sa Albancima. Sada su je pratili ruski vojnici KFOR-a. Ja sam je pozdravio na srpskom. Ona se obradovala što me vidi i pitala me kako sam, kako sam sve ovo preživio i da li sam nekog izgubio od bliže porodice. Ispričala mi je da su mnoge srpske kolege izbegle u Srbiju. Ona se jedina odlučila da ostane na Kosovu, da bi se brinula o zdravlju starijih Srba koji su ostali u svojim stanovima i ne mogu slobodno da se kreću. Da li može da učini nešto za mene? Bio sam iznenađen njenom pažnjom, jer je u ono vreme u Prištini bilo opasno za nju, a ne za mene. Mi smo dosta dugo pričali, dok su vojnici sve

vreme stajali kraj nje. Kad smo se rastali, rekla je: - Uneli ste svetlo u mrak moje duše! Tihim koracima je otišla.

Duboko utonuo u svoje misli, sa mnogim pitanjima bez odgovora, gledao sam kako odlazi sa ovim vojnicima. Ovi su došli iz svoje daleke domovine da čuvaju nas jedne od drugih, nakon što smo godinama živeli zajedno. Pitao sam se da li je koleginica svesna u kakvoj se ona opasnosti sada nalazi. I koliko je ona bila odgovorna za ovu situaciju? Ko je odgovoran za našu sreću? Ko nas je proterao, doneo rat i smrt, i u čije ime?

Od onda više ništa nisam čuo o koleginici. Želim joj dobro zdravlje i nadam se da ću je jednog sunčanog dana opet sresti – bez vojne pratnje!

«Uzdajem se u Evropsku uniju kao u Boga»

Dr Komnen Tmušić (1928), lekar u penziji, Beograd

Naočit stariji gospodin, opaljena lica i živahnih svetlih očiju, ulazi u beogradski restoran u pratnji prevodioca. Tek se pre dva sata vratio iz vikendice u kojoj je proveo protekle jesenje dane. Ipak se potrudio da se na kratko sretne sa mnom kasno uveče. On naglašava da to čini iz poštovanja prema dr Demoliju. On je albanskog lekara upoznao i naučio da ceni tokom svog rada na Kosovu.

Ova dva lekara su po pojavi i po nastupu veoma različite ličnosti. Demoli visok i suvonjav, uprkos sedoj kosi još ima nečeg mladalačkog u sebi. Iz petnaest godina starijeg Tmušića zrače autoritet i dostojanstvo. Pre no što će pristati da se razgovor snimi na traku, on želi da sazna nešto o inostranoj novinarki. Ali zatim odmah počinje živahno, bez prekida i znakova zamora da priča o vremenu kada je kao lekar radio na Kosovu i Metohiji. Tamo je radio ukupno 27 godina i za vreme razgovora više puta naglašava da ga tokom svih tih godina nikad nije uvredio. On je kao mlad lekar neposredno sa fakulteta iz Zagreba došao u Prištinu, u provinciju koju su smatrali sirotinjskim krajem Jugoslavije. Na kraju svoje radne karijere još jednom se vratio tamo da bi učestvovao u akciji vakcinacije radi suzbijanja dečje paralize.

Kao mladi lekar na nerazvijenom Kosovu

Kada sam u zimu 1955. stigao na Kosovo i Metohiju bio sam šokiran siromaštvom koje sam tamo zatekao. Najgora je bila situacija sa ženama i decom. U to vreme se samo mali broj žena oblačio po evropskim standardima. Sećam se poznate pevačice Nedžmije Pagaruše i dveju učiteljica. Ostale žene su bile povezane maramama, pod zarom. Videle su im se samo oči.

Seljaci su bili vrlo siromašni, a žene nisu imale nikakva prava. One su bile mašine za rađanje. Pokrajina Kosovo i Metohija imala je najvišu stopu nataliteta u Evropi, ali i vrlo visok procenat umrle dece. Nisu samo Albanke bile siromašne nego i Srпкиnje i Romkinje - sve. Tuberkuloza je bila veoma rasprostranjena, mnoge mlade žene su od nje umirale. Najčešće su bile između 23 i 30 godina, a već su imale od petoro do desetoro dece. Ishrana je bila loša, a zbog mnogih trudnoća bile su iscrpljene, tuberkulozne, a morale su mnogo da rade.

Položaj muškaraca je bio bolji, oni su odlazili u Armiju, išli su po celoj Jugoslaviji, mnogi su radili u građevinarstvu ili u rudnicima i tamo dobijali hranu u kantinama. Seljaci su svoje povrće vikendom donosili na pijacu i u gradu jeli u narodnim kuhinjama. Pa i kod kuće su muškarci dobijali bolju hranu od ostalih članova porodice.

Dečaci su pohađali školu, a od devojaka retko koja. Početkom šezdesetih godina usvojen je Zakon o obaveznom osnovnom obrazovanju. To je dovelo do velikih konflikata, jer mnogi očevi nisu hteli da im ćerke idu u školu. Jedini legalni izlaz je bio lekarsko uverenje koje je devojku oslobađalo obaveznog pohađanja škole. Mnogi očevi su pokušali da izvrše pritisak na mene, ali vremenom je rasla svest o tome da i devojke treba da se školuju.

Nagli razvoj

Tmušić je sačuvao dobre uspomene na Jugoslaviju pod Titom, već i zato što je tada mnogo toga preduzeto da se Kosovo i Metohija razviju. On se 1974. vratio sa Kosova u Beograd, da bi 1990. po nalogu zdravstvenih vlasti opet otišao u Prištinu da sprovede akciju vakcinisanja. Sa iznenađenjem je konstatovao koliko se Pokrajina razvila za petnaest godina.

Organizovano je zdravstvo, izgrađene su škole, univerzitet, došlo je do emancipacije. Znam da ću reći nešto seksistički, ali sam tek tada video kako su tamo žene zgodne; 1955. one su bile nevidljive, a sad sam morao da okrećem glavu za njima! Bio je to fantastičan novi početak, Kosovo i Metohija krupnim koracima su grabili ka evropskim standardima.

Situacija na selu je još uvek bila loša, ali ne kao pre petnaest godina. Sada se dešavalo da žene traže savet u vezi sa kontrolom

rađanja. Sećam se dveju žena koje su zajedno došle kod mene, jedna Srпкиnja udata za Albanca i jedna Albanka koja nije znala srpski. Dvadeset šestogodišnja Albanka je već imala šestoro dece i htela je da zna da li postoji mogućnost da više ne rađa. Poslao sam joj baticu Albanu sa kontraceptivnim sredstvom. Osećalo se da su žene postale slobodnije.

Razvoj bi bio brži da su albanski intelektualci bili hrabriji. Ali mnogi su se bojali hodžine kritike. Jedan od hrabrih je bio Gani Demoli iz Organizacije Majka Tereza. Brzo sam uočio da on radi u skladu sa Državnim institutom za zdravstvo Kosova i Metohije u Prištini, gde sam i ja radio. U našem institutu je bilo zaposleno oko 70 posto Albanaca i 30 posto pripadnika drugih nacionalnosti.

Težak posao ubeđivanja

Pokrajinski zavod za zaštitu zdravlja u kojem je dr Komnen Tmušić radio, počeo je da saraduje sa humanitarnom Organizacijom Majka Tereza na zdravstvenom prosvetivanju seoskog stanovništva i sprovođenju velike kampanje vakcinacije. Tmušić je morao da savlada velike prepreke, jer je nepoverenje među etničkim zajednicama već nekoliko godina stalno raslo i za albanski živalj je u međuvremenu postalo sumnjivo sve što je dolazilo sa srpske strane.

Separatistički pokret je naneo mnogo zla Albancima, oni su tvrdili da je opasno vakcinisati albansku decu, da se time sterilišu. Zbog toga mnoge albanske majke nisu dozvolile da im se deca vakcinišu. Ja sam razgovarao sa albanskim kolegama, mnogi su pristali da saraduju sa nama, ali su se plašili od ljudi iz sopstvene nacije. Jedan od albanskih specijalista, sa kojim sam dobro saradivao, ustručavao se, na primer, da dođe u moju kancelariju. I Gani Demoli se u ono vreme nalazio u teškoj situaciji, na njega je albanska strana vršila jak pritisak. Na mene su neki sa srpske strane vršili pritisak, ali kad ste sigurni u ono što radite, tada nema straha. Za mene nije bilo važno kojoj nacionalnoj zajednici neko pripada, već samo da li je valjan čovek. I Demoli je imao isti stav. Povodom kampanje vakcinacije dospeo sam i u medije. Oni su moja saopštenja prevodili na albanski. Ja sam objašnjavao da neko ko istupa protiv vakcinacije nije prijatelj

albanske dece, jer ako se ne vakcinišu, deca rizikuju da postanu invalidi ili da umru. Slao sam im lekare iz inostranih organizacija koje su nas podržavale na televiziju, da objašnjavaju kampanju vakcinacije, jer njih su više slušali nego mene, Srbina. Tako nam je najzad uspelo da probijemo led. Saradnja sa ljudima iz *Organizacije Majka Tereza*, sa zdravstvenim ekipama i aktivistima po selima je bila sjajna. Albanski lekari i bolničari su sami rešavali najveće probleme i ja se sećam lekara koji su se trudili kao da se radi o njihovoj sopstvenoj deci. Između mene i Ganija Demolija vladalo je uzajamno poverenje. U prvoj kampanji našli smo 90000 neregistrovane dece, ali smo uspeli sve da ih vakcinišemo i ja sam bio srećan zbog tog uspeha. Mi smo iskorenili polio sa Kosova i Metohije i iz cele Jugoslavije.

Nedavno je u Beogradu održana konferencija Svetske zdravstvene organizacije. Nama je odato priznanje, jer smo u Jugoslaviji iskorenili dečju paralizu. Nažalost, ljudi sa Kosova i Metohije nisu došli u Beograd da prime priznanje. Ja sam bio srećan zbog dobijenog priznanja, a tužan jer Albanci nisu bili prisutni.

Bilo je već kasno. Dr Tmušić se oprašta: pod miškom drži srpski prevod moje knjige Žene sa Kosova. Naravno, vrlo je radoznao šta u njoj piše. Smeši se. On će mi, pošto je pročitao, tačno reći šta je istina, a šta nije. Da se Kosovo korektno zove Kosovo i Metohija, rekao je odmah na početku razgovora bacišći pogled na naslov knjige.

Najbolje godine života

Posle osam meseci ponovo srećem dr Tmušića u Beogradu, ovog puta u uglednom hotelu Moskva sa okruglim stočićima i stolicama tapaciranim crvenim somotom i kafanskom muzikom u pozadini. Ispred hotela grmi kompresor. Kopaju se rovovi za nove kanalizacione šahtove i cevi. Vreme privredne blokade je prošlo i Beograd se vidno i čujno obnavlja.

Kao prvo, Tmušić mi saopštava da je pre nekoliko meseci pročitao knjigu o kosovskim Albancima. Sva ta doživljena nesreća je strašna i on u potpunosti veruje tim ženama. Ali je knjiga jednostrana, jer u svakom ratu gubitaka ima sa obe strane.

Ja mogu da govorim o svemu što se na Kosovu dogodilo do 28. februara 1998. Tog dana kada je ubijen Adem Jašari u Drenici, ja sam već bio u Beogradu. Šta se posle toga dogodilo i šta se sada tamo dole dešava, ne mogu da kažem. Znam samo da je to sveopšta nesreća i da je upropašćeno sve što je postignuto posle Drugog svetskog rata. Pre no što sam otišao sa Kosova, krenuo sam da se oprostim. Plašio sam se rata i svima sam govorio da se zauzmu da ne dođe do oružanog sukoba. Rat bi za obe strane značio katastrofu. Onda je izbio rat i to je najgore što se moglo dogoditi. Sve me to jako pogađa. Ja sam svoje najbolje godine proveo na Kosovu i Metohiji. Za svih 28 godina, koliko sam tamo radio, nikad me niko nije uvredio, ni Srbi, ni Albanci. Ne kajem se za ono što sam uradio na Kosovu i Metohiji. Nisam studirao medicinu da se obogatim, već da pomazem ljudima. Mi smo ovu regiju oslobodili dečje paralize, velikih boginja, difterije i tifusa.

Zamišljeno zastaje na trenutak, pa kaže da je radoznao šta ću da ga pitam, ali odmah počinje da priča, ne dočekavši moje pitanje.

Ja sam preživeo većinu bolesti koje u Evropi odavno više nisu postojale. Marta 1972. na Kosovu je izbila velika epidemija velikih boginja koju su derviši iz Basre preneli na Kosovo. Bio sam tri meseca u regiji zahvaćenoj boginjama i radio na suzbijanju zaraze. Postojali su karantini, epidemijom zahvaćeno područje je izolovano. Lekari su dolazili sa svih strana da pomognu. Posao je bio težak i opasan.

Kad je dr Tmušić radio na Kosovu, tamo je bilo i drugih zaraznih bolesti, kao što su tifus, hepatitis, malarija i druge bolesti.

Često sam više vremena provodio u automobilu, na putu, nego u krevetu. Poznavao sam Kosovo kao sopstveni džep. Ulažio sam u bezbroj albanskih kuća, vrata su za mene uvek bila otvorena. Tada ste prvo morali da lupate na kapiji, ako u kući nije bilo nikog od muškaraca, kapija se nije otvarala. No, za mene to nije bio problem. Kada bih stigao u selo, odlazio sam kod učitelja ili kod hodže. Po imenu su znali da sam Srbin, mada Albanci drukčije izgovaraju moje ime. Uvek bi neki starac sa belom bra-

dom dolazio sa mnom i kucao na vrata. Ja sam jeo i spavao u albanskim kućama. Jeo sam to što su oni jeli. Malo imućniji su kovali kokoš i pirinač, to je predstavljalo veliku čast.

Nezaboravno gostoprimstvo

Postoje mnoga sećanja koja nikad neću zaboraviti, ma živeo hiljadu godina. Šezdesetih godina je u blizini Gnjilana u selu Gadiš izbila epidemija tifusa. Bila je zima, napadalo je mnogo snega, a mi smo usput slučajno saznali za epidemiju pa smo landroverom, pod najtežim uslovima, odvezli u tifuzom zahvaćeno albansko selo. Tokom dva dana prevezli smo 30 do 40 bolesnika u bolnicu u Gnjilane. Iz jedne porodice prevezli smo četiri bolesnika. Domaćin porodice nas je primio kao spasioce i prijatelje. Hteo je da nas nečim ugosti, ali je bio vrlo siromašan. Tada je u hodniku iz velikog bureta za svakog od nas izvadio po šaku divljih krušaka. Moja tri saradnika su me zbunjeno pogledala, jer su čovekove ruke najverovatnije bile zaražene tifusom. Rekao sam - uzimate! i sam sam uzeo nekoliko komada. Rekao sam im da ih drže u ruci i ne bacaju u sneg, da ne bismo uvredili čoveka. Čovek se zahvalio onim što je imao. On ima svoju čast i zaslužuje poštovanje. Kad smo nešto kasnije stigli do nekog potoka, bacili smo kruške, a u Gnjilanu smo oprali i dezinfikovali ruke.

Tmušić bi mogao da ispriča još bezbroj događaja. Prevoditeljka ga je u toku dugog razgovora morala prekidati, jer je on zaboravljao da je meni potreban prevodilac. Njegova sećanja su izvirala kao potok. Važna mu je druga priča, priča o njegovom albanskom kumčetu sa Kosova.

Jednog dana je fratar Ivan Čolaković došao kod mene. On nam je mnogo pomogao pri suzbijanju velikih boginja. Reče: - Rođeno je jedno dete. - Hvala bogu, to je lepo! uzvratih ja. - Ali moram još nešto da Vam kažem, nastavi fratar. - Roditelji, katolička porodica iz Zjuma u prizrenskoj opštini, žele Vas za kuma i Vi treba da date ime devojčici! Tamo odakle ja potičem, ne odbija se takva molba, ali ja sam ateista. To ne znači da ne verujem u Boga, ali sam protiv religija koje dele ljude. Sem toga ne poznajem ni ostale verske običaje. Fratar me je umirivao i govorio da treba jednostavno da prihvatim, on će mi sve objasniti, nema problema. Otišao sam jednoj albanskoj kolegici i

upitao kakvi su ovde običaji prilikom krštenja. Ni ona nije tačno znala, ali su mi najposle bolničarke objasnile da treba da kupim poklon za dete i za majku. Učinio sam kako su me savetovali. Na dan krštenja otišao sam u Zjum i na rukama držao dete u crkvi. Dao sam mu ime Vera, po varioli veri. Vera i danas živi u Srbiji, oko 90 kilometara od Beograda, udata je, ima dva sina i njena porodica ima pekaru. Otkako sam u penziji više nemam kontakta sa njom. Ranije smo održavali vezu. Svi njeni rođaci su me posećivali kad bi imali neki problem. Jednom me je jedan rođak pozvao u jedan sat posle ponoći i rekao: - Kume, pomози! Normalno, ustao sam i smestio ranjenog brata u Urgentni centar.

Čas istorije

Prilikom našeg prvog susreta više puta sam pokušavala da Komnena Tmušića navedem da govori o napetosti između Srba i Albanaca na Kosovu. Nekoliko puta je napominjao da problem potiče od osnivanja Prizrenske lige iz 1878. i time je to pitanje za njega bilo završeno. (Juna 1878. su se uticajne albanske vođe sastale u Prizrenu i formulisale cilj da se za teritorije naseljene Albancima izdejstvuje autonomija unutar Osmanlijskog cars-tva). Ovoga puta mi je Tmušić podrobnije izložio svoje viđenje razvoja događaja.

Za vreme Drugog svetskog rata Albanci su saradivali sa Nemcima i Italijanima. Veoma mnogo Srba, Crnogoraca i Muslimana je u ratu poginulo, a drugi su proterani sa Kosova. Posle rata ljudi su hteli da se vrate, ali mnogi to nisu učinili, jer su im kuće i imanja bila razorena. Zahvaljujući Titovoj politici, ljuta mržnja je dosta brzo prevaziđena i odnosi među ljudima su se popravljali. Kosovo je dobilo veliki deo sredstava iz Jugoslovenskog fonda za nerazvijene regije. Izgrađeni su proizvodni kapaciteti, kao termoelektrana u Obiliću i rudnici u Trepči. Tamo su zajedno radili pripadnici svih etničkih grupa, pa su se ljudi zbližavali. Naravno da je postojao šovinizam na obe strane. I postojao je albanski separatizam koji vuče korene iz *Prizrenske lige* - tada smo svi bili pod turskom vlašću. Bilo je mnogo ustanaka na Balkanu i Albanci sa Kosova i Metohije su tada odlučili da se povežu sa Albanijom. Za vreme Drugog svetskog rata Kosovo i Metohija su

zaista pripali Albaniji. Tu se radi o dugogodišnjoj strategiji koju je odredila *Prizrenska liga*.

Na dan 28. novembra, na dan albanskog nacionalnog praznika, i na Kosovu se ističu albanske zastave. To pokazuje, objašnjava Tmušić, da je ova ideja prisutna u svakodnevnom životu. Tito je Albancima sa Kosova dozvolio da ističu albansku zastavu.

Pitam ga da li smatra da je to bilo pogrešno, a on lakonski odgovara.

Znate, to je politika. A Tito je, naravno, bio upoznat sa situacijom. Kosovski Albanci su autonomijom dobili sva prava. Nema naroda u Evropi koji se za tako kratko vreme izvukao iz bede i zaostalosti, zabeležio takav napredak kakav su postigli Albanci na Kosovu. Svaki pošten čovek je trebalo da bude zadovoljan s obzirom na nekadašnju bedu.

Posle Titove smrti Jugoslavija se raspala i odnosi među narodima su zatrovani. U ono vreme dolazi Milošević na vlast, jedna nezrela ličnost u vrlo opasno vreme. On je izmenio Ustav, ograničio prava autonomnih pokrajina. Naravno da su ljudi tamo dole bili protiv toga. Onda je došlo do otpuštanja i stvoreno je veliko nezadovoljstvo. Sve što je Milošević preduzimao neznačajki, i netaktično, doprinelo je tome da tamo dole nezadovoljstvo raste. Nepoverenje među ljudima i netolerancija među nacijama narasli su u konfliktne situacije. Već smo imali građanski rat u Hrvatskoj i Bosni, a sad je i na Kosovu i Metohiji došlo do oružanog sukoba, do prolivanja krvi. Bilo je i mnogo uplitanja iz inostranstva, što je značajno doprinelo ovoj nesreći.

Žaljenje zbog onog što se dogodilo

Posle istorijskog ekskursa, Tmušić neočekivano priča o ličnom bolu.

Moj brat je za vreme rata u Bosni ubijen na planini Majejici, istočno od Tuzle. On je 35 godina bio učitelj u tom kraju i nije bio samo učitelj, već je organizovao i kurseve za žene i omladinu, pomagao je u izgradnji vodovoda. Živeo je u etnički mešovitom selu. Nisu ga ubili tamošnji žitelji. Učinili su to ljudi iz Hercegovine, oni zli, sa druge strane. Bila su to vremena kada su se neki ljudi ponašali kao životinje. Trebalo mi je tri godine da pronađem grob moga brata i da ga prenesem ovamo, da počiva

kraj svoje porodice. Strašno mi je žao zbog brata, ali zbog njega ne mogu da mrzim sve Muslimane, Hrvate i druge. Preostaje mi samo da duboko u duši tugujem zbog svega što se dogodilo, zbog nesreće svih, zbog žrtava.

Kada sam se 1997. u Ohridu sastao sa direktorom Epidemiološkog instituta iz Tirane - povod je bila dečja paraliza – razgovarali smo i o mnogo čemu drugom. On je pričao o nemirima u Albaniji posle *piramidalnog skandala*, kada su opljačkani depoi oružja. Rekao je da će se veliki deo ovog oružja preneti na Kosovo i to će dovesti do katastrofe. On je, kao i ja, hteo da spreči takvu katastrofu. Većina ljudi sa Kosova i iz Albanije sa kojima sam održavao vezu su poštenu, vredni ljudi. Ali, kao i kod nas, postoje idioti koji su sejali mržnju među ljudima i sve razorili. Da mogu, ja bih već sutra krenuo za Prištinu, Prizren i Đakovicu, da ne moram da se plašim da će me jedan od tih idiota ubiti. Znam da tamo imam mnogo prijatelja. Iako su mnogi od njih izgubili članove porodice, ja bih slobodno otišao kod njih. Mislim da bismo prvo zajedno plakali.

Svi su krivi zbog onoga što se tamo dole dogodilo, i Albanci i Srbi, ali pre svega vlast. Narod, siromašni su svojom krvlju plaćali, a drugi su se bogatili. Rane koje su nastale prolivanjem krvi, ne zaceljuju tako lako. Još su sveže i teško je predložiti mere za povratak prognanih. Uzdam se u Evropsku uniju, kao što se uzdam u Boga! Neka pomogne da se ljudi urazume i da se svi nerazvijeni krajevi razvijaju. Nadam se da će međudržavne granice i granice unutar država izgubiti značaj i da dušu budućih generacija neće zatrovati mržnjom.

Rat je prekinuo kontakte između Beograda i Prištine. Od tada Komnen Tmušić ima vrlo sporadične veze sa nekadašnjim poznanicima i kolegama. On priča o nekadašnjoj nameštenici čiji muž boluje od leukemije pa je morao da obavi neke preglede u Beogradu. Tmušić mu je organizovao posete lekaru i on bi želeo da ga poseti. Ponekad neko telefonira, ali to su samo kratke poruke. Uveren je da u Prištini prisluškuju telefonske razgovore, - ljudi mi ne govore ništa lično, kaže. Ta danas je u Prištini nemoguće izgovoriti srpsku reč. Jedan Bugarin je ubijen, jer su mislili da govori srpski. Ovo se dogodilo u prvoj

godini posle rata, ali se takvi događaji pamte godinama i izazivaju strah.

Prilikom opraštanja Tmušić dodaje:

Ovaj intevju mi je malo rasteretio dušu. Mnogo toga me je prosto gušilo. Možda je nešto od toga što sam rekao subjektivno, ali sam se trudio da budem objektivan, trudio sam se da kažem istinu.

Granice 2 - Etničke granice na Kosovu

Procenjuje se da na Kosovu živi oko 80000 od nekadašnjih 200000 hiljada Srпкиnja i Srba. Brojke se veoma razlikuju u zavisnosti od izvora. Četiri godine posle rata samo se 5000 izbeglica vratilo na Kosovo, a istovremeno se egzodus Srba sa Kosova nastavlja. Za vreme martovskih nemira 2004. sa Kosova je oterano 4500 pripadnika manjina (Srba, Aškalija, Roma). Proterano srpsko stanovništvo živi u enklavama. Masovni povratak srpskih izbeglica eksperti smatraju nerealnim. Pored nedovoljne bezbednosti, veliku ulogu igra i nedostatak privrednih mogućnosti. Od leta 1999. stranica se okrenula: nekad je srpska manjina držala vlast, a sada se pita albanska većina - iako ih UNMIK ograničava. Odvojeni putevi, odvojene informacije, odvojena mišljenja, to je aktuelna situacija na Kosovu. Na strani kosovskih Albanaca korektno političko držanje je sledeće: Srbi i Srпкиnje koji za vreme rata nisu počinili zločine mogu da se vrate, naravno pod uslovom da priznaju izmenjenu posleratnu situaciju. To, na primer, znači: priznati da je sedište vlasti sada u Prištini, a ne u Beogradu. Cilj kosovskih Albanaca jeste potpuna nezavisnost od Srbije. Niko ne zna koliki je broj Albanaca koji žele Kosovo bez srpskih žitelja.

Stav srpske strane 2004. još uvek glasi: naša vlada je u Beogradu i nikada nećemo vladu u Prištini prihvatiti kao svoju. Ako Kosovo postane nezavisno i poslednji Srbi će ga napustiti. Za nas je neprihvatljivo da međunarodna zajednica sa njenih 40000 vojnika KFOR-a (2004. ih je upola manje) ne uspeva da nam osigura bezbednost i povratak u naše kuće.

Između ova dva nepomirljiva gledišta za sada se ne nazire približavanje i međunarodna zajednica u tom pogledu ne beleži nikakav uspeh. Mali uspesi su tamo gde se radi o ekonomskim interesima, ili gde inostrani pritisak primorava Albance i Srbe na saradnju. Postoje mešoviti timovi u policiji i na carini. U opštinskim skupštinama, kao i u Skupštini Kosova, nacionalne grupe su proporcionalno zastupljene. Postoji pozitivna saradnja između autonomnih ženskih grupa. Između nacionalnih gru-

pa postoji ograničena razmena roba. Na primer: jedan srpski proizvođač slatkiša u Gračanici ima redovne albanske mušterije, kao i mrestilište u srpskoj Velikoj Hoči.

Ni na Kosovu kriminal ne poznaje granice. Preprodaja droge, trgovina ženama... šverceri rade preko etničkih granica, UNMIK-granica i državnih granica. U Mitrovici, prema izveštajima iz štampe, zavisnici od droge savlađuju čak i etničke granice, prelaze reku Ibar da bi došli do droge.

Podvojeni grad Mitrovica

Mitrovica je pre rata bila grad sa mešovitim stanovništvom, iako su Srbi većinom živeli u delu severno od Ibra, a Albanci većinom s južne strane reke. Na kraju rata grad se jasno podelio na srpsku severnu Mitrovicu i albansku južnu Mitrovicu. Romi su iz južnog dela proterani u severni. Takozvani posmatrači mosta, srpska nacionalna straža, čuvala je oružjem severnu stranu mosta koja je bila pod nadzorom kontrolnog punkta KFOR-a. Stalno je dolazilo do ozbiljnih sukoba između Srba i Albanaca u Mitrovici. UNMIK-u nije uspelo da se učvrsti u severnom delu grada, a i humanitarne organizacije su svoj rad morale najčešće da ograniče na južni deo. Za prevoz civila između severa i juga, radi odlaska na radno mesto ili dece u školu, KFOR je koristio oklopna vozila.

Periodi relativnog mira smenjuju se sa novim incidentima. Rad policije se ometa, praktično je svaki postupak protiv prekršioca zakona praćen velikim demonstracijama etničke grupe uhapšenog.

Međunarodne organizacije su kao napredak koji uliva nadu hvalile izgradnju etnički mešovitog Omladinskog centra s južne strane Ibra, sa prilaznim stepeništem iz sredine mosta. Ali podvojenost omladine time do sada nije prekinuta. Jedna poznanica Albanka, Emina Bulaj, koja stanuje na nekoliko koraka od Omladinskog centra, prati me do njega. Podne je i Centar je zatvoren. Omladina iz južnog dela i iz severnog dela grada dolazi naizmenično, priča ona, - jedne večeri albanska, druge srpska. Zajedničkih aktivnosti nema. Omladinci se uvek glasno vredaju preko reke'

Ona sa drugim albanskim porodicama živi u stambenom bloku na samoj severnoj obali Ibra, koji je KFOR kao 'zonu poverenja' ogradio bodljikavom žicom i čuvao je. Svaki put kad su nemiri u Mitrovici, stanarke i stanari se boje da će ih gađati granatama. U proleće 2003. balkonska vrata njenog stana pokazuju tragove poslednjih napada od pre dva meseca. Pešački mostić preko Ibra sada više nije pod nadzorom KFOR-a, a čak je i most za automobile otvoren. Eminina ćerka Tahide, učenica prvog razreda osnovne škole, ponosno priča da se jednom iz škole vratila preko velikog mosta. I njena majka je jednom tuda prošla. Ali je onda opet došlo do incidenata i od onda se opet boje. Svaki incident, bez obzira na to da li pogada albansko ili srpsko stanovništvo, ima kao posledicu korak unazad u odnosu na mukom postignuti napredak. Uprkos tome Emina i nadalje održava kontakte sa Srpkinjama iz ženske grupe u severnoj Mitrovici.

Najgore posledice doživeli su stanari tri stambena bloka 17. i 18. marta 2004. godine, kada je vest o tri albanska deteta koja su se u blizini Mitrovice utopila u Ibru izazvala nemire na celom Kosovu. U gradu je nastao haos, bilo je i više mrtvih i na stotine povređenih sa obe strane. Kuće Albanaca u 'zoni poverenja' su gađane kamenicama i granatama, a stanari su bežali iz grada. Vratili su se tek nedeljama kasnije, kada su prozori i vrata popravljani. Od onda školska deca moraju dužim putem u školu, jer je KFOR, koji je u jesen 2003. most predao na čuvanje lokalnoj policiji, opet preuzeo most i obalu reke ogradio bodljikavom žicom.

Srpska enklava Gračanica

U srpskoj enklavi Gračanici Humanitarna organizacija evangelističkih crkava Švajcarske, HEKS, sprovodi razvojni projekat. U pratnji lokalnog zastupnika projekta, izbeglice iz Prištine, posetila sam u proleće 2002. veliki broj žitelja enklave. Na teritoriji od trideset kilometara u prečniku živi između 5000 i 6000 Srba, a od toga je oko 1500 izbeglica. Svi pate zbog nedostatka slobode kretanja, pate od strahova i frustracija i ne mogu da razumeju zašto im UNMIK i KFOR ne garantuju bezbednost i povratak u njihove domove. - Albanci su se već posle tri

meseca vratili, kažu mnogi negodujući. - Zapadne vlade bi trebalo da nam pomognu bar toliko, koliko Albancima. Jedan priča da je njega i njegovog suseda iz stambenog bloka 1999. posle ulaska KFOR-a isterala naoružana banda Albanaca. Drugi su govorili o šikaniranju i pretnjama koji su ih naterali u bekstvo. Jedna novinarka iz Gračanice je rekla da je najgore što nema bezbednosti. Ali posle tri godine zna da se ne vredi žaliti. Ona je sa suprugom, zahvaljujući programu razvoja, izgradila fabriku jogurta. Sem toga, ona i nadalje radi kao novinarka za Radio Prištinu, koji se nalazi u centralnoj Srbiji. Do ulaska KFOR-a njeno radno mesto je bilo u palati radija, u centru Prištine gde je sada smeštena RTK, javna radio-stanica Kosova. Odatle je u proleće 1999. videla kolone automobila kojima su se Albanci vozili put Skoplja. - Bilo je to inscenirano bežanje do kojeg je došlo bez intervencije policije, tvrdi ona sa sigurnošću. Ona odlučno odbija da je došlo do masakra albanskog stanovništva. Po njenom viđenju većina mrtvih civila su bili žrtve NATO-a, a ostali naoružani borci OVK-a, koje su naknadno strpali u civilnu odeću.

Moj pratilac se oseća zatvoren u enklavi. On nema nikakvo poverenje u albanske političare sa Kosova, ali smatra da ga je i Srbija izdala. Ipak on Srbiju oseća kao svoju zemlju, a ne Kosovo. I Beograd smatra svojim glavnim gradom. - Nikada neću prihvatiti da živim na nezavisnom Kosovu, kaže odlučno. Što se tiče vremena pre rata, on je kritičniji od mnogih drugih. - Video sam stvari koje nisu bile u redu u odnosu na Albance, ali šta sam mogao?, kaže. - Trebalo je nešto izmeniti, nije bilo u redu što su ovde samo Srbi bili na vlasti.

Godinu i po dana kasnije, ponovo ga srećem u Prištini. On sad ima srpske i kosovske registarske tablice i u okviru rada na projektu redovno se svojim automobilom vozi za Prištinu i povremeno u Brezovicu, u srpsku opštinsku skupštinu. Ali su te vožnje uvek povezane sa strahom. Odlazimo zajedno u kafanu u centru Prištine, što ja procenjujem kao mali korak u pravcu veće slobode kretanja. Govorimo engleski i kad se pominju nazivi kao Brezovica, Beograd, Gračanica, on primetno spušta glas. On ne vidi istinsko poboljšanje ni u pogledu slobode kretanja, ni u upotrebi srpskog jezika, bezbednosti, niti povratka prog-

nanih. Napustio je nadu da će politika pomoći. Sa Albancem koji mu je bio najbolji prijatelj više nema kontakta. Kada sam ga prošlog puta upitala za njegovo ime, rekao je da ne želi da mu stvara probleme, pa je bolje da ga ne zovem.

Maja 2004. ponovo se vidimo u Gračanici. Glavna ulica je puna ljudi i najveći broj automobila ima kosovsku registarsku tablicu. Stotine Srba koji su u nemirima 17. i 18. marta proterani iz svojih sela i Prištine sada žive ovde pod bednim uslovima nužnog smeštaja. Rukovodilac Projekta još pesimističnije sagledava situaciju. Jedinu utehu posle napada albanske ruļje na Srbe, Rome u Aškalije nalazi u tome da su neki posmatrači promenili mišljenje o tome da su Albanci žrtve, a Srbi počinoci zlodela.

«Moj najsrećniji dan beše dan kad su umarširale britanske trupe»

Arjeta Emra [1972], rukovoditeljka Britanskog saveta, Priština

Maj 2003.

Bilo je potrebno bezbroj telefonskih poziva, mejlova i jedan propušteni sastanak, dok se nije ostvario razgovor sa Arjetom Emrom u Prištini. Kao rukovodilac Britanskog saveta, ona je vrlo zauzeta, osim toga je često u inostranstvu. Najzad se za vreme mog poslednjeg boravka u Prištini nalazimo u njenoj kancelariji. Britanski savet se nalazi u kompleksu zgrada Boro i Ramiz kod sportskog stadiona. To je impozantna zgrada koja je posle rata izgorela, a sad je obnovljena. Na ovom stadionu su se u Titovo vreme održavale brojne sportske priredbe koje su povezivale narode. Posle rata su albanske vođe Ibrahim Rugova i Hašim Tači ovde održavali velike izborne skupove. Na donjem spratu zgrade, sa strane stadiona nalazi se galerija prodavnica sa više kafana, gde se sastaje omladina Prištine, najviše pre vikenda, opušta se i pije koka-kolu i kafu. Gornji sprat se koristi za kulturna zbivanja, svake godine se ovde održava sajam knjiga; biblioteka i čitaonica pripadaju Britanskom savetu.

Arjeta me prima u elegantnom kostimu i odmah prelazimo na stvar, znajući da je njeno vreme veoma ograničeno. Ja sam Arjetu upoznala u jesen 1998. u Prištini, kada sam sa jednom delegacijom HEKS-a bila na putu kao izvestilac. Tada smo posetili Nansen-grupu, jednu etnički mešovitu grupu koja je organizovala seminare za nenasilno rešavanje konflikata. Arjeta je bila jedna od rukovodilaca projekta. Za proteklih pet godina, uprkos mojim čestim putovanjima u Prištinu, Arjetu sam srela dva-tri puta slučajno i nikad nije bilo vremena za više od jednog 'Halo'. Ništa nisam znala o njenim porodičnim prilikama.

Moji roditelji su iz Đakovice na zapadu Kosova, ali je moj otac već sa trinaest godina otišao u Peć i tamo pohađao umetničku školu. Zatim je u Beogradu studirao na Akademiji likovnih umetnosti slikarstvo. U Beogradu je živeo nekih osam godina. Kada je 1970. u Prištini otvorena Akademija likovnih umetnosti, on je došao da predaje na njoj. On je još i danas njen profesor. Moja majka je nastavnica klavira. Ja sam slučajno rođena u Đakovici, jer su moji roditelji bili tamo na odmoru, ali sam odrasla u Prištini.

Za mnoge obrazovane Albance Kosova Đakovica je grad albanske kulture, tradicije, obrazovanja, dok je glavni grad Priština više veštački stvoren grad administracije, stvoren za vreme Tita i komunističkog režima. Arjeta je Prištinu napustila već sa osamnaest godina da bi studirala u Londonu.

Upravo je izbio rat u Sloveniji. U stvari, htela sam da odem u London na tromesečno učenje jezika. Tada je za nas još bilo jednostavno da putujemo, nije nam bila potrebna viza za zapadnu Evropu, mogli smo kud smo hteli. Ali položaj Kosova se pogoršavao, septembra 1991. zatvorena su albanska odeljenja po školama i više nije bilo ni predavanja na albanskim katedrama na fakultetima. Tako sam odlučila da ostanem u Londonu, pa sam tamo provela četiri i po godine. To je u izvesnom smislu bilo dobro za mene, jer sam mogla da se koncentrišem na studije. Ali onda sam stigla do tačke kada sam sama sebi govorila, ili ću se vratiti na Kosovo, ili ću zauvek ostati u Londonu. Što duže živiš u nekoj zemlji, to je teže vratiti se. U međuvremenu stekla sam mnoge prijatelje sa Kosova, koji su takođe živeli u Londonu, iako je tada broj Albanaca u Londonu u poređenju sa zajednicom u Švajcarskoj bio mali. Obično su za London išli mladi ljudi iz porodica intelektualaca da nauče engleski, a manje oni koji su iz materijalnih razloga bili prinuđeni da emigriraju. Danas, posle rata, u Engleskoj živi više ljudi sa Kosova nego ikad ranije.

Povratak u izmenjenu domovinu

Tih godina je sve više Albanaca gubilo svoja radna mesta i napetost između etničkih zajednica je rasla. U Londonu je Arjeta saznavala samo delić onoga što se u domovini dešavalo.

Bilo je teško pratiti šta se kod kuće događalo. Moji roditelji mi preko telefona nikad nisu sve pričali, jer nisu hteli da me uznemire. Kada je 1995. i moj brat došao u London, odlučila sam da se vratim kući, jer su mi sada roditelji bili sami. Ja sam veoma vezana za majku i oca, pa je meni, kao ženi, bilo prirodno, a i manje opasno nego za mog brata, da se vratim. Roditelji nisu hteli da se on izloži nekom riziku.

Kako Ti je bilo kada si se posle četvorogodišnjeg odsustovanja opet našla u Prištini?

Pravi šok. Toliko toga se tokom tih godina promenilo. Većina ljudi moje generacije bili su u inostranstvu. Učitelji i profesori Albanci sa Kosova izgradili su paralelni obrazovni sistem. Nastava i univerzitetska predavanja održavala su se po privatnim kućama. Bilo je teško razumeti šta se dešavalo dok sam bila u Londonu. S druge strane, to nije ni bilo tako iznenađujuće posle onih godina punih problema i demonstracija. Moja generacija je generacija koja je rasla uz proteste. Koliko se sećam, ovde se uvek nešto događalo. Ali pre mog odlaska još nije bilo tako loše kao sredinom 1990-tih, kada sam se vratila. Upadljivo je bilo da ima mnogo više policije na ulicama. Ja sam nastavila studije engleskog i diplomirala sam 1997, naravno u paralelnom sistemu, u obrazovnim strukturama koje su kosovski Albanci izgradili paralelno sa državnim, srpskim školama.

Kao svi kosovski Albanci koji su danas odrasli i Arjeta je pohađala iste škole kao njeni srpski vršnjaci i vršnjakinje pa su imali zajedničke školske priredbe i izlete.

Moja generacija je generacija koja se seća odnosa sa srpskim stanovništvom. I mi smo imali susede Srbe, pa su postojale mnogobrojne veze. Govorim o 1980-tim godinama. Odnosi su bili normalni, dok nije bilo reči o politici. Bili su to prijateljski kontakti, ali nikada nismo govorili o politici, jer bi to izvuklo na svetlost dana različita gledišta.

Još pre no što je Arjeta 1991. otišla u London, porodica je doživela sudbonosne promene. Nešto pre no što će otići, oba roditelja su izgubila radna mesta.

Moј otac je studirao u Beogradu i tamo je živeo osam godina, osećao se vezan za taj grad. On do danas ne može da shvati zašto

se sve to dogodilo i zašto njegove srpske kolege sa fakulteta nisu reagovale. Naravno da smo znali da nisu hteli da rizikuju da i oni izgube radna mesta. Ali prilikom takvih događaja čovek razmišlja o ljudskim odnosima pa sebi kaže - to mi je bio prijatelj, to mi je bio kolega!

Moj otac mi je na primer ispričao priču o jednom Srbinu koji je na fakultetu bio čuvar. Bio je veoma talentovan i moj otac mu je rekao da bi trebalo da studira. Tokom mnogih godina ga je podržavao i pomagao, nabavljao mu materijal za slikanje, jer slikanje skupo staje. Posle je ovaj čovek postao asistent na Katredri pa profesor, dakle kolega mog oca. I na kraju, on je bio taj koji je potpisao očev otkaz.

To je primer onoga, što moj otac jednostavno nije mogao da razume. Dobro, kolega je Srbin i sigurno je neko od njega zahtevao da to učini, ali ako je među njima postojao prijateljski odnos, onda je to prosto neshvatljivo. Sigurno je u ono vreme bilo bezbroj sličnih slučajeva i prema tome, mnogo razočaranja. Mi smo mislili da bi Srbi koji ovde žive trebalo da budu bliži nama, Albancima sa Kosova, nego Srbima u Srbiji, kao što bi i mi trebalo da se osećamo bliži njima, nego Albancima iz Albanije. I na izvestan način smo zaista i bili bliži. Ali onda je došla sva ta politika!

Tog trenutka u kancelariju ulazi jedna Arjetina saradnica i kaže joj da ima hitan telefonski poziv iz Londona. Ona se za nekoliko minuta vraća i sa žaljenjem saopštava da moramo prekinuti razgovor. Iz centrale Britanskog saveta u Londonu je stiglo naređenje da odmah zatvori kancelariju, jer su SAD počele da bombarduju Irak. U ovoj većinskoj muslimanskoj regiji pod upravom NATO-a plašili su se mogućeg napada. Mi smo odložile intervju. Ukoliko bude mogla, pozvaće me pre mog poljetanja, rekla mi je Arjeta.

Dok izlazim iz zgrade vidim u holu policajce u zaštitnim prslucima i vučjacima kako dežuraju. Već su prilikom našeg dolaska pretresli Arjetinu i moju tašnu. Opet rat! - pomislila sam užasnuta.

Arjeta se više ne javlja. Ne mogu da se sretnem s njom ni prilikom moja dva sledeća boravka na Kosovu: jednom je preuzeta, drugi put je u Londonu. Izmenile smo nekoliko imej-

lova i ona mi šalje adresu Gorana Lojančića, koga poznaje iz rada u Nansen-grupi koji bi, možda, mogao da bude srpski sagovornik. Ja predlažem da razgovor nastavimo imejlom. Ona se slaže.

Savet za ljudska prava na Kosovu

Januar 2004.

Arjeta, da li si posle 1995. još imala kontakte sa Srbima?

Nikad nisam imala vrlo prisne srpske prijatelje. Ja sam studirala u paralelnom sistemu, gde nije bilo srpskih studenata. Doživljavala sam kao ironiju da 90 procenata studenata studira po privatnim kućama, dok je 10 posto srpskih studenata koristilo zgradu univerziteta. Od 1995. više nisam imala kontakte sa Srbima.

Kako si doživela tešku situaciju od 1995. do 1998?

To vreme ću pamtili do kraja života. Ja sam 1996. počela da radim za Savet za ljudska prava u Prištini. Kroz taj posao sam tek počela zaista da razumem šta se na Kosovu dešava. Ko je tada živio u Prištini, znao je da je situacija loša; mi smo je svakodnevno doživljavali, ali malo smo znali o onom što se dešavalo u drugim delovima Kosova, naročito na selu. Tokom tih godina posetila sam blizu devedeset procenata sela i gradova na Kosovu i sopstvenim očima videla patnje mog naroda, koji je policija i specijalna policija zlostavljala. Svakodnevno sam doznavala za ubistva i fizička zlostavljanja. Kada se sada osvrnem, pitam se: kako može čovek da postane tako bezosećajan, kao ošamućen svim tim, kako to može da postane tako normalno? Zaista sam patila sa svojim narodom. Najneobičnije je bilo to da su žrtve za većinu ljudi bile još samo brojke.

Rad za *Savet za ljudska prava* je promenio moj život. Veći deo onoga što sam tada videla i saznala, pratiće me do kraja života. Bio je to težak posao, policija nam je stalno bila za petama, ali će to zauvek ostati najbolji posao koji sam ikada radila, jer osećam da sam mogla da budem sa svojim narodom. U svakom slučaju, u inostranstvu se čulo šta se ovde događa, čuli su bar oni koji su hteli da čuju!

Arjetino kazivanje me podseća na jednu posetu Savetu za ljudska prava u Prištini novembra 1998. Kancelarija se nalazila u unutrašnjem dvorištu jedne džamije, tamo me je primio Ismet Berdinaj, koordinator projekta, koji mi je pričao o svom poslu. Oude u Prištini ima osmoro saradnika, sem toga postoji mreža od 29 potkomiteta sa oko 2000 dobrovoljaca raspoređenih po celom Kosovu i oni kancelariji u Prištini prijavljuju slučajeve povrede ljudskih prava.

Savet za ljudska prava redovno objavljuje Bilten u kojem se navode ovi slučajevi: ime nastradalog, pod rednim brojem, uzrast i datum smrti. Statistika iz 1998. je bila turobna: 1804 mrtva, 825 nestalih i 1200 uhapšenih lica. Na kompjuteru mi je pokazivao užasne slike unakaženih žrtava. Sakupljene informacije nisu objavljivane samo u godišnjim izveštajima, već su posredstvom imejla razaslate po celom svetu. Oni su te napise slali na 1500 adresa. Situacija je u kasnu jesen 1998. – bilo je to vreme primirja koje je izdejstvovao Ričard Holbruk – bila nešto mirnija, ali on je mislio da je to samo predah. Rad saradnica i saradnika Saveta bio je opasan, neki od pomagača su ubijeni, a pre dva meseca je jedan iz njihovog biroa kidnapovan i nestao. Sad u Birou mogu nekako da rade zahvaljujući međunarodnim kontaktima koji ih donekle štite od napada. Na rastanku mi je napisao jednu rečenicu u beležnicu koja se, na žalost, obistinila: - Povreda ljudskih prava danas - konflikt su- tra.

I Arjeta je to potvrdila:

U ono vreme sam videla kako raste bes albanskog stanovništva. Situacija je postala nepodnošljiva, stanovništvo je mnogo propatilo. Znali smo da će doći trenutak kada će sve eksplodirati, jer ljudi to više nisu mogli da podnose. Bilo je strašno da vas policija zlostavlja ili ubija u sopstvenoj kući. Situacija je bila teška, ali nekako smo preživeli.

Pokazati kako se, i pored razlika, može živeti zajedno

Kada sam 1998. upoznala Arjetu, ona je radila kao koordinatorica u Nansen-grupi. Tada smo se srele u maloj, ali dobro uređenoj kancelariji u centru Prištine. Tamnokosa Albanka Arjeta Emra i njena koleginica, plavokosa Snežana Popović –

moglo je da bude i obratno – upoznale su me svojim radom. Ponosno mi pokazuju nove potvrde o završetku seminara za učesnice i učesnike Nansen-seminara o nenasilnom rešavanju konflikata. Izazivalo je divljenje kako one u ovoj napetoj situaciji, u kojoj se Srbi i Albanci bez preke potrebe više nisu susretali, uporno nastavljaju zajedno da rade. Snežanu sam jednom videla na švajcarskoj televiziji i sećala sam se kako je govorila da su njenog dedu Albanci oterali sa Kosova. To nju nije sprečavalo da ovde saraduje, možda je upravo to bila motivacija.

Arjeta je tada opisala rad grupe.

Nansen-grupa pokušava da pokaže kako se može zajedno živeti i kad se ljudi razlikuju. Razlike se ne moraju poništiti.

Sada, posle pet godina, pitam Arjetu kako je dospela do Nansen-akademije i njenog projekta za nenasilnu komunikaciju?

Rukovodilac projekta *Fritjof Nansen-Akademije za političko obrazovanje*, Stejnar Brin, posetio je 1996. Savet za ljudska prava i posle jednog intervjua me je pozvao da januara 1997. dođem u Lilehamer na tromesečni seminar o demokratiji, ljudskim pravima i nenasilnom rešavanju konflikata. Tamo sam srela još desetero učesnika iz bivše Jugoslavije, među njima i Snežanu Popović, i neke iz Norveške.

Arjeta mi je ispričala da ju je na ovom seminaru dirnulo držanje učesnika iz Bosne. Situacija bosanskih izbeglica je tada bila još vrlo aktuelna u medijima, tek je bila prošla godina od rata u Bosni (rat na Kosovu će izbiti godinu dana kasnije, 1998). Zapazila je, priča Arjeta, da su učesnici iz Bosne samo slušali i posmatrali. Očevidno još nisu mogli da govore o ratnim doživljajima. Za razliku od njih ona i drugi Albanci sa Kosova u grupama stalno su govorili o pretrpljenom ugnjetavanju.

Posle tromesečne obuke u Lilehameru, Snežana i Arjeta su počele da organizuju Nansen-grupu u Prištini. Pošto je situacija bila opasna i kontakti između Albanaca i Srba nepoželjni, ispočetka su na seminare koje su održavale van Kosova, u Crnoj Gori, pozivale prijatelje u koje su imale poverenja. Vremenom se krug Nansen-grupe povećao na 150 učesnika, među kojima

je bio i Goran Lojančić, koga sam zahvaljujući Arjetinom posredovanju, upoznala u Beogradu, gde danas živi. Pored seminara u Crnoj Gori, organizovane su i diskusije na razne teme u Prištini. Grupa je organizovala seminare skoro sve do početka bombardovanja. Arjeta je delimično radila i za Nansen-grupu. Počev od decembra 1998. radila je i u humanitarnoj organizaciji USAID.

Kada su pretnje NATO-a da će bombardovati postale ozbiljne, predstavnici USAID-a, kao i drugih međunarodnih organizacija, napustili su Kosovo. Mogla sam da odem sa mojim kolegama iz USAID-a, ali sam odlučila da ostanem. Bilo je za to više razloga: prvo, nikad nisam sto posto verovala da će NATO zaista bombardovati. I do tada je bilo mnogo pretnjii i mi smo prestali da verujemo da će Zapad nešto preduzeti u vezi sa ovdašnjom situacijom. Osim toga, htela sam da ostanem sa roditeljima, koji su takođe odlučili da ne odu. Kasnije više nije bilo izbora, hoće li neko ostati ili neće. Većina nije smela da ostane. Srpska milicija, parapolicija i vojska, isterala ih je iz njihovih kuća.

Bez straha od bombi

Bombardovanje je za mene bilo zapanjujuće iskustvo. Bila sam tako srećna što NATO bombarduje, da uopšte nisam mislila na sopstvenu bezbednost. Ležala sam u svom krevetu i nisam mogla da verujem šta se to dešava. Jedini momenat kada sam se zaista osećala bezbednom bio je kada su padale bombe! Kada to nekom kažem, pre svega predstavnicima međunarodnih organizacija, gledaju me zbunjeno. To je razumljivo, jer oni ne mogu da zamisle kako smo se ja i moj narod osećali. NATO-bombardovanje je bilo ono što smo hteli, o čemu smo sanjali. Najzad su zapadne sile reagovala na ono što se na Kosovu događalo, najzad!

Prema opštem mišljenju Zapada, smatralo se da se rat na Kosovu prosto dogodio. Samo malobrojni su znali da je psihološki rat na Kosovu trajao već godinama!

Kada se bombardovanje nastavljalo iz nedelje u nedelju, situacija je postajala sve gora.

Srpske jedinice su se ponašale sve gore. Skoro svakodnevno su nam dolazile u kuću. *Rutinski pretres* je uvek glasilo obra-

zloženje, pri tome su bili brutalni u svojim pretresima. Ali mi smo preživeli!

Najsrećniji dan u mom životu je bio dan kada su britanske jedinice umarširale u Prištinu. Oni su bili naš spas, biću im zahvalna dok sam živa!

Posle rata nisam više imala vremena da razmišljam i ispitujem svoja osećanja. Radila sam dnevno po dvanaest sati i više.

Dva dana posle ulaska KFOR-a, ponovo sam počela da radim u USAID-u. Postala sam odgovorna za program razvoja opština i radila sam u regionu Đakovice. Dolazak u Đakovicu je bio još jedan šok za mene. Ja sam očajnički pokušavala da nađem članove porodice, stričeve, tetke... ali sam našla samo spaljene kuće i ljude koji su izgubili svoje najbliže! Ipak su ljudi bili puni nade, rat je prošao i sada smo opet mogli da gradimo svoj život.

Dok je albansko stanovništvo istovremeno žalilo za svojim mrtvima i slavilo novu slobodu, Srbi i Romi su bežali sa Kosova. Kako je Arjeta doživljavala to vreme?

Sve moje srpske komšije su otišle sa srpskom vojskom, na dan pre ulaska NATO-trupa. Kad si jednom bio žrtva, razumeš šta znači biti žrtva. Mogla sam da shvatim kako im je. Nisam bila iznenađena time što su otišli. Jedni nisu mogli da ostanu zbog onoga što su učinili, drugi su bežali iz straha, a neki su, opet, bili primorani da odu. Većina ih je otišla u severni deo Kosova koji su držali Srbi, drugi u takozvane srpske enklave, a ostali u Srbiju ili drugde.

I Snežana je otišla. Nešto pre no što je NATO bombardovao Srbiju i Kosovo, ona je otišla u Srbiju, zatim u Norvešku, gde još i danas živi i radi za Nansen-akademiju. Arjeta mi je samo napisala:

Ponovo smo se srele tek pošto su NATO-jedinice umarširale na Kosovo. Srele smo se u Norveškoj, gde sam učestvovala u susretu Nansen-mreže. Sada pre komuniciramo uglavnom putem imejla.

Arjeta je do 2001. delimično radila i za naslednike Nansen-grupe, koji se od rata na Kosovu zovu KIDS (Kosovska inicijativa za demokratsko društvo). Kada je postala rukovodilac

Britanskog saveta, morala je da napusti ovaj posao zbog nedostatka vremena, ali je i nadalje član uprave.

Optimistički o budućnosti Kosova

U mojoj poslednjoj imejl poruci upitala sam Arjetu šta misli o aktualnoj situaciji na Kosovu?

Mogla bih satima da govorim o tome kako danas vidim Kosovo i šta mislim o njegovoj budućnosti. Ne ulazeći u detalje, mislim da Kosovo kreće u dobrom pravcu da stekne prosperitetnu budućnost. Treba još mnogo toga uraditi da bi se postigli standardi jedne demokratske države, ali sam u tom pogledu optimista. Imamo sve razloge da budemo optimistični, jer prvi put u istoriji imamo šansu da izgradimo svoju zemlju bez propisa iz Beograda.

No, treba da se dogode još dve stvari: albansko stanovništvo mora da shvati da Kosovo treba da bude otvoreno za sve građane koji hoće da žive u njemu, bez obzira na veru i narodnost. A srpsko stanovništvo mora da shvati da se mora orijentisati na kosovske institucije, a ne na Beograd, i da moraju da se integrišu u Kosovo.

«Nije preduzeto ništa ozbiljno da bi se rat izbegao»

Goran Lojančić (1965), koordinator Dijalog-projekta, Beograd

Oktobar 2003.

Dva dana posle početka pregovora u Kumanovu između Srbije i NATO-a, napustio sam Prištinu, jer mi je bilo jasno šta će se dogoditi na Kosovu posle Miloševićeve kapitulacije. Odveo sam majku u Crnu Goru kod rođaka i nastavio put za Beograd. Spakovao sam samo letnju garderobu za dve nedelje, jer sam se nadao da će UNMIK i KFOR dotle držati situaciju pod kontrolom. Nisam ni slutio kako će se slaba i nesposobna pokazati međunarodna civilna i vojna uprava.

To je bilo juna 1999. godine. U međuvremenu, prošle su četiri godine i Goran Lojančić je ponovo otpočeo život u Beogradu. Tridesetosmogodišnji visoki muškarac koji sedi naspram mene u kafani u Beogradu deluje preduzimljivo i samosvesno. On ne spada među hiljade srpskih izbeglica, koji bedni i depresivni čame u nekom izbegličkom logoru na jugu Srbije, žale za prošlošću i nemaju nikakvu perspektivu za budućnost. On je obrazovan, preduzimljiv, ima stručno iskustvo, dobre kontakte i može sebi da stvori novi život.

Već nekoliko dana posle ulaska KFOR-a i postavljanja UNMIK-a, shvatio sam da naš povratak nije predviđen njihovim planovima. Kad me ljudi pitaju kako to da se ne ljutim na Albance koji su me oterali sa Kosova, uvek odgovaram: - Nisu me proterali Albanci, već NATO, odnosno UNMIK i KFOR. Izgleda da nisu imali predstavu o tome šta će na Kosovu biti kada se srpska vojska i policija povuku. Jedna službenica OEBS-a me je dve-tri nedelje posle rata pozvala na mobilni telefon i rekla da svratim do nje, jer ima posla za mene. Nije htela da poveruje da više nisam u Prištini. Ovi ljudi su mislili da će samo kriminalci napus-

titi Kosovo, a da će oni koji su bili ispravni za vreme rata i imaju albanske prijatelje ostati.

Goran odlučno odbija da se ubistva i progona do kojih je došlo posle rata tumače kao osvetu Albanaca; to nije pošteno u odnosu na albansku tradiciju i kulturu.

Albanska tradicija ne zna za osvetu nad starim ženama i decom. Osveta se prema njihovim pravilima može izvršiti nad odraslim muškarcima, ali ne i nad decom i ženama, pogotovo ne nad starijim ženama. To što se dogodilo bilo je delo političke igre nekih partija. Verovatno je bilo nekih incidenata, koje su traumatizovani ljudi izvršili iz osвете, ali je sve skupa totalno potcenjivanje albanske kulture, ako se postupci predstave kao revanš. Ja sam znao da će posle rata doći i mnogi takozvani *oslobodioci*, među njima mnogi kriminalci koji tvrde da je rat dobitan zahvaljujući njima i da će oni rešiti sve probleme. Zato sam otišao.

Goran je ispočetka u Beogradu živeo kod prijatelja, ali je odmah počeo da traži posao.

Ne možete godinama živeti u provizorijumu. Svi ti ljudi koji su mesecima razmišljali o tome da li da se vrate ili ne i stalno jednim uhom osluškivali šta se na Kosovu događa, bili su sve više razočarani. Ja sam shvatio da je moj život na Kosovu konačno završen i počeo sam da ga ovde ponovo organizujem.

Odsustvo ravnoteže između Srba i Albanaca

Iako se Goran sad nastanio u Beogradu okrećući se ka budućnosti, on neće zaboraviti one 34 godine koje je proveo u Prištini. Bile su to veoma srećne godine koje je kao jedina proveo sa majkom, poreklom iz Crne Gore. Njegov otac, oficir Jugoslovenske armije razveo se od žene kada je Goran bio dečkić. Otac je živeo u Makedoniji i penzionisan je pre izbijanja ratova na Balkanu.

Kao jedina, bio je u centru pažnje porodice, ispričao mi je Goran smejući se, i sve se odlučivalo u njegovu korist. Majka je bila upravnica menze Trgovinske komore u Prištini i, zahvaljujući ovom služanju državi od preko trideset godina, ona je posle rata dobila neku malu penziju. Sve u svemu, imali su sreću, jer

niko iz porodice nije nastradao ni za vreme rata, ni posle, čak im je uspelo da kasnije svoje stvari prebace iz Prištine u Beograd i da prodaju stan. Ali, vratimo se Goranovom detinjstvu, u sedamdesete godine, kada je on sa albanskom decom pohađao istu školu i sa njima igrao fudbal. On je sa njima govorio srpski, jer, iako se jedno vreme bio opredelio za fakultativno učenje albanskog jezika, kako sam kaže, nije daleko odmakao. A albanska deca su u školi sva učila srpskohrvatski, kako se u ono vreme zvao službeni jezik Jugoslavije.

Kao deca, prilikom sastavljanja fudbalskog tima, naravno da su veću pažnju obraćali dobrim igračima, nego etničkoj pripadnosti. Ali je pitanje da li je neko Srbin ili Albanac, ipak uvek bilo na tapetu. Neki ljudi sada kažu da nikada ništa nije predstavljalo problem, pa je došao Milošević, upropastio privredu i tako je sukob počeo. To jednostavno nije tačno. U međuvremenu je bilo mnogo dešavanja. Tokom 70-tih i 80-tih godina žalili su se, pre svega Srbi, a tokom 50-tih i 60-ih pre svega Albanci. Odnos između Albanaca i Srba na Kosovu nikad nije bio izbalansiran: kada su Albanci bili na vlasti, Srbi su imali teškoće i obratno. Mislim da praktično svaki stanovnik i stanovnica Kosova imaju svoju priču o doživljenim zlostavljanjima i zapostavljanjima, bilo da su ih sami doživeli ili neko iz njihove bliže okoline. Ja sam ipak odigrao mnoge fudbalske i košarkaške utakmice u mešovitim timovima. To se menjalo tek 80-tih godina, situacija je postajala napetija i ljudi su shvatili da se ne razlikuju samo jezik i kultura Srba i Albanaca, već da ih deli i politika.

Besni Albanci su se suočili sa besnim policajcima

Imao sam petnaest godina kada su 1981. godine počele velike demonstracije i prvi put sam shvatio da živim u društvu u kojem ne mogu da se osećam sasvim bezbedno. Nije bilo ugodno osećanje za vreme demonstracija biti zaključan u školi i kroz prozor gledati hiljade besnih ljudi i stotine takođe besnih policajaca. I onda su nam odrasli rekli da su svi demonstranti Albanci i da hoće nešto vrlo loše, sopstvenu republiku.

Sećam se prvih demonstracija, 11. marta 1981. godine, kada sam sa drugovima, jednim Srbinom i trojicom Albanaca, izašao na ulicu da vidimo demonstracije; mi smo posmatrali i stalno

zapitkivali naše albanske prijatelje: - Šta kažu? Šta kažu?. Nismo znali dovoljno albanski da bismo razumeli šta demonstranti uzvikuju. To što smo videli je za nas tinejdžere bilo više iznenađujuće, nego zastašujuće. Mi, naravno, nismo imali pojma o tome šta se sve dešava u političkom vrhu zemlje, o svim računicama šta treba da se dogodi posle Titove smrti, o borbi za vlast. Naravno da komunistički političari nisu javno, putem medija naglašavali da postoje problemi i da će se za deset godina ova država, verovatno, raspasti na vrlo krvav način, jer posle Tita niko ne može da održi ovu zemlju.

Za Srbe su 80-te godine, sve dok Milošević nije došao na vlast, svakako bile najteže godine, jer su Albanci bili besni što nisu postigli to što su hteli, tako da su svoj bes i nezadovoljstvo usmeravali na lokalno srpsko stanovništvo. Došlo je do mnogih sukoba, vršen je jak pritisak i mnogi Srbi su tih godina napustili Kosovo. Albanci su masovnije odlazili počev od 1987-1988. godine. Priča je dosta isprepletana: ako pitate Albance, oni kažu da Srbi nisu otišli zbog pritiska, već iz ekonomskih razloga. Srbi sa svoje strane poriču da su Kosovo napustili iz ekonomskih razloga i tvrde da upravo tada Albanci nisu odlazili. Nijedna od verzija nije tačna. Kosovo nije zemlja snova, to je vrlo siromašan i nerazvijen kraj i mnogi ljudi su zbog toga odlazili, kako Srbi tako i Albanci. No, postojao je i jak politički pritisak koji je sredinom 80-tih godina vršen pre svega na Srbe, a kasnije na Albance i zato su neki zaista otišli jer više nisu mogli da izdrže taj pritisak. Ali svi navode samo ovaj razlog za odlazak sa Kosova i sami hoće da veruju u to da su Kosovo napustili samo zbog šikaniranja ili ugnjetavanja.

I Goran i njegova majka su više puta raspravljali o odlasku. On se ne seća da li je lično zaista bio pod političkim pritiskom.

Dešavalo se da se napolju odjednom nađete okruženi sa četrdesetak razjarenih albanskih mladića, koji su bacali kamenice i slično. Postojale su, na primer, određene ulice kao i četvrti u kojima su pretežno živeli Albanci, koje su mladi Srbi izbegavali. Ali nije bilo toga da su nam ljudi kucali na vrata i pretili da će nas ubiti, ukoliko ne odemo. Inače bih sasvim sigurno ranije napustio Prištinu. Moja mati i ja smo, u stvari, hteli da odemo, ali nis-

mo mogli da se složimo kuda. Ona je htela da se vrati u Crnu Goru, a ja sam hteo za Beograd i tako smo ostali u Prištini.

Vojnik, student, novinar

Posle mature sam 1984. otišao u Armiju. Imao sam sreću, zahvaljujući dobrim vezama, dospeo sam u Vranje, u južnoj Srbiji, koje nije udaljeno ni sto kilometara. I pored toga to su bili četrnaest najdužih meseci u mom životu, dosadni i beskorisni. Tada nas je najviše zaokupljala smrt albanskog diktatora, Envera Hode. To pokazuje kakvim smo životom tada živeli. U mojoj jedinici su bili Albanci, Slovenci, Hrvati i Srbi, ljudi iz cele nekadašnje Jugoslavije. Moj vozač je bio Slovenac, a moji najbolji prijatelji jedan Hrvat i jedan Srbin iz nekog srpskog sela. Bili smo izmešani kao Jugoslavija u malom.

Pošto se vratio u Prištinu, Goran se upisao na studije i ukupno je deset godina uzastopno studirao građevinarstvo, engleski jezik, književnost i filozofiju. Nigde nije diplomirao, to za njega nije bilo važno, on nikad nije ni hteo da bude inženjer ili profesor. Hteo je samo da stekne široko znanje.

Zapravo sam hteo da pišem članke i knjige. Godine 1988. počeo sam da pišem za studentske novine *Novi Svet* koje su u ono vreme još imale srpsku i albansku redakciju u zajedničkim prostorijama. Ovakvo stanje nije dugo potrajalo: 1989. godine počelo je potpuno razdvajanje etničkih grupa, pa samim tim i ove redakcije.

Tada sam zajedno sa glavnim urednikom pokrenuo novi list i u isto vreme izdavačko preduzeće i štampariju. Bili smo veoma uspešni, jer smo prvi u Prištini uveli kompjuterski dizajn knjiga i časopisa, a kompjuteri su nam, u stvari, uskoro spasli radna mesta. Naime, novi nedeljnik nije bio dugog veka: aprila 1992. kritikovali smo predstavnike Miloševićeve *Socijalističke partije*, posle čega je nedeljnik obustavljen. Kasnije sam postao urednik privatne radio stanice *Radio kontakt*, ali 1998. je i ona zatvorena. Partijski funkcioner koji je kontrolisao dve srpske lokalne radio-stanice je na nas, očevidno, gledao kao na nepoželjnu konkurenciju. Tako je izmislio priču da ovaj radio predstavlja organizaciju OVK-a, i jedne noći, dok je grupa mladih ljudi radila noćni program, upalo je dvadesetak teško naoružanih policajaca.

Bili su vrlo iznenađeni što su tamo zatekli grupu mladih novinara, a ne grupu terorista. Policijski oficir je bio veoma ljut na svoje pretpostavljene i objasnio mi je da su došli, jer im je rečeno da je to tajna teroristička radio stanica. On se nije slagao sa postupkom, ali je ipak morao da prekine rad predajnika. U ono vreme bilo je dovoljno ukazati prstom na nekoga i reći da je državni neprijatelj, pa da čovek upadne u velike neprilike.

Radio kontakt je posle rata bila privatna multietnička radio-stanica na Kosovu. Već je prilikom osnivanja pre rata bila multietnički usmerena. U *Radio kontaktu* su radili i srpski i albanski nameštenici, mi smo hteli da stvorimo slobodni prostor za ljude koji, bar u mislima, govore oba jezika.

Ipak Goran ne veruje da zabrana radija ima veze s tim što su Albanci i Srbi saradivali u vreme sve izrazitijih podela. Možda je preterano naivan, veli on, ali je uveren da se prosto radilo o privatnim privrednim interesima jednog partijskog funkcionera.

Na sve strane nesposobni političari

Goran nema visoko mišljenje o političarima koji su tih godina bili na vlasti.

U stvari me čudi da rat nije ranije izbio, jer ti ljudi nisu bili ni inteligentni, ni obrazovani, ali su zato bili korumpirani. U ono vreme je Srbinu bilo vrlo teško da progovori o ovoj problematici. Svaka kritika je odmah žigosana kao antisrpska, proalbanska i proteroristička i čovek bi rizikovao da se uvali u velike probleme.

Kosovo nikad nije imalo sreće sa političarima koji su uticali na njegovu istoriju, mislim da su poslednji pravi političari, iako su bili komunisti – nestali sa političke scene 1981. godine. Posle toga, po mom mišljenju, ni sa albanske, ni sa srpske strane nije bilo zaista dobrih političara. Na žalost i *UNMIK* sada dovodi samo drugorazredne političare na Kosovo, a upravo oni treba da reše jedan od najtežih političkih problema. Čudi me da međunarodna zajednica nema više razumevanja za ovu situaciju. Pripadnici međunarodnih organizacija sele se sa jednog kriznog područja na drugo - Kosovo, Avganistan, Iran, dolaze na šest ili dvanaest meseci i idu dalje. Ali da bi razumeli situaciju na Kosovu i uspostavili dobre kontakte sa obema zajednicama, potreb-

no je pet do deset godina, a ne par meseci. Za tako kratko vreme ne može se ništa postići.

Projekat *Uspostavljanje dijaloga Nansen-akademije*

Kako je teško uspostaviti dijalog između grupa koje su postale neprijateljske Goran Lojančić se uverio na etnički mešovitim seminarima, koje je Nansen-akademija iz Lilehamera (Norveška) sredinom 90-tih godina inicirala na Balkanu. Postupak ove grupe ga je ubedio u mogućnost dijaloga i danas je i on sam voditelj za međuetnički dijalog. On je sa tom organizacijom stupio u kontakt 1997. godine.

Snežana Popović iz Prištine mi je ukazala na *Nansen-projekat*. Ona i Albanka Arjeta Emra su tada počele da organizuju međuetničke seminare u Pokrajini. Ja sam Snežanu poznavao od ranije. Priština je mali grad i ljudi se poznaju. Znala je da dobro govorim engleski i da nisam sasvim neobavešten kad se radi o političkim pitanjima. I tako me je pozvala na jedan seminar. Nisam baš bio načisto o čemu se tu radi, ovaj vid seminara je za mene bio novina. Ali Snežana je bila vrlo uporna, pokušavala je na sve moguće načine da me privoli da dođem na seminar. I tako sam upitao jednog prijatelja, albanskog konobara, šta on misli, da li krajem maja da odem na taj petodnevni seminar u Herceg Novi u Crnoj Gori. Samo je rekao: - Šta ti je? Jesi lud? Kako bi propustio takvu priliku da u to doba provedeš pet dana na moru, to ne smeš da propustiš, naravno da moraš da ideš! I tako sam pristao i krenuo kao da idem na odmor. Ali kad smo tamo počeli sa radom, brzo sam promenio mišljenje. Shvatio sam kako važan može da bude ovaj dijalog, ako se čovek malo potrudi. Bilo je to za mene interesantno, jer sam ja u Prištini jedan od retkih koji je sa albanskim prijateljima diskutovao o politici. Nisam neko ko izbegava određene teme. Bio sam svestan toga da je to za većinu ljudi neobično ponašanje, jer se tada s albanskim prijateljima nije diskutovalo o politici. Ljudi veruju da se političkim diskusijama stavlja na kocku prijateljstvo, pa su izbegavali ovu temu. Sada sam na seminaru u Herceg Novom prvi put doživeo da dva-desetero ljudi, polovina Albanaca, ostalo Srbi zajedno razgovaraju o politici, o vrlo osetljivim temama i to tolerantno, to jest opušteno ili, možda, sa unutarnjom napetošću, ali su voditelji se-

minara znali kako s tim da izađu na kraj. Tako smo se tokom ovih pet dana vrlo zblížili pa smo smatrali da ovaj rad treba produžiti. Snežana i Arjeta bi trebalo da dobiju mnogo više priznanja za ono što su uradile. Prvi put je sprovedeno nešto zaista međuetničko. U jednom trenutku međunarodni donatori su počeli da postavljaju uslov da projekti budu multietnički, pa su stoga svi uporno tražili srpske učesnike. Tada su postojali mnogi kontakti između Beograda i Prištine i mnoge albanske nevladine organizacije - tada su postojale skoro samo albanske, organizovale su seminare. Snežana i Arjeta su od samog početka tako radile, u uredu su bila dva srpska i dva albanska službenika. Jasnom podelom učesnika seminara na pola-pola, nijedna strana nije trebalo da se plaši da će biti nadjačana. Među članovima *Nansen-grupe* razvila su se i čvrsta prijateljstva. Pozitivna iskustva u tom poslu u ono vreme su za mene bilo nešto najvažnije i to me je podsticalo da nastavim. Tako sam septembra 1998. mogao da odem na desetonedeljnu obuku na *Nansen-akademiju* u Lilehameru.

Posle tog intenzivnog treninga, Goran se vratio u Prištinu, ali ne na radno mesto u Radio kontaktu. Radio-stanica je, doduše, još postojala, ali nije više smela da emituje program i pred sudom se borila za ukidanje zabrane. U Norveškoj je Goranu povereno da oformi srpsku omladinsku grupu Postpesimisti, koja je organizovala slobodne aktivnosti za decu i omladinu. U Prištini je već postojala slična albanska grupa. Njen cilj je bio da se različitim aktivnostima suprotstavi opštoj frustraciji i vladajućem pesimizmu. Pored ove organizacione aktivnosti, Goran je i dalje radio u Nansen-grupi, koja je uprkos sve napetijoj situaciji nastavila sa radom. Poslednji seminar je održan samo dve nedelje pre početka NATO-bombardovanja, ma kako neverovatno to izgledalo u tadašnjim uslovima.

Goran se u ono vreme upravo nalazio u Norveškoj na raspravi o mreži grupa Postpesimista koje su postojale u mnogim balkanskim državama. Posle neuspelih pregovora u Rambujeu, marta 1999, svima je bilo jasno da će NATO uskoro bombardovati Saveznu Republiku Jugoslaviju. Imajući u vidu rat koji je pretio, rukovodstvo Nansen-projekta je pozvalo sve prisutne

učesnike sa Kosova i iz Srbije i ponudilo im da ostanu u Norveškoj. Goran i njegov prijatelj Maks su bili jedini koji su se odlučili da se uprkos svemu vrate kući. Dana 20. marta, četiri dana pre početka bombardovanja, Goran je stigao u Prištinu.

78 dana bombardovanja

Kako si doživeo vreme bombardovanja u Prištini?

Šta hoćeš da znaš? Bilo je to intenzivnih 78 dana u mom životu i u životu svih onih koji su tada bili tamo. Sećam se da je grad tog 24. marta u jedan sat posle podne izgledao kao ispražnjen. Nalazio sam se sa Maksom i albanskim konobarom u jednoj praznoj prostoriji. Razgovor se vrteo oko jednog jedinog pitanja: - Potpisaće! Ne, neće potpisati!

Razgovor je ovako trajao satima i mi jednostavno nismo mogli da poverujemo u ono što će se te noći dogoditi.

Posle ovog razgovora, Goran se vratio u svoj stan u centru Prištine, između Grand hotela i spomenika albanskom junaku Skender Begu, koji je postavljen posle rata. U društvu majke, tetke i suseda gledao je televiziju i nešto posle osam sati uveče doznao da je u 20,04 časa pala prva bomba.

Otvorio sam flašu viskija i rekao - Evo ga! Tokom sledeće tri nedelje nisam izlazio iz kuće, čekao sam da me mobilišu. Ne znam zašto to nisu učinili. Nisam hteo da se prijavim kao dobrovoljac, pa to je bio rat iz vazduha, bez pešadije. A Albance, bez obzira na OVK, nikada nisam smatrao neprijateljskom pešadijom protiv koje treba da se borim. U svakom slučaju je OVK posle deset dana rata već bila onesposobljena.

Dok u nekim kvartovima više nije bilo struje, a telefoni su kod većine albanskih žitelja bili isključeni, u zgradi u kojoj je Goran stanovao bilo je struje, bar preko dana, a i telefon je funkcionisao. Najviše vremena je provodio pred televizijom, na internetu ili čitajući. Preko interneta gledao je BBC i CNN, kao i srpsku državnu televiziju i tako bio u toku događaja. Za Gorana je najgora bila noć u kojoj je bombardovana glavna pošta, koja se nalazila sasvim blizu njegovog stana.

Za vreme bombardovanja nikad nisam silazio u podrum. Tamo sam odneo samo najvažnije stvari, kao knjige i dokumenta. Smatrao sam, ako zaista treba da poginem, onda ću radije u našem stanu, nego u memljivom podrumu. Pošto nisam imao šta da radim, čitao sam Šekspira, Getea, knjige koje nisam nikada čitao ili, sam ih odavno čitao. Upravo sam bio u krevetu i čitao Šekspirovu dramu *Kralj Džon*, kada je oko mene nastala lomljava, svetlost, srča od prozora i strašna tutnjava. Instinktivno sam podigao ruku pred oči da ih zaštitim od komadića stakla, koji su leteli na sve strane. Ustao sam i izašao u hodnik. Tamo sam zatekao svoju majku, bila je sasvim van sebe. Seli smo i čekali. Sledilo je još osam pogodaka te noći. U neko doba sam pogledao sebi u krilo i video da još uvek držim knjigu sa prstom kod stranice koju sam upravo bio čitao kad je bomba udarila.

Sećajući se toga, Goran se nasmejao i dodao:

Ta noć je zaista bila užasna. Jedna turska porodica je nasradala kada im je vazdušni pritisak razorio kuću, preživio je samo jedanaestogodišnji dečak koga je pritisak izbacio kroz prozor. Za mene je to bila ključna noć. Kada su prve bombe pale, bojao sam se, ko ne bi? Ali posle te noći više se nisam bojao. Shvatio sam da ne bih ni primetio kad bih usled bombe izgubio život. Kada čujete detonaciju, opasnost je već prošla, jer je brzina zvuka manja. I mnogi drugi ljudi su se takođe navikli na bombardovanje i tako smo, malo po malo, opet izlazili na ulicu i u kafiće i ravnodušno posmatrali avione kako nas napadaju. U ono vreme sam se upoznao sa jednim kanadskim novinarom, Polom Votsonom, koji je tokom celog rata ostao na Kosovu. Proveli smo nekoliko popodneva zajedno i on mi je pričao o kolateralnim štetama *NATO*-a. Ja nisam mogao iz grada. Pred kraj rata su se vazdušni napadi intenzivirali, ali je izgledalo kao da se krajem maja situacija u gradu malo smiruje. Trebalo bi pitati Albance koji su ostali u Prištini kako su oni doživeli ovaj period vremena, ali smatram da se uopšte uzev početno ludilo malo smirivalo. Verovatno je stigla zapovest da se proterivanje Albanaca zaustavi, jer je to postalo ogroman problem za imidž Srbije, a za *NATO* novi argument za bombardovanje.

Moral i nemoral u ratu

Civili koje su za vreme rata ubijali Srbi, a posle rata Albanci, većim delom su žrtve kriminalaca koji su iskoristili priliku koju su im okolnosti pružile da nekažnjeno ostvare svoje kriminalne radnje. Naprotiv, važili su za junake! Srbi su odlazili u kuće Albanaca i zapovedali: - Imate dvadeset minuta da odete! I zatim bi opljačkali kuću. A posle rata su se Albanci slično ponašali. Ali, kao u svakom ratu, s jedne strane je bilo ovakvo zločinačko ponašanje, a sa druge neverovatno junaštvo. U takvim vremenima baš nije lako držati se svojih moralnih principa i ponašati se prema njima. Pri tome često rizikujete život i to radi stvari koje se u normalnim vremenima čine sasvim obične.

Kao Švajcarkinja, pošteđena ratnih iskustava, često sam se pitala kako bih se ja držala u tako opasnom vremenu. Pitala sam Gorana da li se u to vreme nalazio pred teškim iskušenjima savesti.

Na sreću, ne! Na sreću, ne! Ponavljao je, jer ne znam kako bih postupio. Naravno, bilo je stvari koje su inače normalne sa stanovišta zdravog razuma normalnog ljudskog bića. Mi smo, na primer imali albanske susede i hteli smo da ih zadržimo. Mi smo sa tom albanskom porodicom živeli kao susedi, nikada nije bilo nesporazuma među nama. Bilo je jasno da bismo rekli da tu nema Albanaca, da su nas pitali. Ali, na sreću, to se nije dogodilo, jer su u ono vreme mogli da vas ubiju ako otkriju da ste pokušali da ih prevarite. U zavisnosti od situacije, mogli ste stradati ako biste rekli ne, ali i ako biste rekli da.

Na ulaznim vratima kuće nalazila se tablica sa srpskim natpisom, možda zato nikad niko nije došao da se raspituje za Albance. Sem toga, zgrada se nalazila u centru grada gde su živeli mnogi Srbi i tu je situacija bila bolja nego u drugim kvartovima. U ratnoj situaciji čovek počinje da razmišlja na način koji mu do tada nije bio poznat. Sećam se kako sam kroz prozor na ulici video kolonu izbeglica. Spolja gledano ova scena izaziva dve suprotne reakcije: jedni misle - tako im i treba, zvali su NATO u pomoć, a drugi misle - to što se događa je etničko čišćenje, to je zločin i mora se kazniti! Ali, kad čovek lično doživi tu scenu, kad kroz prozor vidi kolonu prognanika, onda vam je samo jedno u glavi: - Bože, pomози, Bože pomози, samo da ne ugledam neko

poznato lice! To je jedino na šta mislite u takvoj situaciji, jer šta možete učiniti, ako nekog prepoznate? Možete ostati gde ste i praviti se kao da se ništa nije dogodilo pa da celog života nosite teret na savesti što ništa niste preduzeli, ili možete da izađete na ulicu i da kažete da hoćete da to i to lice izađe iz kolone i onda će vas, verovatno, ubiti.

Mnogi Albanci prebacuju nama Srbima da se nismo javno za njih zauzeli. Takvo prebacivanje je, naravno, uvek moguće. Mišlim da u ono vreme nije bilo realno nešto preduzeti, što bi promenilo ukupnu situaciju. Kao što ni sada nije realno očekivati da 100000 Albanaca u Prištini izađu na ulicu i kažu: Nemojte tako postupati sa srpskim stanovništvom! Ti koji su izvršili najviše zločina odavno su otišli. I sada ubijaju nedužne ljude, kao što si u pre ubijali nedužne. To je sudbina civilnog stanovništva u ratu; visoki činovi vojske i političari su bolje zaštićeni, oni mogu bolje da se brane, ali civili su nemoćni.

Diktat Zapada umesto stvarnih pregovora

Goran Lojančić još ni do danas ne može da shvati da je NATO bombardovao Srbiju i Kosovo i mirne duše prihvatio sve one nevine žrtve.

Kao obrazloženje je rečeno da je sve učinjeno da se Srbija navede da se predomisli, a onda je kao jedino sredstvo preostalo bombardovanje. U stvari, po mom mišljenju, ništa ozbiljno nije pokušano da se rat izbegne. Ako Rambuje i Pariski sastanak protumačimo kao pregovore, a ne kao diktat, onda ja ne znam šta su pregovori. A rezultat te politike - 78 dana bombardovanja, isto je što i ta politika - potpuni fijasko. Ako je nekom bilo potrebno da to bude rezultat, on se mogao postići na mnogo jeftiniji način, nisu im trebala zamajavanja sa navodnim pregovorima. Tokom prvih sedam do devet dana bombe su pogadale vojne ciljeve, ali posle toga je obično bilo 20 do 30 civilnih žrtava posle svakog bombardovanja i, po mom mišljenju, ti ljudi su svesno i namerno ubijani, da bi se izvršio pritisak na stanovništvo da izvrši pritisak na Miloševića da popusti. Ako to nije ratni zločin, ne znam šta bi ratni zločin mogao da bude.

Za Gorana je neoprostiva pogrešna procena NATO-a da će Milošević posle nekoliko dana bombardovanja kapitulirati.

Rat je uzdrmao njegovo verovanje u nadmoć Zapada u odnosu na 'divlje narode Balkana'. Ali on neće da se izgubi u besmislenom mudrovanju o prošlosti. Njegov je jedini cilj nadalje aktivno unapređivati međusobno razumevanje između Srba i Albanaca.

Najveća razlika je između grada i sela

Odlazemo nastavak razgovora. On ima porodične obaveze, a i viščasovni razgovor nas je iscrpio. Prekid razgovora godi. Prilikom ponovnog susreta kroz dva dana prvo sam ga upitala da li je još u vezi sa prijateljem, albanskim konobarom u Prištini.

Ne, telefonski brojevi u Prištini su promenjeni. A osim toga teško je održavati vezu sa Albancima, jer je sada na Kosovu nepopularno održavati etnički mešovita prijateljstva. Zato Ti neću reći ni njegovo ime. Ne želim da mu bez potrebe stvaram bilo kakve teškoće. Za mene je jednostavno – sada živim u ovom velikom gradu i ponosim se prijateljstvima koja sam imao sa mnogim Albancima.

Još uvek, četiri godine posle rata, mnoge Albanke i Albanci sa Kosova izbegavaju kontakte sa Srbima izvan obezbeđenog okruženja ili ih prihvataju iz službenih razloga. Zašto je to tako i u Prištini, Goran objašnjava promenjenom nacionalnom strukturom grada.

Stanovništvo Prištine se posle rata skoro udvostručilo i nekih 300000 novih žitelja došlo je sa sela. Ti ljudi nisu imali nikakvo iskustvo sa gradskim životom, oni nisu navikli da na ulici čuju srpski jezik. Ja sam, u stvari, uveren, iako nemam dokaza, da probleme Srbima u Prištini prave ovi ljudi, a ne starosedeci, koji su imali srpske prijatelje i susede. Pored svih razlika koje postoje na Balkanu: etničkih, verskih, jezičkih, po mom mišljenju, najveća razlika među ljudima bivše Jugoslavije u prošlosti i sada jeste razlika između gradskog i seoskog stanovništva. Između ove dve grupacije ima malo uzajamnog razumevanja. Mi smo o tome mnogo diskutovali i znam da Srbi iz Prištine nisu voleli Srbe sa sela i obratno, a isto tako je bilo i među Albancima. Postoji i provalija između grada i sela.

Goran je gradski čovek, ali ga posao vodi i na selo. Posle rata je nakon nekoliko meseci nezaposlenosti dobio nameštenje u Nansen-grupi u Beogradu. Norveški rukovodilac Nansen-projekta, Stejnar Brin, već mu je krajem jula 1999. rekao da je planirano da se projekat dijaloga na Balkanu nastavi i proširi. Za vreme bombardovanja je prištinska grupa razgovore na Nansen-seminaru snimila, pa je taj materijal objavljen preko norveške televizije. Rezultat toga je bio da su ljudi iz norveškog ministarstva spoljnjih poslova pozvali rukovodioca ovog projekta i predložili da finansiraju njegov dalji rad. Goran je već novembra 1999. sa troje drugih saradnika mogao da otvori kancelariju u Beogradu.

Međuetnički dijalog zahteva strpljenje i upornost

Najveća snaga je međuetnički dijalog. Zato smo u južnoj Srbiji počeli da radimo sa Albancima i Srbima, a u Sandžaku sa Srbima i Bošnjacima, a u Vojvodini sa oko 25 etničkih zajednica, koliko ih tamo ima. Imamo veze i sa iseljenicima sa Kosova, koji hoće da ostanu u Srbiji. Pokušavamo da rešavamo probleme koji nastaju između izbeglica i opština. Nije lako za grad sa na primer 100000 stanovnika da prihvati 50000 izbeglica na svojoj teritoriji.

U međuvremenu na Balkanu postoje razne inicijative čiji je cilj uzajamno razumevanje različitih nacionalnih grupa. Goran smatra da u ovom poslu, pored profesionalnosti u vođenju seminara, kontinuitet predstavlja važan faktor da bi se nešto postiglo.

Važno nam je da ne dovedemo prosto ljude na seminar pa da im kažemo: - U zdravlju, zbogom! Zakleo sam se da ću prekinuti sa radom, desi li se da prilikom susreta više ne prepoznam učesnike sopstvenih kurseva. To je, naravno, vremenom sve teže, jer je u međuvremenu na raznim seminarima učestvovalo hiljade ljudi. Ja sam uvek svestan toga da mi učesnike izlažemo izvesnim rizicima, jer su ljudi koji su vodili rat još uvek tu. Ako na primer pozovemo na seminar političare iz južne Srbije, učešće za njih može da znači da ih više neće birati, jer saraduju sa drugom etničkom zajednicom, a pod izvesnim okolnostima mogu da dospeju i u životnu opasnost. Stoga smatram za svoju dužnost da

ovim ljudima nešto pružimo: moraju da budu uvereni da smo za njih tu, ako se pojave problemi.

Goran polaže velike nade u ovaj projekat dijaloga između albanskih i srpskih političara u južnoj Srbiji.

Ako tamo uspemo da dokažemo da se napredak postiže dijalogom, umesto vojnim intervencijama i pritiscima, delovaće kao signal. Bilo nam je potrebno petnaest meseci da probijemo otpor srpskih i albanskih političara, da oni steknu dovoljno poverenja da bi lično diskutovali jedni sa drugima. Ali u ovom poslu su strpljenje i upornost, možda, najvažnije karakteristike. Za mene lično dvanaest meseci može da predstavlja dugo vreme, ali kad se radi o istoriji odnosa između dve nacionalne zajednice, to je veoma kratko vreme!

«Zašto mi Romi da ispaštamo zbog zlodela drugih?»

Šemzija Džaveri (1973), rukovoditeljka projekta i trgovkinja na pijaci, Orahovac

Novembar 2002.

Odevena u crni perjani prsluk, sa crnom bejzbol kapom na glavi, Šemzija Džaveri je tog hladnog, sivog novembarskog jutra 2002. na prizrenskoj pijaci. Niski metalni okvir za krevet služi joj kao skromna podloga za njenu robu. Na uskom trotolaru prometne glavne ulice, stisnuta između tezge prodavca domaćih potrepština i prodavca stočića, ona nudi posteljину i stolnjake. Preko puta se sija čitav niz srebrnastih limenih peći koje se dobro prodaju u ovom kraju koji pati od hroničnog nedostatka struje.

Starci sa beretkama na glavi i neobrijani, žene povezane maramama, u dugim kaputima zainteresovano se naginju nad Šemzijinu tezgu. U gradskom sivilu šarena svetložuta i plava posteljina privlači poglede. Šije je jedna ženska grupa koja se nalazi u gradiću Orahovcu, trideset kilometara udaljenom, gde Šemzija živi. Ona je projekat šivenja posteljine razvila kao mogućnost zarade za Romkinje uz pomoć lokalnih i inostranih organizacija. Odlazanje na pijace joj je u krvi, kao dete je uvek pratila oca na pijacu. On je izrađivao sita i muzičke instrumente i trgovao različitom robom.

Pijačna trgovkinja stručno hvali svoju robu, širi posteljину i stolnjake da bi ih mušterije videle i opipale, zatim ih opet pažljivo slaže. Posao ne ide. - Ljudi nemaju para, sleže Šemzija rezignirano ramenima. Petnaest evra za veliku jorgansku presvlaku i dve jastučnice za većinu ovdašnjih ljudi mnogo je para, čak i ako je kvalitet dobar a moderan dizajn im se dopada.

Ograđeni bodljikavom žicom

Šemzija se tek od nedavno ponovo usuđuje da bezbrižno odlazi na prizrensku pijacu. Još uvek se ne usuđuje da prodaje u Ora-

hovcu. Tamnoputa, crnih očiju i kose, Šemzija se odmah prepoznaje kao Romkinja - za razliku od njene sestre, Šemzija liči na majku, markantnu, visoku, vitku ženu. Kada sam je jednom posetila u njenoj kući, ona je prevoditeljku, Albanku, i mene dostojanstveno primila povezana snežnobelom maramom sa čvorom pozadi, opasana cvetnom keceljom preko šalvara. Poslužene smo, po dobrom kosovskom običaju, sokom i kafom i kada smo krenule i obuvale cipele, ona je, kao da je mlada devojka, čučnula i uredno nam povukla pantalone preko cipela. Kad smo kroz metalnu kapiju izašle na ulicu, doviknula nam je da i drugi put dođemo.

Mart 2002.

Posle rata mnogi Albanci se neprijateljski odnose prema Romima (ili Ciganima, kako oni sami sebe nazivaju), jer ih optužuju za saradnju sa srpskim vojnim i policijskim snagama. U malom Ženskom centru u romskoj četvrti u Orahovcu Šemzija mi je u proleće ispričala kako je prošla posle završetka rata. Bio je to naš prvi susret i žena koja je prevodila imala je muke da pronade lokal. Tu nema tabli sa nazivima ulica, niti brojeva kuća. Malobrojni prolaznici nisu znali gde Šemzija stanuje. Kraj spaljenih kuća ograđenih bodljikavom žicom peli smo se uzbrdo i najzad smo srele mladića koji nas je dobro uputio.

Šemzija nam želi dobrodošlicu u Ženskom centru. To je skoro prazna prostorija, samo ispred prozora stoji red skamija, mala grejalica u uglu širi malo toplote, a na podu se nalazi stari tepih. Ona namešta dve stolice i pita kakvu ćemo kafu, gorku, srednju ili slatku? Jedna za drugom stižu nekoliko mladih žena koje se ćutke zbijaju oko peći, dok Šemzija mirno priča:

Ispočetka smo bile neizmerno srećne, moja mati je od sreće ljubila zemlju. Bili smo srećni što smo slobodni i živi prebrodili rat. Kao Romi svi smo se osećali kao jedna porodica. Međunarodne organizacije su onda počele da nas dele na Aškalije, Rome i Egipćane, a mi smo se osećali kao jedna porodica. I pre rata su nas zvali Romi. U mojoj ženskoj organizaciji ne pravim razliku među ovim grupama.

Odmah posle rata smo se slobodno kretali ovde u Orahovcu, ali se onda dogodilo nešto veoma loše, ovde su kidnapovani ljudi, Aškalijski, Romi, Egipćani. Bojali smo se. Otišli smo kod opštinskih vlasti i organizovali sastanke da objasnimo da u ratu nismo učestvovali u onome što su radili bilo Srbi bilo Albanci. Siromašan smo narod i politika nas ne interesuje. Mi jednostavno hoćemo da radimo da bi smo ishranili sebe i našu decu. Rekli smo da smo Romi, u Orahovcu smo svi spremni da se postrojimo i ako neko među nama vidi nekog ko je nešto skrivio neka kaže. Mi smo ovaj predlog ozbiljno shvatili, ali umesto toga *KFOR* je našu četvrt ogradio bodljikavom žicom da bi nas odbranio od albanskih napada. Organizovali smo još jedan sastanak i pozvali političare. Tražili smo da se bodljikava žica ukloni - nećemo da budemo zatvoreni! Naš protest je bio uspešan i bodljikava žica je uklonjena.

Posle rata je u našem kvartu spaljeno 27 kuća, jedna starica je umrla. Ali se to dogodilo dok je bodljikava žica trebalo da nas čuva. Sada smo slobodniji, iako se bojimo.

Potrebno je mnogo vremena da se zaborave svi oni loši postupci koji su tokom rata počinjeni. Na Kosovu još nije bezbedno, ni za nas, ni za druge žitelje, ma kako mi žao bilo, to moram da kažem.

I godinu dana posle rata Šemzija ide samo u centar grada i to ako baš mora nešto da nabavi, ali ne sama. Jedan doživljaj u leto 2001. joj se duboko urezao u pamćenje. Jednog veoma vrelog dana išla je sa sestrom na bunar po vodu, albanskim delom grada, jer u njenom kvartu nije bilo vode. Tada su je oslovlila četvorica mladića iz automobila.

Rekli su da moram poći sa njima u štab radi nekog saslušanja, trajaće samo desetak minuta. Nisu mi rekli šta je taj štab. Ja sam odgovorila da me moja majka čeka kod kuće, da boluje od srca i da će umreti od straha ako se ne vratim. Predložila sam im da pođu sa mnom kući, tamo mogu sve da im kažem. Oni su samo ponavljali da moram poći s njima. Iza leđa mi je prošla jedna komšinica Albanka i šapnula mi da nikako ne uđem u automobil. Ali mladići su rekli ako neću da pođem sa njima to znači da nešto krijem i da sam kriva. I tako sam najposle ušla u kola, ali u tom trenutku je došla moja majka, uhvatila me za

nadlakticu i viknula: - Mi ništa nismo uradili, obračunajte se sa Srbima, ne sa nama! Ako hoćete da povedete moju ćerku, moraćete i mene. Na to su nas pustili da odemo. Albanci koji su bili na ulici i posmatrali ovu scenu nisu se umešali, i oni su se bojali. Niko nije poznao ove mladiće. Kolena su mi klecala kad sam izašla iz auta, a srce moje majke je kucalo kao ludo. Mislila sam na ljude koji su kidnapovani i nisu se vratili. Moja 71-godišnja majka je došla da me traži, jer je imala loše predosećanje.

Romi na prinudnom radu

Pre rata su Romi u Orahovcu kontaktirali i sa Srbima i sa Albancima. Većina njih je trgovala. Šemzija je svake nedelje putovala u Istanbul sa kolegama i koleginicama da bi kupovala odeću, džins, kožne jakne, zavese i još mnogo toga. Robu je prodavala na kosovskim pijacama i volela je taj posao. I onda je rat svemu učinio kraj.

Moja majka, sestra i ja smo se za vreme rata najviše krile u podrumu, ponekad kod nas kod kuće, ponekad kod porodice mog brata. Četvorica braće su, srećom, već odavno bila u inostranstvu, a peti je živio u Orahovcu. On je mobilisan za prinudni rad. Srpska policija je za vreme rata mobilisala muškarce, ali Rome i Aškalije nisu strpali u uniforme, oni su morali na prinudni rad. Još imamo pismeni poziv za mog brata. Ljudi na prinudnom radu morali su da grade puteve i kopaju šančeve po selima. Neki su primorani i da kopaju jame za masovne grobnice.

Posle rata su mnogi Romi izbegli, jer su se bojali osvete Albanaca. Šemzija je istrajala u nadi da će se situacija brzo opet smiriti. Kao dete sedela je u istom razredu sa Albancima i Srbima, nastava je bila na srpskom jeziku i ona ništa nije znala o etničkim sukobima. Pod Miloševićevim režimom su tenzije među nacionalnim grupacijama rasle i mnoga deca više nisu pohađala školu.

Posle rata su se deca Aškalija koja govore albanski vratila u školu zajedno sa albanskom decom. Ali su ih albanska deca šikanirala zato što su Romi. Zato je UNICEF, međunarodna organizacija za pomoć deci, organizovala nastavu za romsku decu pod šatorima. Ali tokom leta je bilo nepodnošljiva vrućina pod

šatorima, a i deca su se plašila zmija kojih je tamo bilo. I tako smo opet organizovali sastanak sa Albancima. Zahvaljujući ovim razgovorima i vremenu koje je proteklo od rata, naša deca opet mogu da idu u školu sa albanskom decom, to je veliki uspeh za nas.

Plač i smeh u *Ženskom centru*

Vremenom je i Šemzija stekla više slobode kretanja. Ispočetak je bila upućena na vozače OEBS-a kada je htela da ode na sastanak ženskih organizacija u Prištini ili Prizrenu. Rad u ženskoj mreži ju je ojačao, osećala je podršku, strah je polako nestajao i ona se opet usuđivala da sa kolegama i kolegamicama privatnim automobilom odlazi na pijacu u Đakovicu i Prizren i na sednice. Od rata više nije putovala u Istanbul, nema para, a ne oseća se ni dovoljno bezbedno. Ali je dobila pomoć od međunarodnih organizacija da pokrene projekat šivenja posteljine i da kupi šivaće mašine, materijal, konac i benzin za generator.

U Ženskom centru žene se ne okupljaju samo radi šivenja.

Ispričamo jedna drugoj svoje brige, igramo, smejemo se, plačemo. Za nas je važno da budemo zajedno. Mnoge žene žive kao u zatvoru, u porodičnom zatvoru.

Kontakti sa srpskim stanovništvom su praktično prekinuti, ali sa albanskim poznanicama se Šemzija opet viđa. Jedna poznanica sa kojom je vezuje nepoljuljano poverenje je petnaest godina starija Sahadeta Dula, koju poznaje od detinjstva i koja takođe radi u jednoj ženskoj organizaciji u Orahovcu.

Mi smo komšinice, ona stanuje jednu ulicu niže. Njen otac je bio hodža, muslimanski duhovni vođa. Kad je moj otac umro, on je došao kod nas kući, on ga je oprao i ostao je da jede. I mi smo muslimani kao većina Albanaca, imamo istog boga, idemo u džamiju i slavimo Ramazan.

Za vreme rata nisam imala nikakav kontakt sa Sahadetom, ponovo sam je videla tek posle rata na sastanku ženske grupe u Prizrenu. Otišle smo zajedno da nešto pojedemo, imale smo toliko da pričamo jedna drugoj. Nijedna nije znala kako je ova druga provela rat. Posle rata je jedno vreme bilo teško održavati kontakt sa Albancima, ali Sahadetinu porodicu dobro poznajem.

Razumem i bol i mržnju ljudi koji su u ratu sve izgubili i doživeli nezamislivo. Ali zašto da mi Romi ispaštamo za zlodela drugih? Mi i nadalje hoćemo tu da živimo, kuda bi smo inače? Pre rata sam nekoliko nedelja bila u Italiji da prosim. Ne stidim se toga, radije sam prosila, nego krala da bih preživela!

Šemzija bi rado otišla u Švajcarsku, gde njena sestra, invalid, već odavno živi. Ali problemi oko vize su suviše veliki, a sada se oseća odgovornom za žene u svojoj grupi. I ona se nada da je bolja budućnost na Kosovu još uvek moguća.

Više slobode kretanja

Maj 2003.

Skoro tačno godinu dana posle, krajem maja 2003. opet sam u Orahovcu i sa svojom prevoditeljkom čekam Šemziju u bašti restorana. Ovoga puta je ona sama predložila da se umesto u romskoj četvrti u kojoj ona živi, sretnemo ovde u gradu. Stiže u automobilu kojim se vozi na pijacu. Uočavam da bolje izgleda nego prošle godine, iako je još uvek vrlo vitka, skoro tanka. Da li se oseća slobodnije?

Da, sada mogu sama u grad, situacija se popravila.

Kaže zadovoljno dok seda za naš sto. Da li je još uvek nape-ta prilikom ovakvih dolazaka u grad?

Ne, ništa ne može da se desi. Ja se osećam poštena i čista, ne treba da se bojim, većina ljudi to zna.

U malom mestu se većina njih poznaje, sem toga Šemzija je sada predstavnic romske zajednice u gradskoj komisiji za manjinska pitanja. Nedavno je održana prva sednica i Šemzija je ponosna i radosna što će tamo moći da iznese probleme svoje zajednice.

Glavni problem su finansije. Naši ljudi još nisu mogli da se vrate na ranija radna mesta. Postoji izvesna socijalna pomoć od 52 evra, ali samo za porodice sa malom decom.

Šemzija se ne kreće slobodnije samo po Orahovcu i okolini, već je bila i u inostranstvu, doduše ne u Istanbulu, već u Makedoniji. Ona s oduševljenjem priča o četvorodnevnom putovanju na kojem je sa ljudima iz drugih romskih udruženja sa

Kosova posetila makedonska udruženja Roma gde su razmenili iskustva.

Svi smo se složili da obrazovanje naših ljudi ima prioritet. Videli smo kako Romi u Makedoniji rešavaju ovaj problem. Oni su tamo duže i bolje organizovani, dobro rade i postižu uspehe.

Šemzija je u sopstvenoj porodici iskusila kako nedostatak školskog obrazovanja loše utiče na čovekov život. Od njenih sedmoro braće i sestara, dve najstarije sestre nisu mogle da pohađaju školu, jer su morale da čuvaju mlađu braću i sestre. Jedna je već kao odrasla u Švajcarskoj naučila da čita i piše, a druga sada pohađa kurs opismenjavanja. Ali je za nju još suviše teško da pročita uputstvo na ceduljici uz mamine lekove za srce. Šemzija se oseća odgovorna i za bolesnu majku, i neće da ide za Bosnu gde ju je pozvala jedna organizacija žena. Ali, gde može - ona učestvuje. Ona je organizovala odlazak dece u multietnički kamp u Crnoj Gori. Za to je trebalo mnogo ubeđivanja, jer je nepoverenje sa svih strana još uvek veliko.

Rad u Romskoj ženskoj grupi i u mreži raduje Šemziju i omogućio joj je mnoge kontakte.

Projekat šivenja više nema podršku međunarodnih organizacija, projekat je završen, ali mi nastavljamo sa radom. Imamo još materijala i od prodaje krevetnine kupujemo novi materijal. Za sada prodajemo samo u Prizrenu, ali u budućnosti bih opet na pijace u druge gradove. Sada radimo kod mene kod kuće, Centar je zatvoren. Dolazi manji broj devojaka nego ranije, one se udaju sa sedamnaest, osamnaest ili dvadeset godina - dok su se ranije udavale već sa trinaest! Važni su i kursevi opismenjavanja. Obrazovanje je svetlost života, u to sam uverena. Čvrsto verujem da će u budućnosti sva deca dobijati dobro školsko obrazovanje i da neće kao ranije već posle četvrtog razreda napuštati školu.

Uz rad u lokalnoj ženskoj grupi, Šemzija je angažovana i u regionalnoj ženskoj mreži. Početak ove mreže pre dve godine nije bio jednostavan, potrebna je bila podrška spolja.

Imali smo sastanak u Prizrenu sa Aškaličkama, Egipćankama, Romkinjama i Albankama. Igbale Rogova iz Mreže ženskih organizacija Kosova inicirala je ovaj sastanak, tako sam je upoz-

nala. Ispočetka su neke Albanke pružale otpor, nisu htele sa nama da rade, ali Igbale ih je ubedila. Mi dalje širimo ovu mrežu, već smo imale više sastanaka, a od međunarodnih organizacija smo dobile novac za nastavak ove saradnje.

«Svi smo od istog testa»

Lokal u kojem sedimo je nešto kao omladinsko sastajalište; posle škole ovde je vrlo živo. Ritmovi iz džuboksa nas zaglušuju, moramo da vičemo da bismo se čule. Dan je vreo i lep, a izbor kafana u Orahovcu je mali. Pre no što će Šemzija krenuti kući da se pobrine za bolesnu majku, hoću još nešto da je pitam. To je pitanje jedne strankinje i ne čudi me što je Šemziji teško da odgovori. Kako se ona kao Romkinja danas oseća na Kosovu? I koje su razlike koje ona vidi između Roma, Aškalija i Egipćana?

Ne znam kako to da objasnim. Ja sam to što sam, ja ne mogu da se promenim. Isto tako ne mogu loše da se osećam kao Romkinja. Među nama nema velikih razlika. Mi Romi idemo na pijace, ostali ne idu na pijace, već rade teške poslove. Mi Romi nemamo mesečnu platu, mi hoćemo stalno da budemo u pokretu. Većina Aškalija nema iskustvo rada na pijaci, ali ima i Roma koji ne idu na pijacu. Svi smo mi od istog testa, ali iz tog testa mogu se ispeći razne stvari. Naše žene nose šalvare i šaleve i mi slavimo Bajram, mi smo muslimani. Aškalije kažu da znaju samo albanski, ali u Prizrenu i Aškalije govore romski. U mojoj porodici govorimo romski i albanski, ali moji stričevi u Đakovici slabo govore romski, govore skoro samo albanski. Ja govorim albanski, srpski, turski, romski i nešto talijanski i pomalo nemački. Ne mogu da napravim razliku među nama Romima. Što se mene tiče, mi smo svi jednaki, imamo istu tradiciju. Ja mogu da razlikujem samo zlo i dobro. Za mene je važno da čovek bude dobar, da nema svađe i diskriminacije. Iskreno se nadam da će se život ovde poboljšati za sve. Da će biti posla i da će deca moći u školu, to je moja želja.

«Nikom ne piše na čelu da li je učinio neko zlo ili nije»

Sahadete Dula (1958) predsednica Ženske organizacije *Hareja*
i član Skupštine opštine Orahovac

Maj 2002.

U centru Ženske organizacije Hareja u gradiću Orahovcu je živo. Mnoge cipelice koje su na ulazu poređane pod konac, pripadaju deci koja se pod nadzorom vaspitačica iz organizacije igraju na donjem spratu. Ali kuća pripada i ženama za sprovođenje raznih aktivnosti, kao što su opismenjavanje, kursevi šivenja, rada na računaru i drugi. Na prvom spratu jedna saradnica meni i ženi koja mi prevodi donosi šolju čaja od hibiskusa koji nas greje dok čekamo Sahadetu Dula koja još mora da završi jednu sednicu. Ona je rukovodilac jednog projekta opismenjavanja. Ovdje još ima žena koje nisu išle u školu, ili su je kratko vreme pohađale.

U selima je najveći broj dece pohađao školu četiri godine, dok ovdje u gradu imam dve grupe žena koje uopšte ne umeju da čitaju i pišu, objašnjava nam Sahadeta nešto kasnije. Ona je završila srednju školu i studirala ekonomiju u Prištini. Tokom 1970-tih za mladu devojkicu iz palanke uopšte nije bilo uobičajeno da studira.

Moji roditelji me nisu sprečavali, iako je moj otac bio hodža, muslimanski duhovni vođa. On nije imao ništa protiv. Ali finansijska situacija je bila teška. Ja sam odrasla sa sedam sestara i dvojicom braće. Studije sam prekinula na trećoj godini, jer je bilo suviše finansijskih i političkih problema.

Od 1988. do 1993. bila sam direktorka Stambene zadruge *Guri* ovdje u Orahovcu. Zadrugari su kod nas mogli da kupuju građevinski materijal bez poreza. No, 1992. donet je zakon da su zadruge obavezne da se po drugi put registruju u Srbiji, inače im

je pretila opasnost da budu ukinute. Ja sam bez druge registracije radila još nekoliko meseci, ali sam naknadno morala sama da platim porez za one zadrugare koje sam za poslednja tri meseca oslobodila poreza. Tako sam bila primorana da zatvorim zadrugu. Posle toga sam ostala kod kuće. Moj otac je bio u penziji, moj brat, kod koga još i danas stanujem, vodio je prodavnicu prehrambenih proizvoda, a najmlađi brat je radio u jednom osiguravajućem društvu, ali je dobio otkaz. I tako smo otac, mlađi brat sa ženom i decom i ja živeli od bratovljeve radnje i očeve penzije u velikim materijalnim teškoćama.

Sahadeta o svemu tome govori sasvim mirno. U ono vreme je to tako bilo. Većina porodica je teško živela i ona neće da se žali zbog toga. Ali na pitanje kako je njoj lično bilo prilikom zatvaranja Zadruga, ona bez okolišanja kaže:

Za mene je gubljenje radnog mesta bila prava katastrofa. Bila sam potpuno dezorijentisana. Ali onda su me, na sreću, ovde u Orahovcu izabrali za blagajnicu *Ženskog foruma* u *Demokratskoj ligi (LDK)*. To je za mene bilo vrlo važno. *Ženski forum* je pomagao siromašnim porodicama, nekoliko puta smo sakupljali odeću i hranu i sredstva za higijenu za siromašne u regionu Drenice. U Orahovcu smo sprovele akciju prikupljanja sredstava da bi smo podržale renoviranje srednje škole. *Ženski forum* je organizovao sastanke radi informisanja o političkoj situaciji. Za vreme rata nastavile smo sa radom koliko se moglo, ali je bilo perioda kada je to bilo nemoguće. Naročito je teško bilo od 1996, pa smo se sastajale samo ako je bilo neophodno.

Mržnja je jačala

Sahadeta i njena mlada drugarica Šemzija Džaveri odrasle su sa decom različitih nacionalnih grupa. Blizu njihove četvrti živeli su Aškalije i Romi, deca su se poznavala i zajedno se igrala. Srpske dece je bilo malo u četvrti, ali su sva pohađala istu školu. Sahadeta se dobro seća Srpkinja koje je sretala na ulici, sa kojima je razgovarala i koje je posluživala u prodavnici. Neke su dolazile i u posetu porodici, a sa nekima su se i sprijateljili.

Kako je doživela sve veću napetost između Albanaca i Srba?

Već od 1981, posle prvih studentskih demonstracija, otpočela je diferencijacija – ili kako to da nazovem? Do 1989. kada je promenjen Ustav i ukinuta autonomija, polako su se kidale sve veze sa Srbima. Albanci su izgubili svoja radna mesta. Mržnja je počela da jača. Počelo je uzajamno vređanje. No ja lično nisam doživela da su me Srbi vređali, uvek su mi se javljali, kao i ja njima.

U oblasti politike *Ženski forum* je imao sve manje prostora. Uvek je iznova dolazilo do demonstracija, u Orahovcu smo tada izašle na ulicu radi ponovnog otvaranja gimnazije koju su srpske vlasti zatvorile. Pošto je u velikim demonstracijama ponekad dolazilo do ranjavanja, htele smo da stvorimo zalihu zavoja i lekova. Tako smo 1994. ili 1995. pokrenule akciju sakupljanja. Neko je, očevidno, to prijavio policiji, pa je ona saslušala više naših i konfiskovala lekove. Na sreću, sve saslušane su rekle isto, naime da je akciju organizovala žena odgovorna za finansije koja je u međuvremenu otišla da živi u inostranstvu. Tako su ostale članice ostavili na miru.

Rat – noćna mora

Sahadeta je skoro ceo rat provela u Orahovcu. Grad je već u leto 1998. postao meta velike ofanzive srpske armije i mnogi ljudi su izbegli. I porodica Dula se tokom dve nedelje selila iz jednog mesta u drugo, kada su borbe bile najintenzivnije. Posle su se vratili u Uroševac. Mnogi rođaci su za vreme ove bežanije izgubili život. Sahadeta nema reči za ono što je doživela.

Kako to da opišem? - Bila je to mora, razaranje, veliko razaranje, panika, niko nije znao šta donosi sutrašnji dan. Živeli smo u strahu. Posle ofanzive na Orahovac, odnosi sa Srbima su postali vrlo zategnuti. Srbi su smatrali da je OVK došla u Orahovac da bi se borila protiv srpskih snaga. Ali mislim da to nije tačno, već je pre toga u gradu bilo više policajaca i vojnika, no što je to bilo uobičajeno. Bilo je maltretiranja, mi nismo mogli slobodno da se krećemo, ništa nije funkcionisalo. Navodno je i sa srpske strane bilo mrtvih i onda je došlo do osвете protiv albanskog stanovništva. U našoj prodavnici su i nadalje kupovale srpske mušterije, govorili smo jedni drugima 'Dobar dan', ali ništa više, odnosi su bili distancirani.

U proleće 1999. NATO je počeo da bombarduje Kosovo. I to vreme je Sahadeta provela u Orahovcu. Svojim dubokim, mirnim glasom priča, ne odajući unutarnje uzbuđenje, o tom vremenu kojeg se radije više ne bi sećala.

Kad je bombardovanje počelo, prvo smo se radovali, ali dan kasnije su nas bombardovale srpske vojne snage. Granate su padale na sve kvartove. Ispočetka nismo znali ko ih je ispalio, ali je ubrzo postalo jasno da su to srpske granate. Posle toga je došla velika grupa uniformisanih Srba – ne znam odakle – i počeli su da zlostavljaju ljude u njihovim sopstvenim kućama. Tih dana, krajem marta, polovina stanovništva Orahovca je izbegla. Počev od 1. maja Srbi više nijednoj grupi nisu dozvoljavali da napusti grad. Samo pojedinci su uspevali da pobegnu. Moj otac nije hteo da ode, ja nisam htela da ga ostavim samog. Mog brata koji je hteo da beži sa ženom i svastikom, vratili su kući. Istog dana ubijeno je sedmoro mojih rođaka, troje odraslih i četiri deteta. Bilo je užasno. Do 14. juna kad je NATO umarširao, živeli smo u strahu. Noću smo postavljali straže. Nikad nismo znali s koje strane dolaze.

I još jednom ista slika...

U Orahovcu je 14. juni 1999. bio dan radosti za Albance. NATO je umarširao i s njim su došli i borci OVK-a.

Otišli smo da ih pozdravimo, deca su bacala cveće, neki su fotografisali, ne mogu to da opišem! Srbi su počeli da beže. Kasnije ih je NATO pozvao da ostanu. Mnogi su ostali u srpskom kvartu.

Kolona srpskih izbeglica je u Sahadeti izazvala pomešana osećanja.

Bila je to ista slika kao za vreme bega Albanaca. Ovi su bežali na traktorima, neki sa ukradenim traktorima i kamionima koje su nasilno prisvojili, ili su ih uzeli iz napuštenih kuća Albanaca. Niko ih nije zadržavao. Posmatrali smo i niko se nije usudio da nešto kaže. Mi nismo znali šta su sakrili u traktorima. Bilo mi je lakše kad su otišli, ali me je nekako dirnulo. Srbi koji su ostali kretali su se samo u svom kvartu, oni ga napuštaju samo u pratnji KFOR-a. Situacija je teška. U našoj opštini su izvršeni masakri nad albanskim stanovništvom i to nije zaboravljeno.

Razumem strah Srba, ali ipak smatram da treba da se osmele i da izađu iz svog kvarta, iako im niko ne može garantovati bezbednost.

Još jedan razlog za jako nepoverenje između nacionalnih grupa Sahadeta vidi u tome što ljudi, najčešće, ne znaju ko je zapravo izvršio zločine i da li je među njima bilo i ljudi iz njihovog grada.

Nikome ne piše na čelu da li je učinio nešto loše ili nije. Za vreme ofanzive izvršioци su se trudili da ne ostave tragove o tome šta su učinili. Teško je prikazati tačne činjenice onako kako to sudovi zahtevaju za neki proces.

Sahadeta mora da ide na sednicu Skupštine opštine, ona tamo od prvih lokalnih izbora na Kosovu novembra 2000. predstavlja LDK. U ovom prvom mandatu ona je jedina žena. Dogovaramo se da ćemo se posle sednice ponovo sastati kod Šemzije, u lokalu Ženske organizacije Romkinja. Dva sata kasnije ona dolazi sa nekoliko žena, koje rade u opštini ili u nekoj međunarodnoj organizaciji. Žene se poznaju i oko nas nastaje žagor i smeh. To je mešovit ženski skup, koji do nedavno nije bio moguć. Šemzija i ja nastavljamo razgovor.

Nikad nisam izgubila poverenje u Šemziju Džaveri i njenu porodicu. I nikad nisam pomislila da više neću kontaktirati s njom. Ona mi se odmah posle rata javila, ali ja se nisam odmah usudila da odem do nje. Onda smo se u Prizrenu sretale na skupovima žena i na različitim seminarima, tamo smo mogle nesmetano da razgovaramo. Sad opet mogu da odem kod nje kući. Ispočetka bi me Albanci popreko gledali da sam otišla kod nje. Moglo bi se to shvatiti da saradujem sa drugom stranom. Sad više nije tako.

Albanke i Srпкиnje zajedno na putu

Nekoliko meseci nakon našeg razgovora u proleće 2002. u Oranhovcu, Sahadeta i druge žene iz udruženja Hareja sa Srпкиnjama, Romkinjama i sa decom otputovale su na more u Ulcinj u Crnoj Gori. Bio je to eksperiment koji za mnoge nije bio jednostavan, ali je bio koristan. Sahadeta mi je kasnije pričala o tome.

Za mene to nije bilo ništa novo, jer sam pre toga već imala kontakte sa Srpkinjama, ali druge, koje još nisu bile u mešovitim grupama, bile su vrlo povučene u početku, držale su se zajedno. Vremenom se to promenilo. Sve smo stanovale u istoj kući, hranile smo se zajedno, kupale smo se zajedno i imale druge zajedničke aktivnosti. I tako smo počele da razgovaramo i o tome kako je ko proveo rat. Srpkinje nisu znale mnogo toga što se dešavalo. One nisu znale za masakre nad albanskim stanovništvom. Najčešće bi rekle da su to uradili Srbi iz Srbije, ne ovdašnji. Mi smo odgovarale da oni bez njih ne bi znali gde ko stanuje, bila je potrebna saradnja lokalnog srpskog stanovništva da bi se svi ti zločini izvršili. Jedna Srpkinja je ispričala da joj je brat nestao. Jedna učesnica Albanka koja je doživela da su joj izmasakrirali sedam članova porodice oštro je napala ovu ženu i rekla da ona lako može da izbroji koliko je ljudi stradalo u njenom selu, ali da ne zna koliko je Albanaca masakrirano. Posle ove oštre diskusije obe žene su se povukle, ali su posle opet razgovarale jedna s drugom. Važno je da se sazna istina, neka svi znaju šta se dogodilo!

Svaki susret smanjuje mržnju

Međunarodna zajednica vrši politički pritisak da bi srpsko stanovništvo, Romi i Bošnjaci kao i druge manjine na Kosovu bile bezbednije i da bi mogle slobodnije da se kreću. Napredak je mali, recidivi česti. Najviše uspevaju manji, lokalni projekti, kao ovaj multietnički projekat. Ovakve projekte je lakše organizovati daleko od kuće i domaćeg okruženja koje vas kontroliše. U sopstvenom okruženju često teško optužuju drugu naciju, a malo ima razumevanja za patnje drugih. Htela sam od Sahadete da čujem kako je njoj bilo kada je sa Nemicom, koordinatorkom projekta prvi put otišla kod Srpkinja u Veliku Hoću. Sahadeta čuti za trenutak i onda tiho kaže:

Ne znam. Ne znam kako to da kažem.

Da li si se nelagodno osećala? Oklevajući kaže:

Da, zaista se tog momenta nisam dobro osećala. Ja znam za sve masakre u našem gradu - pravo da kažem, osećala sam izvesnu mržnju.

Od onda je neke sretala ne samo u Ulcinju, već i prilikom raznih aktivnosti udruženja.

Sa onima sa kojima sam se češće sretala, osećam se drukčije. Kako to da opišem? Svaki susret pomalo smanjuje mržnju.

Sedimo u klupama u učionici Hareja, mala grejalica na gas zrači nešto toplote. I u drugoj polovini marta ovde je prilično hladno. Sahadeta je nova predsednica Hareje, a na drugim lokalnim izborima je ponovo izabrana u Skupštinu opštine. Ona je sposobna i inteligentna i ume da se zauzme za svoju stvar. Ipak mi se čini da naš razgovor teče nekako jednostrano i da se ona ponekad oseća nelagodno. Teško je reći da li je zaista tako, jer ja uvek rizikujem da otvorim stare rane, ili možda ona – kao političarka - prema nekom spolja mora da bude oprezna kada se radi o ovim osetljivim pitanjima.

U Skupštini opštine

Želela bih da nešto saznam o radu u Skupštini opštine. Sahadeta kaže da mnogo voli taj posao. Rado je prihvatila ovaj zadatak, pošto je prilikom prvih izbora posle rata izabrana kao jedina žena. Dve godine kasnije, prilikom drugih izbora, izabrano je 9 žena od 31 člana Skupštine opštine i od tada oseća da ima više podrške. Kao u Švajcarskoj, višejezičnost je u radu parlamenta veoma važna. U opštinskoj skupštini u Orahovcu, pored izabranog albanskog zamenika predsednika, postoji i srpski zamenik predsednika koga imenuje administrator UNMIK-a. Za njega se diskutuje prevode na srpski jezik i obratno, njegova izlaganja se prevode na albanski. Sem toga postoji i prevodilac na engleski za predstavnike UNMIK-a.

Bila je osetljiva politička tema povratak proteranih Srba. Problem je u tome što pored izbeglih Srba ima i mnogo izbeglih Albanaca. Posle dugih diskusija oformljena je komisija u kojoj se pored političkih predstavnika nalaze i predstavnici verskih zajednica, kao i administrator UNMIK-a.

Na pitanje kakvo je sadašnje raspoloženje u pogledu povratka Srba, Sahadeta odgovara:

Mnogi kažu da prilike još nisu dobre za povratak Srba, ali ni za Albance. Neki smatraju da Skupština opštine i nema moguć-

nosti da stvori bolje uslove. Odnosno, da bi razne humanitarne organizacije mogle da pomognu u rešavanju tog problema.

Sahadeta ne želi da iznese sopstveno mišljenje, ne zna šta bi o tome rekla, ovo pitanje treba da reše više instance. Time, valjda, misli na UNMIK, koji i nadalje odlučuje u važnim pitanjima.

Granice 3:

Jedno putovanje iz Prištine za Sarajevo i Srebrenicu

Na kartonskoj tablici iza vetrobranskog stakla rasklimatanog autobusa rukom je ispisano: Priština – Rožaje – Sarajevo. Vozač mi klima glavom, on je obavješten da spadam u žensku grupu koja će se kasnije ukrcati za Sarajevo. On s mukom čuva prednja sedišta za sedamnaest žena iz Orahovca i više puta ih prebrojava. Na svakoj stanici ulaze ljudi i svi bi da sede napred, nerado odlaze u zadnji deo autobusa, gde je vazduh još topliji i zagušljiviji. Kasno je popodne jednog vrelog junskog dana 2003, autobus se puni i zagušljivo je. Iza Prizrena, na raskrsnici za Orahovac žene sa koferima i torbama čekaju kraj puta. Treba dosta vremena dok se prtljag utovari i žene se smeste u autobus. Ja pozdravljam žene, većinu još ne poznajem, ali je Sahadeta Dula među njima. Kad sam joj prilikom našeg razgovora u Orahovcu prošlog marta rekla da ću doći na planirani put, ona se nasmešila i verovatno pomislila - dobro, dođi! Na ovom putovanju ću upoznati jednu novu Sahadetu koja deluje slobodnije, više se smeje i koja se, očevitno, dobro oseća u mešovitoj grupi. Nisreta, najživahnija u celoj grupi, ubrzo stvara dobro raspoloženje u autobusu. Ona glasno, bezbrižno govori čas orahovačkim dijalektom, ili albanski ili srpski, izmešano: - To je pravi multikulturalni autobus, kaže osmehujući se putnicima. Oude ima Albanaca, Roma, Boš-njaka, Srba, Turaka! Smeh se čuje i iz zadnjeg dela autobusa, gde sede muškarci.

Put sa Kosova preko Crne Gore za Bosnu je avantura iz više razloga. Četrnaest Albanci, dve Srпкиnje sa Kosova i nemačka voditeljka projekta zajedno putuju za Tuzlu na nedelju dana usavršavanja. Većina žena prvi put putuje za Bosnu, a neke od rata nisu napuštale Kosovo. Najzad, putovanje žene bez muškog čla-na porodice kao pratioca u njihovoj kulturi baš nije uobičajeno. Obe Srпкиnje su smeštene u sredinu, nekako zaštićene ostalim ženama.

Posle Peći autobus se vijugavo penje u pravcu Crne Gore. Uokvirena planinama, dole se prostire kosovska ravnica sa

mnogim manjim i većim poljima pšenice, kukuruza i povrća između neobrađenog, napuštenog zemljišta. Novi krovovi u novoizgrađenim selima i naseljima su crvene tačke među zelenilom i mrkim bojama tla.

Temeljne granične kontrole

Na graničnom prelazu u Crnu Goru moramo svi da izađemo iz autobusa - ima nas preko pedeset - i da iznesemo prtljag koji carinici komad po komad strpljivo otvaraju. To je prva od četiri temeljne kontrole na ovom putovanju. Ali posle ovog prelaska granice raspoloženje u autobusu postaje još slobodnije i iznenada nekoliko muškaraca progovara na srpskom - ili je to bošnjački? Ne plaše se samo Srbi, već i Bošnjaci i Hrvati da na Kosovu govore svojim jezikom. To što se nekada jednostavno zvalo srpskohrvatski je posle raspada Jugoslavije srpski, hrvatski ili bošnjački.

Oko ponoći zaustavljamo se pred jednim od tipičnih restorana za autobuse na velikom parkingu. Ko želi, može da naruči obilan meni. Žene zbijene sede na tapaciranim klupama oko dva - tri niska stola, piju kapučino ili čaj od hibiskusa. I pored zamora smeju se i šale, i obe Srpkinje se polako raskravljaju. Prilikom našeg prvog zaustavljanja ispred prodavnice namirnica na Kosovu, gde smo mogle da kupimo hranu i koristimo toalete, njih dve su ćutke stajale jedna uz drugu i delovale su nekako napeto.

Posle pauze put se nastavlja po vedroj zvezdanoj noći, najčešće uskim putevima koji deluju avanturistički i kroz više tunela. Povremeno, mesečina omogućuje pogled u duboke provalije. U dva sata noću opet nas zaustavljaju na policijskoj stanici ispred mosta na reci Tari. Jedan od uniformisanih stražari ispred autobusa, drugi skuplja naše pasoše i celi štos odnosi u stražarsku kućicu, gde iz svakog pasoša rukom ispisuje podatke u jednu knjigu. To se dešava sa iritirajućom sporošću i traje oko dva sata. Tako provereni i registrovani, smemo da nastavimo put i u zoru stižemo na granicu Bosne I ovde se skupljaju pasoši. Mi koristimo vreme da malo protegnemo noge. Ispred čučavca, pored nenastanjene kuće čiju fasadu krase Titova slika, stvara se dugačak red. Najzad se carinik vraća sa

pasošima. Više njih moraju da pođu s njim u carinarnicu radi nekih objašnjenja. Jednoj porodici Roma sa malom decom nalaže da izađu iz autobusa. Oni sa ovog pustog mesta, gde jedva ima saobraćaja, moraju krenuti peške. Konačno autobus nastavlja put kroz divnu prirodu koja me podseća na Juru. Mnogi stogovi sena, seljačke porodice koje grabljama i vilama sakupljaju seno i neukroćene reke koje vijugaju, podsećaju me na prošla vremena u Švajcarskoj.

Posle osamnaest sati vožnje, stižemo u Sarajevo. Presamićeni neboderi, oštećeni bombardovanjem, pocrneli od požara štrče u nebo i trenutno nas vraćaju u sadašnjost. Sada je preostalo još samo 120 kilometara do istočnobosanskog grada Tuzle.

Od Tuzle do Srebrenice

Pod vrelim junskim suncem Tuzla, grad soli, koji polako tone, deluje vedro na posetioce sa Kosova uprkos geološkim i privrednim problemima i uprkos svim traumatizovanim prognanicima koji su ovde našli utočište. Tokom cele nedelje posećivale smo ženske projekte, koji sa mnogo mašte i energije stvaraju radna mesta za žene, obdaništa za decu i mreže za mnoge udovce i udovice i one koji su odsečeni od svojih korena. Dubok utisak je ostavila poseta jednoj ženskoj grupi u Srebrenici. Putujemo u posetu toj grupi sa tri Muslimanke iz Srebrenice koje posle izgnanstva iz Srebrenice žive u Tuzli. Dvočasovna vožnja većim delom vodi kroz Republiku Srpsku, što su oni koji ne poznaju ovaj kraj mogli da vide samo po ćiriličnim registarskim tablicama i tablama sa imenom mesta i natpisima. Jedan duži deo puta se pruža uz reku Drinu koja ovde čini granicu između Bosne i Hercegovine i Srbije. Na obema obalama vidimo kupače. Samo gliser granične policije remeti ovu mirnu scenu. Nešto pre gradića Bratunac skrećemo desno ka središtu zemlje, u dolinu na čijem se kraju nalazi nekadašnji rudarski gradić Srebrenica. Osam godina posle rata sa obeju strana puta stoje spaljene kuće kao opomena. Tu i tamo vide se znaci novog života, neke kuće su napola ili u celosti renovirane, u nekoliko bašta raste povrće i cveće, jedna krava pase na zaras-

loj ruševini, jedan starac na neograđenom balkonu čučeci puši. U ovaj napušteni kraj vratili su se uglavnom stari ljudi.

Nedaleko od Srebrenice zaustavljamo se u Potočarima, kod Spomen-obeležja Srebrenice. Ovde se za vreme rata nalazila baza zaštitnih jedinica Ujedinjenih nacija u čijem su prisustvu bosansko-srpske jedinice osvojile Srebrenicu i ubile preko sedam hiljada ljudi, većinom muškaraca. Ovde se uređuje ogromno groblje sa spomen-paviljonom. Građevinski radovi su još u toku, a prve identifikovane žrtve su nedavno sahranjene. Jednostavne zelene drvene pločice na šest stotina svežih grobova pokazuju istu godinu smrti: 1995. Do sada je pet hiljada mrtvih iskopano iz masovnih grobnica, većina još nije identifikovana. Još dve hiljade žrtava nedostaju. I naše pratilje Almaza, Amela i Nada su u masakru u Srebrenici izgubile jednog ili više rođaka. Do danas o njima nema ni traga ni glasa. Amela i Almaza ćutke prolaze kroz redove grobova i zaustavljaju se pred humkom nekoga koga su poznavale. Nada seda na jednu klupu i zuri u prazno.

Utonule u misli nastavljamo put za Srebrenicu. Grad koji se nalazi uklješten između brda pod šumom, deluje sumorno sa svojim izrešetanim fasadama. I kuća u kojoj se sada nalazi Ženski centar nosi tragove pogodaka. No, unutra su žene crtežima i plakatama stvorile prijateljsku atmosferu.

Muslimanke i Srпкиnje – proterane i one koje su ostale – srdačno se pozdravljaju. Ispočetka to nije bilo tako, do kontakta između srpskih stanovnica i prognanih došlo je tek 1998. zahvaljujući posredovanju jedne nemačke koordinatorke ženske organizacije Amica iz Tuzle. Ispočetka su se dopisivale, onda su uspostavile telefonsku vezu i najposle su se srele. Ispočetka su se sastanci održavali tajno, na obezbeđenim mestima. – Ovdašnje stanovništvo nas je ismevalo, psovalo, kaže jedna od Srпкиnja. Bilo je potrebno mnogo istrajnosti, ali sada cene naš rad. I opštinske vlasti nas podržavaju. I Muslimanke su morale da savlađuju prepreke. Amela priča da su je sopstveni rođaci grdili kao izdajnika, kada je na televiziji govorila o zajedničkom radu Srпкиnja i Bošnjakinja. One nisu dozvolile da ih ometu i danas redovno organizuju zajedničke seminare za žene i letovanja za srpsku i bošnjačku decu.

Posetiteljke sa Kosova su impresionirane ovim što su čule. One se dive tome da je već tri godine po završetku rata, na mestu gde je izvršen najgori masakr u ratu u Bosni, bilo moguće uspostaviti kontakte između prognanih Muslimanki i Srпкиnja koje su ostale.

Tatjana Kolašinac, jedna od Srпкиnja sa Kosova, smatra da je u Orahovcu problem u tome da se Srпкиnje ne mogu slobodno kretati po gradu. To je izazvalo žustru diskusiju među posetiteljkaма sa Kosova. Albanka Nisreta Sokoli je izazivački rekla da Srbi i Srпкиnje jednostavno treba da se usude da siđu u grad. Primer Bošnjakinja na žene sa Kosova deluje kao katalizator da govore o sopstvenim teškoćama.

Posle ovog susreta Almaza, poziva sve iz grupe da dođu kod njene majke i sestre koje su se vratile u svoju kućicu u Srebrenici. Domaćice se čude što su dok piju zajedno kafu njihove gošće tako ćutljive. Na to će Tatjana, Srпкиnja sa Kosova: - Nešto smo raspravljale i sada razmišljamo o tome kako bi se situacija u Orahovcu mogla popraviti. Sve su se s olakšanjem nasmejale i raspoloženje se opet popravilo.

Dva dana posle toga žene sa Kosova vraćaju se u Orahovac. Poslednje zajedničke večeri pitala sam Srпкиnju Tatjanu i Albanku Nisretu da li bi kao partnerke učestvovalе u knjizi koju pripremam. One su bile školske drugarice, zatim zbog političkih prilika i rata na Kosovu godinama nisu održavale kontakt. Na ovom putovanju su prvi put opet duže zajedno. Obe pristaju i dogovaramo se za jesen.

«Mislim da su Srbi na Kosovu pod pritiskom iz Srbije»

Nisrete Sokoli (1965), činovnica i instruktorka vožnje, Orahovac

Novembar 2003.

Jedne nedelje u novembru 2003. nalazim se sa Nisretom Sokoli u Ženskom centru u Orahovcu. To više nije onaj stari Centar, ona oronula kućica pored gradskog parka gde sam razgovarala sa Sahadetom Dula. Odnedavno se ženska organizacija Hareja preselila u znatno veću, novu kuću u centru grada. U prizemlju žuto obojene zgrade sa velikim prozorima je tkačnica, kao i utočište za retardiranu decu. Na prvom spratu je prostran hol, zatim kuhinja, kancelarija, pravno savetovalište i sala za kompjuterske kurseve. Za kurseve šivenja i druge aktivnosti ima mesta u potkrovlju.

Žena koja mi prevodi i ja smo već pregledale zgradu i sa koordinatoricom, Nemicom, Judit Brand popile kafu, kada je stigao automobil sa natpisom Auto-škola Hareja i Nisreta se prijavljuje na ulazu. Ona vikendom uveče radi kao instruktor vožnje. Inače radi kao činovnica u opštini. Nisreta je energična, vesela žena i u njenom prisustvu pada mi na pamet izraz – žena na svom mestu.

Prošlo je pet meseci otkako sam sa Nisretom i njenim kolegicama iz Hareje bila na informativnom putovanju u Bosni. Ona nije porekla svoje ondašnje obećanje da će saradivati na izradi moje knjige. U svetloj prostoriji za kompjutere Centra možemo nesmetano da razgovaramo. Pre no što ću preći na njenu ličnu priču, osvrćemo se na to putovanje i ja je pitam šta je za nju bilo važno.

Najvažnije je što smo bile multietnička grupa. I same smo se iznenadile kako je dobro prošlo, mislile smo da će biti više rezerve između nas i Srpkinja. Ispočetka su one, dakako iz straha, bile malo rezervisane, ali su vremenom postale otvorenije. Bilo je to jedno dobro putovanje.

Ja kažem Nisreti da je ona, po mom mišljenju, mnogo doprinela da se grupa održi i da se Srpkinje uklope. Ona se smeje:

Ja sam i privatno tako otvorena, uvek se trudim da stvorim dobru atmosferu. Mnogo sam putovala i upoznala različite mentalitete. Sem toga, sve smo se manje-više poznavale od detinjstva. Ali rat je zahladio odnose.

Pod utiskom Bošnjakinja iz Srebrenice

Nisreta na posetu Srebrenici sa mešovitom grupom i na tamo vođene razgovore i sad još gleda kao na značajno iskustvo.

Mene je interesovalo kako se razvijao odnos između Srpkinja i Bošnjakinja u Srebrenici, jer ceo svet zna da je u Srebrenici bio veliki masakr. Pošteno da kažem, mene je čudilo kako su se ove žene zbližile za relativno kratko vreme. Verovala sam da je za to potrebno više vremena. Prilikom posete bošnjačkoj porodici koja se vratila, uverila sam se da su oni zadovoljni što su se vratili.

Da li je razmena iskustava ovde nešto izmenila, pokrenula, upitala sam Nisretu.

Održale smo multietnički seminar. Ali mislim da se Srbi sa Kosova razlikuju od onih u Bosni. I ovde ima takvih koji bi da se integrišu, koji hoće saradnju u institucijama, ali osećam da se nekoga boje, izgleda da se boje srpskih vlasti ili određenih grupacija ovde. Često smo razgovarali o životu Albanaca i Srba ovde u gradu. Srpkinje delimično priznaju da su Srbi u Orahovcu činili greške, ali vidim i to da ovo drukčije zvuči kad su opet među svojim. Mislim da mnogi stoje po strani, jer su u pitanju materijalni interesi. Mnogi dobijaju dve plate, onu od srpske države za nekadašnje radno mesto i onu od današnjih kosovskih institucija. Sem toga, neki dobijaju i humanitarnu pomoć. Svi penzioneri dobijaju penziju iz Srbije i sa Kosova, a ne plaćaju ni struju, ni vodu, ni telefon. To su nam oni sami ispričali.

Kao opštinski službenik imala sam prilike da pratim rad Komisije za integraciju Srba u kosovske institucije. Opštinske vlasti su otvorile jednu multietničku školu, koju finansiraju donatori iz inostranstva. Srpska zajednica je odbila da svoju decu šalje u ovu školu. Za srpske nameštenike u opštini, koje plaća UNMIK, opština je kupila posebni minibus da ih dovozi na posao. U komisiji

u kojoj su zastupljene političke partije i različite verske institucije dogovoreno je da Srbi koji su bili opštinski nameštenici, od 15. oktobra 2003. opet stupe na svoje dužnosti. Ali su oni još uvek kod kuće, iako su obećali da će doći. I zbog toga verujem da su pod uticajem Srbije i da sami sebe isključuju.

Zajedno na svadbama i sahranama

Tokom nedelje u Bosni Nisreta i Tatjana su se mnogo smejale. Nisreta joj se stalno obraćala, uključivala je u razgovore. Osećala se stara bliskost. One se znaju od detinjstva, bile su u istoj školi, mada ne i u istom razredu.

Svi ljudi u Orahovcu poznaju Tatjaninu porodicu. Njen otac je vodio veliku firmu, a majka joj je radila u ambulanti. U srednjoj školi smo postale prijateljice. U Orahovcu su pre rata Srbi i Albanci bili vrlo bliski, mnogi su bili prijatelji, nacionalne razlike nisu postojale. Uzajamno smo poštovali verske praznike kao Bajram i Uskrs i odlazili smo jedni kod drugih na venčanja i sahrane. Do 1990. još smo imali zajedničke slobodne aktivnosti, sportske dane u školi, zajedničke muzičke festivale i pozorišne predstave. Nismo osećali nikakvu napetost između nas i Srba. Drukčije je bilo sa Romima, oni imaju svoju sopstvenu kulturu, vrlo su siromašni i ekonomski su uvek teško živeli.

Ali na Kosovu koje se cepalo po šavovima ni Orahovac nije ostao izdvojeno ostrvo. Nisreta se seća da su od početka 1980-tih godina prava albanskih građana malo pomalo sužavana.

Albanci su tretirani kao građani drugog reda. Doduše, ispočetka ništa nije zvanično zabranjeno. Albanci su mogli da konkuriraju na oficirska mesta u Armiji, kao i Srbi, ali je uvek bilo jasno da je broj albanskih oficira na Vojnoj akademiji mali. Mnoge moje školske kolege nisu uspeli na testu, samo zato što su bili Albanci. Ni u pogonima nije bilo kao pre, kada je na deset zaposlenih trebalo da bude sedam Albanaca. Došli su novi direktori i na rukovodeća mesta sa finansijskom odgovornošću došli su Srbi. Albanci su samo dobrim vezama ili mitom mogli da dobiju neko mesto.

Nisretin otac je bio vozač generalnog direktora jednog građevinskog preduzeća. On je 1990. otpušten. Ona sama je svoje mesto u opštini izgubila već krajem 1989.

Srbi su zahtevali da priznamo novi ustav Srbije kojim je ukinuta autonomija Kosova. Ko nije potpisao, otpušten je. Da sam potpisala, bila bih protiv budućnosti mog naroda. Malo je njih potpisalo. Ti Albanci su postali neomiljeni kod svojih, jer su podržavali interese Srba protiv interesa Albanaca. I obratno, Srbima je bilo važno da svetu pokažu kako imaju albanske saradnike, ne samo srpske. Dali su im dobre plate, samo da ostanu u pogonima.

Šiti i plesti da bi se preživelo

Tih godina do rata naša porodica se izdržavala od poljoprivrede i ručnog rada. Mi smo šili i pleli mašinama - i moja braća su pomagala - bilo nas je četiri sestre i dva brata. Moj otac je odlazio u Zagreb i tamo prodavao naše proizvode. Godine 1995. otvorili smo prodavnicu prehranbenih proizvoda, jer je za Albance pored poljoprivrede ostala samo trgovina. Srbi su Albancima, doduše, dozvoljavali da otvaraju radnje, ali su uvek nalazili načina da nas oglobe i propišu visoke poreze.

U to vreme više nije bilo zajedničkih aktivnosti. Pristup državnim školama je bio onemogućen, a nastava za albansku decu je organizovana po privatnim kućama. I u našoj kući je izvođena nastava i kao i ostale kućevlasnike koji su svoju kuću stavili na raspolaganje školi, srpska policija nas je proganjala. Srbi i Albanci su se na ulici i nadalje pozdravljali, ali na distanci.

U to vreme Nisreta nije imala veze sa Tatjanom. Po završetku gimnazije putevi su im se razišli. Tatjana je počela da radi u državnom preduzeću. Kada bi Nisreta srela školsku drugaricu Srpkinju, kratko bi joj se javljala.

Nisam se bojala, ali svaki susret je mogao da se izrodi u provokaciju. Srbi su stalno govorili Albancima: - Šta zapravo hoćete vašim protestima? I tako se većina naših povlačila da ne bi bili isprovocirani.

Za Nisretu su godine 1998. i 1999. bile vreme strahovanja.

Već početkom 1998. nastupila je srpska organizacija *Crna ruka*, koja je odvodila Albance. Maskirani ljudi su upadali u kuće i tražili od Albanaca novac u ime srpskih vlasti. U to vreme je u grad dolazilo sve više srpske policije, vojske i paramilitaraca i oni su u bilo koje doba dana upadali u naše kuće i vršili pretres. Na dan 17. jula 1998. srpska vojska je napala Orahovac i OVK je došla u pomoć albanskom stanovništvu. Tada je i naša porodica prvi put izbegla iz Orahovca zajedno sa ostalim žiteljima grada. Kad smo se vratili, zatekli smo opljačkanu kuću u koju smo primili rođake čije su kuće bile spaljene. Mnogi su onda otišli u inostranstvo. Ali mi smo se nadali NATO-u i ostali smo u Orahovcu. Očekivali smo da će NATO mnogo brže intervenisati i da bombardovanje neće dugo trajati. Šest dana smo još ostali u našoj kući. Onda su ruski vojnici zajedno sa Arkanovim paramilitarcima došli u naš kvart. Neki su ljudi odvedeni i ubijeni, preostalo albansko stanovništvo je moralo da se okupi u našem dvorištu. Ubrzo je došao jedan oficir koji nam je zapovedio da brzo napustimo kuće i da idemo u Albaniju. Nas je duboko razočaralo što srpsko stanovništvo nije pomoglo albanskom. Srbi iz Orahovca su svi bili pijani i oni su vojsci i paramilitarcima, koji nisu bili odavde, pokazivali gde su Albanci, jer Srbi iz Srbije nisu poznavali ljude. U vrlo dugačkoj koloni traktora, automobila, kamiona i pešaka, meštani su krajem marta 1999. napustili Orahovac i krenuli u pravcu Albanije. Bio je početak aprila kad smo tamo stigli.

Protest zbog odbeglih ratnih zločinaca

Dva meseca posle toga NATO je umarširao na Kosovo, uskoro su ga sledile i izbeglice. One su kod kuće zatekle još više spaljenih kuća, a ono što je ostalo, bilo je opljačkanu. Ljudi su nestali. Nije bilo telefona, struje, vode. Nisretinoj porodici je pošlo za rukom da u dečjim pelenama sakrije i tako spase pasoše i nešto novca. Nisreta je oputovala u Makedoniju da za porodicu kupi najpotrebniju odeću i hranu. Dok se albansko stanovništvo u teškim uslovima opet smeštalo u gradu, srpsko stanovništvo je napustilo Uroševac.

Među tim Srbima koji su otišli, bilo je mnogo ratnih zločinaca. Kad je jedan srpski konvoj napuštao grad, ljudi su među iz-

beglicama primetili dva ratna zločinca. Oni su zahtevali od KFOR-a da ih uhapsi. To je KFOR i učinio, ali je stanovništvo bilo ogorčeno što su ih iz zatvora u Prizrenu, posle kratkih pregovora između KFOR-a i Srba, prebacili u zatvor u Mitrovici, koji se nalazi u srpskom delu grada. Obrazloženje UNMIK-a i KFOR-a je bilo da su oni tamo bezbedniji, što nije bilo tačno, naprotiv, oni su pobjegli iz zatvora. To smo shvatili kao prevaru. Stanovništvo je mesecima protestovalo, prvo zbog prisustva ruskog KFOR-a, a posle zbog uhapšenih.

Opština Orahovac ima zajedno sa okolnim selima 65000 stanovnika, od toga je 90 procenata Albanaca, 8 - Srba i 2 procenata ostalih. U centru grada je živelo malo srpskih porodica, većina je pre rata živela u kvartu na gornjem kraju grada ili u selu Velika Hoča. Od kraja rata u centru grada više nema Srba, oni koji nisu izbegli nalaze se u srpskoj četvrti ili su se preselili u Veliku Hoču. Ispočetka je KFOR strogo nadzirao srpske kuće i praktično prekinuo svaki kontakt između albanskih i srpskih stanovnika. Međutim, Nisreta je iz službenih razloga relativno brzo uspostavila kontakte, pošto se vratila na svoje radno mesto.

Prvi put sam opet srela Srbe kada su u pratnji KFOR-a došli na sednicu skupštine opštine. Oni su nas pozdravili i mi njih, ali pravo da kažem, nije bilo zadovoljstvo videti ih. Imam video snimak naše kuće kako je izgledala kada smo se vratili iz Albanije. Kada to gledam, nije mi lako da opet srećem Srbe. A šta tek da kažu ljudi koji su za vreme rata izgubili članove porodice? Srbi nikad nisu hteli da se javno izvine za ono što se dogodilo. Koliko se sećam, a i kako sam čula od starih ljudi, ovde u okolini nikad nije streljan duhovnik, kako se dogodilo našem Šehuu. Napadnuta je i jedna džamija, tako nazivamo naše bogomolje, dok je u njoj bilo mnogo ljudi. Nigde nismo bili sigurni.

I pored ovakvih osećanja, Nisreta je morala da izvršava svoju obavezu da Srbima odnosi dokumenta, na primer izvode iz matične knjige rođenih. Počev od 2001. na zahtev predstavnika UNMIK-a morala je jednom nedeljno da se odveze u srpski kvart i da prolazi KFOR-ove kontrolne punktove koji danas više ne postoje.

Susret bi bio težak. Bila sam sama sa vozačem i nismo znali koga ćemo zateći. Bojali smo se da su se, možda, sakrili ratni zlo-

činci, ali ništa se nije dogodilo. Vremenom sam se navikla. Ali posle nekoliko meseci više nisam morala da odlazim, jer je UNMIK srpske nameštenike svojim kolima dovezio u opštinu. Sada ni to više nije potrebno, jer Srbi odlaze u Srbiju po svoja dokumenta, jer ni sami ne priznaju UNMIK-ova dokumenta.

Sem posla i aktivnosti, Nisreta nema kontakta sa Srbima. Ali bi želela da Kosovo postane zemlja u kojoj će Albanci, Srbi, Romi i sve ostale manjine opet zajedno živeti. Da bi se to ostvarilo Kosovo, po njenom mišljenju, treba što pre da postane nezavisno i Srbi treba da sarađuju u vladi i u institucijama.

Ne treba da dobijaju direktive iz Srbije, a plate i pomoć iz Srbije treba da prestanu. Tek će se onda srpsko stanovništvo integrisati.

Posle sastanka, htela bih od Nisrete da doznam kako je posle rata došlo do prvog kontakta između nje i njene nekadašnje prijateljice Tatjane sa kojom ću se za koji dan sresti radi razgovora.

Pre dve godine smo obe bile na jednom ženskom seminaru u Prizrenu, koji je organizovao OEBS. Ja sam već sedela sa jednom grupom Albanci iz Orahovca, kada je Tatjana naišla. Upitala je da li može da sedne sa nama. Da, i tako smo započele razgovor. Razgovori su se pre svega ticali ratnih događaja. Bila je to direktna, otvorena diskusija. Jedna od nas je na primer rekla Tatjani: - Pogledajte šta ste vi Srbi uradili u Orahovcu. Zašto se ne izvinite za ono što ste uradili? Tatjana je kratko odgovorila da nije ovlašćena da govori u ime Srba uopšte, ali da ona žali zbog onog što se dogodilo. Pravo da kažem, ja nemam ništa protiv Tatjane. Ona, njeni roditelji i sestre - ona nema braću - ništa nisu skrivili.

Za prevodioca i mene vreme je da se vratimo u Prištinu. Poslednji autobus u pravcu glavnog grada je odavno otišao. Iz Orahovca posle dva sata posle podne više nema autobusa. Put kolima traje oko sat i po i ispočetka vodi kroz brežuljke na kojima se gaji grožđe koje se koristi za proizvodnju vina. Kraj puta vidimo prodavce voća i povrća, koji sada, u novembru, prodaju sandučiće pune zrelog grožđa. I Nisreta ima rođake vinogradare. Crno vino iz ovog kraja je omiljeno i kod Albanaca i kod Srba.

«Verovala sam i jednima i drugima»

Tatjana Kolašinac (1968), knjigovotkinja, koordinatorka ženskih grupa, Orahovac

Novembar 2003.

Po mraku se vozimo uz strmi sokak visoko u srpsku četvrt Orahovca. Kroz glavu mi prolaze novinski izveštaji iz leta 1999. u kojima sam čitala da vojnici KFOR-a moraju da čuvaju srpsko stanovništvo i da im delimično donose hranu u kuću, jer ljudi ne smeju iz kuća. I sama sam iznenađena što sad možemo normalno da vozimo kroz ovu četvrt i po noći i što nema više KFOR-ove straže i sve izgleda tako mirno. Judita, nemačka koordinatorica ženskih grupa u Orahovcu, koja me prati kao prevodilac, parkira na trgu koji sa dvospratnim kućama stvara ugodnu atmosferu. Mi smo zalutale i kucamo na ulaz pogrešne kuće, ali mlada devojka koja nam otvara upućuje nas kuda treba. Kao i kod prethodne kuće, kroz kapiju stižemo u malo unutrašnje dvorište. Tu su dve kućice okružene sa nekoliko stabala i malo bašte, skoro idilično mesto. Ali pogled na gradić tamo dole stalno podseća stanovnike da su nekada tamo kupovali, onamo odlazili na posao i da su tamo mogli da sede po kaficima. Mi sedimo u kući svekra i svekrve Tatjane Kolašinac. Njena kuća je na nekoliko koraka odavde.

Tatjanina svekrva, vitka žena sa prefinjenim crtama lica i crveno obojenom kosom, prima nas u dnevnoj sobi i nudi nam da sednemo. Za razliku od albanskih stanova, ovde se u sredini nalazi sto sa stolicama, a kanabe je manje nego što je uobičajeno kod Albanaca. Ona nas poslužuje domaćim kompotom, kafom i mineralnom vodom. Rado bi nas ponudila i čašom domaćeg crnog vina, ali to odlažemo do završetka razgovora.

Tatjana izlazi iz kupatila i deluje umorno. Ona se pre dva sata vratila iz Beograda. Pošto je to moj poslednji dan na Kosovu, ona me je uprkos napornog puta pozvala da dođem na raz-

govor. Vožnja od Beograda do Orahovca traje tačno deset sati, iako nema ni 450 kilometara.

Konvoj odavde kreće u pola osam ujutro. To je autobus sa pratnjom KFOR-a i UNMIK-a i lokalne policije. On vozi do Zvečana kod Mitrovice i tamo presedamo u normalan srpski autobus. Oko pola šest smo u Beogradu. Konvoj redovno polazi utorkom i petkom i čim stignem u Beograd, odmah se prijavljujem za povratak.

Posle rata je Tatjana avgusta 2000. prvi put putovala za Beograd i od onda je šest puta prevalila taj put da bi posetila rođake. To nije ugodno putovanje, ali se nešto ipak popravlja. Ispočetka je morala kamionom da se vozi do Velike Hoće, jer je konvoj zbog bezbednosti kretao odatle.

Da, bojala sam se. Ispočetka je bilo provera - svi, pa čak i deca su morala da prihvate da ih UNMIK-policija pretraži, i sve tašne su pretresane. Sada možemo normalno da se popnemo u autobus ovde u kvartu, ne dole na autobuskoj stanici u gradu. Hvala bogu, sa našim konvojem nije bilo problema, ali ispočetka smo se plašili napada. Pre tri godine je bilo teže putovati, jer je bilo više ljudi koji su hteli da putuju, gužva je bila veća. Kad smo se prijavljivali za vožnju, prednost su imali oni koji su pre rata živeli dole u gradu i koji ovde nisu mogli da žive u sopstvenim kućama, prognanici.

Broj potencijalnih putnika se smanjio, jer su se u međuvremenu mnogi Srbi iz Orahovca preselili u Srbiju. Otišle su i Tatjanina majka i sestra i najstarija ćerka.

Putovanje bez pratnje

Usred razgovora o ovim putovanjima iz Beograda i za Beograd, gasi se svetlo, prekid struje je svakodnevna pojava na Kosovu. Sveće su nadohvat ruke.

U Srbiji nema prekida struje.

Smeje se Tatjana još u mraku. Pošto se opet vidimo, pitam Tatjanu za uspomene na zajedničko putovanje u Bosnu i Hercegovinu pre pet meseci, koje je trajalo skoro dva puta duže od onog za Beograd.

U suštini je sve bilo dobro, od početka putovanja. Pa bila si tamo, mi smo odavde bez pratnje putovale za Sarajevo i Tuzlu, bez policije, bez KFOR-a. Bilo je to ugodno osećanje, bolje je kad ne zavisiš od nekoga ko te prati. Ovo putovanje samo sa ženama ostavilo je dubok utisak na mene. Među ženama je postojalo poverenje. I onda smo u Tuzli i Srebrenici videle kako žene rade. Čule smo i kako su prošle za vreme rata i kako su posle rata nastavile da rade. Ohrabrilo me je što sam doživela da ljudi koji su se borili jedni protiv drugih opet mogu zajedno da žive i da se u izvesnoj meri mire. Nadam se da toga ima i ovde, mada to ovde ide polako. Ali da bi se to ostvarilo, želja mora da bude obostrana.

Htela bih da znam da li su iskustva te zajednički provedene nedelje sa albanskim i bosanskim ženama za nju nešto konkretno promenila. Ona se malo zamislila pa kaže:

Uprkos svemu što se dogodilo, želim saradnju sa svim ženama ovde u Orahovcu, ne samo sa onima koje su bile u Bosni. Ovo putovanje je doprinelo tome da su naša deca iz kvarta i deca iz Velike Hoće zajedno sa decom iz donjeg dela grada letos bila na moru u Crnoj Gori, uz pratnju i srpskih i albanskih vaspitačica. I jedna grupa Srпкиnja je dole u Ženskom centru Hareja posećivala kompjuterski kurs. Postoje različiti zajednički projekti i seminari.

Srпкиnje još uvek uz pratnju, najčešće automobilom OEBS-a odlaze dole u grad na kurseve i sastanke.

Sve dok od neke žene ovde gore ne čujemo da možemo bez pratnje onamo dole, ne usuđujem se.

Njena prijateljica, Albanka Nisrete, prigovorila joj je prilikom jedne diskusije u Srebrenici da srpsko stanovništvo treba da se osmeli da se u gradu slobodno kreće, oni imaju pravo na to i njihova deca imaju pravo da pohađaju škole u centru grada. Ali izgleda da to baš i nije tako jednostavno. Kao što ni Albanka ne može tek tako da prati Srпкиnju da bi je zaštitila. Tu je s jedne strane teško procenjivi rizik za Srbe da li će ih Albanci nagrđiti ili čak i napasti, a s druge strane i za Albance i za Srbe još postoji prećutna obaveza lojalnosti prema sopstvenoj nacionalnoj pripadnosti. Sem toga, srpsko stanovništvo nema potre-

be da silazi u grad, jer je ovde snabdevanje obezbeđeno. Za svakodnevne potrebe u ovom delu postoje prodavnice, a za veće nabavke iz Velike Hoče i iz kvarta u konvoju odlaze u srpsku enklavu Gračanicu. I taj konvoj saobraća dva puta nedeljno.

Tamo je izbor dobar. Veći nego ovde. Tamo ima svega – aparata za domaćinstvo, mašina za pranje veša, nameštaja, svega. Sa konvojem vozi i kamion i za male pare, od jednog do pet evra - zavisi od težine, možete prevesti kupljenu robu.

Zajednički život i posao

Tatjana se rodila i odrasla u Orahovcu, kao i njeni roditelji i njen deda i praded, naglašava ona. Otac je bio inženjer u Preduzeću za proizvodnju vina i alkoholnih pića, a majka je više od trideset godina radila u administraciji gradskog Doma zdravlja. Tatjana i njene tri sestre pohađale su srpska odeljenja dvojezične škole u gradu.

Od četvrtog razreda do završetka gimnazije učila sam albanski, devet godina sam učila albanski. Albanci su morali učiti srpski, a mi smo morali učiti albanski. Za vreme odmora smo svi bili zajedno. Za mene to nije bilo ništa neobično, živela sam u donjem delu grada, gde su u većini živeli Albanci i van škole sam imala drugarice Albanke. I moji roditelji su imali albanske poznanike i prijatelje. Moj otac i stric su bili jedini Srbi koji su imali kuću u tom delu grada, svi susedi su bili Albanci. Svi su poznavali moje roditelje, Orahovac nije veliko mesto, tu se svi poznaju.

Po završetku gimnazije, Tatjana je 1988. počela da radi u istom preduzeću kao i njen otac.

Jedan direktor, Albanac, prijatelj mog oca, primio me je u radni odnos. U preduzeću su radili i Albanci i Srbi.

Kaže, da dugo nije primećivala napetost između Albanaca i Srba, da se to počelo osećati tek od 1990. godine.

Kad je moja ćerka krenula u školu, više nije bilo tako da su Srbi i Albanci zajedno pohađali školu; tamo su bila samo srpska deca. Mislim da su albanska deca već pohađala nastavu po privatnim kućama. Nisam mogla to da shvatim. Ja sam odrasla u

okruženju u kojem smo svi zajedno išli u školu, zajedno smo živeli i radili.

Postepeno razdvajanje

Kada sam Tatjanu upitala koji su razlozi za postepeno razdvajanje srpskog i albanskog stanovništva, dugo je ćutala, a zatim oklevajući rekla:

Ne mogu tačno da kažem šta se pričalo o školi. Što se tiče radnih mesta, znam to da su smenjeni direktori. Došli su na red direktori Srbi. Onda su, na primer, neke službenike koji su radili u kancelariji premestili na teži, fizički posao i ako im se to nije dopalo, dobrovoljno su napuštali radno mesto.

Želela sam da doznam kako se menjao odnos među zaposlenima, šta je Tatjana o tome mislila? Znam da sa takvim pitanjima dovodim u nezgodnu situaciju upravo tolerantne Srпкиnje i Srbe i stoga dobijam štute odgovore.

Do poslednjeg dana je govorila sa svim koleginicama i kolegama, bez obzira na to da li su bili Albanci ili Srbi. Kada sam 1988. počela da radim u firmi, u pogonu je bilo mnogo Albanaca, onda je njihov broj smanjen. Nekima su, kako je rečeno, ponudili teži posao, neki su dobrovoljno dali otkaz. To nije bilo u redu. Nije bilo u redu da se ljudi koji su već petnaest-dvadeset godina tamo radili odjednom prebace na težak fizički posao.

Tatjani nije lak ni odgovor na pitanje da li se usled razvoja političke situacije nešto promenilo u njenim privatnim odnosima.

Mislim da se privatni kontakti nisu promenili do poslednjeg dana. Bar ne u komšiluku, sa ljudima sa kojima smo stalno održavali kontakt. Sa njima do poslednjeg dana nije bilo problema. Što se tiče preduzeća i vremena posle ulaska KFOR-a, tu je bilo razlike. Ali nikada ne pitaju običan narod. Tu je neko drugi odlučivao, ne mi.

Neverovanje u mogućnost izbijanja rata

Još godinu dana pre ulaska KFOR-a u Orahovcu je bilo ratno stanje. OVK je jula 1998. osvojila grad, ali ubrzo posle toga srpska vojska i specijalna policija pokrenule su veliku protiv-

ofanzivu i prvo oslobodili Orahovac. Srpski i albanski žitelji su različito doživljavali ove događaje. Strah je vladao na obe strane. Tatjana se priseća:

Već se od ranije čulo da će se nešto dogoditi. Ali mi smo o tome razgovarali i sa susedima Albancima, nismo verovali da će biti tako strašno, jer smo se do tada dobro slagali. Da smo znali šta će se dogoditi tog 17. jula 1998, sigurno toga dana ne bih otišla na posao. Ja sam imala sreću da u tom delu grada gde sam ja prolazila idući na posao nisu odvodili ljude, već u onom delu prekoputa, gde je Dom zdravlja. Ne sećam se tačno, ali mislim da je moja mati bila završila smenu i da je već bila kod kuće.

Tatjana sada priča življe i povremeno se u razgovor uključuje i njena svrekrva koja je do tada čutala.

Bilo je to teško vreme. Sedam dana nisam imala veze sa svojimima koji žive dole u gradu i nisam znala šta se događa, telefon nije funkcionisao. Tamo dole su živeli moji roditelji i sestre, a ja od udaje 1987. živim ovde gore. Posle sedam dana policija je došla u Orahovac i mi smo opet normalno odlazili na posao. Ja sam do juna 1999, kada je KFOR ušao na Kosovo, bila knjigovotkinja u vinariji. Kako sam čula, za vreme letnje ofanzive 1998. mnogi Albanci su izbegli, ali većina se brzo vratila. Naš se život opet normalizovao, sve do marta 1999. kada su počela bombardovanja.

Od Nisrete i Sahadete i od drugih albanskih stanovnika sam čula da je vreme od prve ofanzive do NATO-bombardovanja u Orahovcu za njih takođe bilo strašno. Tatjana se tiho saglašava da je i ona to čula i dodaje:

Bilo je takvih koji ni za šta nisu marili i normalno su dolazili na posao. Ja sam o tome razgovarala sa svojim prijateljicama. Pričalo se da je policija opljačkala njihove kuće. Bilo je koleginica koje su rekle da ih je srpska policija izbacila iz njihovih kuća, pretila im i opljačkala kuću. Bilo je onih koje su pošteno rekle kako je bilo, naime da je policija bila u kući, da su izvršili pretres, ali im nisu učinili ništa nažao. Nisu dirali ni dva brata koji su sa sestrama bili u jednoj prostoriji. Bilo je takvih koji su loše govorili o policiji i drugih koji su pošteno ispričali kako je bilo.

Pošto nisam bila sigurna da li sam je, s obzirom na prevod dobro razumela, proveravam da li veruje da je bilo pljački i da su Albanci morali da napuste svoje domove? Tatjana ispočetka ćuti, a njena svekrva primećuje da su se Albanci vratili u svoje kuće, a Srbi ni do danas nisu.

Ja sam verovala i jednima i drugima. To se i nama dogodilo 1999.

Raditi i pored bombardovanja – ili biti otpušten

Tatjana je i pored NATO-bombardovanja morala na posao.

Bilo je strašno, svi su se sakrili po podrumima, bar deca, mi smo morali da radimo i da ostavljamo decu kod kuće, inače bi smo dobili otkaz. Samo za vreme prvih deset dana bombardovanja nismo radili, posle toga smo sve vreme radili. Direktor je pripremio da moramo na posao, svejedno da li se bombarduje ili ne. I moj muž je odlazio na posao, kao i moja majka. Neki Albanci su se bojali i nisu dolazili. Posle izvesnog vremena dobili su otkaz.

Rat je završen Kumanovskim sporazumom 9. juna 1999. Pitam Tatjanu šta su ona i njena porodica posle toga doživeli. Opet ćuti, malo razmišlja, pa oklevajući kaže:

To nije mnogo uticalo na naš život, još smo i danas ovde, nikud nismo otišli, mislili smo da će se ovde sve opet srediti. Mislili smo da će par dana doći do bezvlašća dok se KFOR ne učvrsti. Ali nije bilo tako. Kada je KFOR 14. juna došao u Orahovac, Srbi koji su živeli dole u gradu pitali su da li je bezbedno da ostanu. Kako sam čula, odgovor KFOR-a bio je negativan: oni nemaju mogućnosti da ih zaštite. Tako su se onda Srbi doselili ovamo, ili su se odselili u Veliku Hoću. Tog dana je već bilo nemoguće otići za Srbiju. Moji roditelji su tek uveče u sedam došli ovamo. Neki ljudi su ostali u svojim kućama, ali ni do danas se ne zna šta se sa njima dogodilo. Većina pridošlica je šest meseci provela ovde kod rođaka ili prijatelja. Kada je 31. decembra 1999. uspostavljena autobuska linija za Srbiju, sve više ih je odlazilo. Jedan konvoj je već 27. oktobra krenuo za Crnu Goru, o tome ste sigurno i Vi čuli, u Peći su ga napali Albanci.

Ne shuteći ništa, pitam Tatjanu za roditelje. Bezbojnim glasom dobijam odgovor:

Moja majka i sestre su ovde živele do 27. septembra, moj otac je 6. avgusta ovde ubijen. Bio je ovde u kvartu, kod transformatora, gde se nalazi granica između srpskog i albanskog dela. Seдео je sa prijateljima na ulici kada su od dole zapucali. Prijadnika KFOR-a koji je nadležan za ovaj deo grada nije bilo. Već je bio mrak, ali su njih petorica sedeli pod svetiljkom, a pošto je moj otac imao bele patike, lakše ga je bilo uočiti. Prijatelja mog oca ranio je lutajući metak u prst.

Ovo sećanje teško pritiskuje, ali Tatjana nastavlja da priča:

Po isteku tradicionalnog vremena žalosti od četrdeset dana, moja mati je otišla u Beograd kod zaove. *Crveni krst* je njoj i mojim dvema neudatim sestrama omogućio da oputuju. Od onda žive u Srbiji.

I Tatjana je sa svojom porodicom razmatrala mogućnost odlaska. No, onda iz praktičnih razloga nije bilo jednostavno oputovati. Tada je nedeljno saobraćao samo jedan autobus, a prednost su imali oni koji više nisu imali svoju kuću.

Nadali smo se da će se situacija ovde popraviti, ali se ništa nije promenilo nabolje. Zato je ovog leta otišla i moja udata sestra, čija je kuća zapaljena dole u gradu. Samo je pitanje dana kada ćemo i mi otići. Teško je onima koji su otišli, a teško je i nama koji smo ostali. Posmatrali smo kako je gorela kuća mojih roditelja i kako je opljačkana. Svaka srpska kuća dole u gradu je zapaljena. Ne verujem da će se ovde uskoro nešto poboljšati. Već četiri godine živimo bez slobode kretanja. Ništa se ne menja na bolje, i moj muž i ja smo bez posla. Da bismo preživeli, ja sam našu kuću izdala UNMIK-policiji, a mi smo se preselili kod muževljevih roditelja. Moj muž se još uvek nada da će biti bolje, ali kako ja vidim, deca će odlučiti o tome kad ćemo otići.

Tatjana ima tri ćerke između deset i šesnaest godina. Najstarija je otišla za Beograd kad je krenula u gimnaziju. Iz njenog osmog razreda osnovne škole, koji je u gimnaziji u Velikoj Hoći spojen sa tamošnjim razredom, od devetoro dece sedmoro se odselilo, tako da ni ona nije htela da ostane. I mlađa je najavila da posle završetka osmog razreda hoće da ode odavde.

Moja mati nije tako mlada da bih joj mogla poslati svu decu. I za koga bih ja onda ovde živela? Svi moji rođaci su u Srbiji, od uže porodice tu je samo jedan stric koji je decembra ranjen. On još i danas ima geler od bombe u glavi i nadlaktici.

Ženske aktivnosti protiv rezignacije i izolacije

Iako Tatjana prilično rezignirano govori o svojoj sadašnjoj životnoj situaciji, ona je i dalje angažovana u radu ženske grupe koju je ovde oformila. Udruženje Moderna žena je svoj rad započelo petomesečnim kursom za frizerke. Dve žene se sada bave ovim poslom. Druge žene su posećivale kurseve za rad na kompjuterima i ostale seminare i učestvovala u drugim aktivnostima koje obično organizuju zajedno sa albanskom grupom žena Hareja. Ovaj rad za udruženje dopada se Tatjani i izvlači je iz izolacije. Još jednom naglašava da je važno da želja za saradnjom bude obostrana - i sa srpske i sa albanske strane.

Tatjanina svekrva još sedi sa nama za stolom pa je pitam šta će ona i njen muž raditi kad se Tatjana sa celom porodicom preseli u Beograd? Tatjana je preduhitri:

Sigurno će tu ostati. Jedan od njenih sinova je otišao još pre tri godine sa tada gravidnom ženom, jer ovde nije mogla da se porodi. Više se nisu vratili, tako smo mi sada ovde. Da su oni ostali, za nas ne bi bilo mesta. Uostalom, moj svekar ne bi nikad otišao, on je uvek radio, pomagao Albancima, svi ga dobro poznaju.

I svekrva energično dodaje: - Ne, ne, ni po koju cenu ne bi smo otišli odavde.

Napetost u dnevnoj sobi je popustila. Izgleda da je Tatjani laknulo što je ozbiljan razgovor završen. Sada je došao trenutak za dobro domaće vino i opuštenu ćaskanje. Posle toga nas Tatjana ispraća do parkiranih kola, prolazimo kraj njene kuće u kojoj sad žive stranci. Judita i ja se spuštamo u grad, u drugu realnost Orahovca. U glavi mi se mešaju vino, realnosti i odgovori Tatjane i Nisrete. Stalno iskrsavaju nova poređenja i nova pitanja jer mi o događajima pričaju svaka iz svoje perspektive.

I kao Tatjana, ponekad mislim da verujem i jednima i drugima. Svaki čovek ima svoja iskustva, svoje podatke i tačke gledišta i iz toga nastaje ono što smatramo istinom.

Neočekivani recidiv

Maj 2004.

Po jakom pljusku iz sive Prištine vozimo se put Orahovca, kraj livada sa žutim ljutićima i još zelenim poljima žitarica i belim rascvetalim žbunjem. Ljudi pokisli do kože idu peške drumom ili pokušavaju da stopiraju neka kola, jer nedeljom autobusi ovde ne saobraćaju. Dečaci i starci teraju mršave krave kući. Na gornjem kraju Orahovca skrećemo ulevo u romsku četvrt. Neki automobil nam dolazi u susret i mlada žena za volanom se smeje, zaustavlja kola i izlazi: to je Šemzija Džaveri. Pita nas kako smo i kako porodica? - Dobro, dobro, odgovara na naše pitanje. I njenoj majci koja ima srčane smetnje je bolje otkako dobija lekove. Meni je laknulo, jer su prilikom nemira sredinom marta, Romi opet napadnuti i proterani.

Vozimo se sve tesnijom ulicom gore, do srpskog kvarta i bez problema nalazimo kuću Tatjaninog svekra i svekrve, gde nas srdačno primaju. Tatjana iznosi kolače koje je sama ispekla i koji izgledaju kao da su iz poslastičarnice i, smejući se, kaže da to rade sve žene, deca im se raduju, a za nju je prosto rasonoda. U uglu je uključen televizor, nemački program prenosi emisiju o kuvanju. - Hvatamo samo ovaj program, ovde nemamo ni kablouski priključak, ni antene. odgovara na moje začuđeno pitanje, da li razume nemački. Zbog toga što ne hvataju srpski program, oni ni 17. marta 2004. nisu bili obavešteni o nemirima, koji su se brzinom vatre proširili po celom Kosovu.

Bila sam kod moje drugarice, dole kod pošte, kada su došla dva srpska vatrogasca i rekla da se Albanci penju u naš kvart. Odmah sam krenula kući, potražila sam decu koja su se napolju igrala pa smo se zaključali u kući. Nisam mogla da verujem da se demonstranti penju ovamo. Bilo je već više demonstracija, ali demonstranti su uvek ostajali dole u gradu. Sada su došli na domak naše četvrti. Jednu ženu i jednog muškarca su pretukli, nje-

ga su morali odneti u bolnicu. Na sreću, policija je tada zaustavila ljude. Idućeg dana se *KFOR* umešao u demonstracije, tako da demonstranti više nisu stigli tako visoko. Srećno smo prošli, ali su svi bili zaplašeni.

Nedelju dana pre toga, 8. marta, Tatjana je sa drugaricama Srpkinjama bila dole u gradu, na proslavi Međunarodnog dana žena. Bilo je to lepo slavlje, Srkinje i Albanke zajedno su igrale. Ni sada još ne može da shvati zašto je ubrzo posle toga opet došlo do takvih napada kada je izgledalo da se situacija polako popravlja.

Ne verujem da su demonstrirali oni koji su za saradnju Srba i Albanaca, ali zašto nisu sprečili demonstrante da se popnu dođe?

Isto pitanje postavljali su i mnogi Albanci, koji su pet godina pre toga bili žrtve agresije i progona i osetili se napušteni od srpskih komšija. Nemoć i strah su prethodnica razbesneloj rulji, kao i policijskom i vojnom nasilju.

Nasilni ispadi sredinom marta su ostavili traga na Tatjanu i njenu porodicu; razočaranje je veliko.

Rekla sam Ti da sam verovala i jednima i drugima, sad više ne verujem nikom.

*Želja da što pre napusti ovaj geto i da ode u Srbiju je pojačana. Konvoji za Mitrovicu i Gračanicu su nedeljama bili obustavljeni. Sada ponovo voze, ali kao na početku, pod zaštitom *KFOR*-a i policije. Tatjana nije prekinula svaki kontakt sa albanskim koleginicama u Ženskom centru.*

Dve nedelje posle nemira otpratila sam jednu ženu odavde kolima Crvenog krsta u *Ženski centar* na ginekološki pregled. Albanke tamo bile su iznenađene i laknuklo im je kad su me videle. Plašile su se da nikad više neću sići u grad.

Granice 4

Nastavak putovanja za Sanski Most i Prijedor

Moje putovanje se nastavlja od Tuzle do Sanskog Mosta koji se nalazi na severozapadu Bosne i Hercegovine, blizu demarkacione linije između Bosansko-Hrvatske Federacije i Republike Srpske. I u ovim krajevima je muslimansko stanovništvo prognjeno na najgori način.

U gradiću Sanski Most koji leži na reci Sani su još pre nekoliko godina više puta dnevno po neasfaltiranoj glavnoj ulici tutnjali tenkovi KFOR-a. Sada, 2003. spolja se više ne vidi mnogo od pustošenja; ulica u centru grada je asfaltirana, kuće, radnje, restorani, džamije i katolička crkva su ponovo izgrađeni. Jedino pravoslavna crkva u centru stoji pusta i oštećena. Groblje na rubu grada je, u odnosu na gradić, neproporcionalno veliko, po ravnoj površini ređa se grob do groba. Ali ovde nije samo broj grobova velik i broj stanovnika je veći, nego pre rata. Hiljade Muslimana prognanika sa teritorije današnje Republike Srpske, koji su bili izbegli u Švajcarsku, Nemačku, Austriju i druge zemlje, po završetku rata su se došelili ovamo, jer nisu mogli da se vrate u svoja mesta stanovanja. Mnogi su u vrlo skućenim uslovima našli utočište u napuštenim kućama Srba, koji su posle rata izbegli. Ovde je povratak u nekadašnje mesto stanovanja, kao u celoj Bosni i Hercegovini blokiran, kako za srpske, tako i za muslimanske izgnanike. Političari na nacionalnom nivou nisu pokazali mnogo volje da uspostave predratne prilike. Da bi se nešto pokrenulo, bio je potreban diktat Volfganga Petriča, ko je od 1999. do 2002. bio Visoki predstavnik Međunarodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu. On je doneo zakon kojim se potvrđuje ranije pravo vlasništva na stan. Time je omogućen povratak prognanih. Godine 1997. je nekadašnji gradonačelnik Mehmed Alagić ponosno izjavio da je Sanski Most prva opština u kojoj predstavnici manjina - u ovom slučaju Srbi - učestvuju u radu skupštine opštine, što će uticati i na rezultate glasanja. No, lokalni političari su duže vreme živeli u Prijedoru, u Republici Sr-

pskoj, a na sednice u Sanski most su se vozili u pratnji OEBS-a. Suprotno tome, muslimanskim odbornicima, koji su živeli u Sanskom Mostu, tada još nije bilo dozvoljeno da prisustvuju sednicama u Prijedoru. U Prijedoru je do 1997. gradonačelnik bio bosanski Srbin, Milomir Stakić, dok ga zbog ratnih zločina nije optužio ratni tribunal u Hagu. On je avgusta 2003. osuđen na doživotnu robiju zbog zločina protiv čovečnosti. Logori Omarska, Keraterm, Trnopolje su 1992. uređeni pod njegovom komandom. U njima je zatočeno sedam hiljada Muslimana i Hrvata, od kojih su mnogi izgubili život. Ali je i Alagić, bošnjački gradonačelnik Sanskog Mosta, koji je u svojoj domovini poštovan kao ratni heroj, bio optužen u Hagu. On je optužen da su vojnici pod njegovom komandom zlostavljali Srbe i Hrvate, da su nad njima vršili masakre... Očekujući suđenje on je privremeno pušten na slobodu. On je marta 2003. podlegao srčanom udaru. Visoki predstavnik ga je već 1999. smenio sa položaja gradonačelnika.

Iz Sanskog Mosta nastavljam put za Kozarac, da bih posetila nekadašnju poznanicu, Muslimanku, Emsudu Mujagić. Ona se lično mnogo zauzimala da omogući povratak za sebe i druge. I ona je izvesno vreme živela u Sanskom Mostu, pre no što se krajem 1999. vratila u Kozarac, u nekadašnje mesto stanovanja.

Za razliku od prvih posleratnih godina sada je jednostavno i bezopasno putovati iz Sanskog Mosta u Prijedor i dalje u pravcu Banja Luke pa za Kozarac. Autobusi voze skoro svakog sata i najčešće voze mnogo putnika. Demarkacionu liniju obeležavaju prodavnice i kiosci kraj puta, daleko od obližnjeg sela. Dok ljudi nisu mogli slobodno da se kreću iz bosansko-hrvatskog dela u srpski i obratno, ovde je cvetala trgovina. U međuvremenu je i poslovanje opalo, jer su se smanjile i razlike u cenama između nekada jeftinije Republike Srpske i skuplje Federacije.

Prijedor je sa 11000 stanovnika skoro duplo veći od Sanskog Mosta. Grad ostavlja donekle tmuran, nešto oronuo utisak. Na reci Sani koja Prijedor povezuje sa Sanskim Mostom stoji neborder sa metalnim sjajem, koji se ne uklapa u opštu sliku grada. To je hotel Prijedor sa daleko preko sto, uglavnom praznih,

soba u kojem odsedam na 13. spratu odakle imam pogled na grad.

Na kratkom putu nazad na autobusku stanicu, gde planiram da uhvatim sledeći autobus za Kozarac, prolazim kraj više spomenika iz poslednjeg rata i oba Svetska rata. Koliko mogu da procenim, na isklesanim mramornim pločama u čast rata u Bosni 1992-1995. zapisane su samo srpske žrtve. Pre rata ovde je živeo podjednak broj Muslimana i Srba i oko deset procenata Hrvata i pripadnika drugih nacionalnosti. Sada je srpsko stanovništvo u većini. Ni ovamo se nikad neće vratiti mnogi preživeli u ratu. Do danas se u svoje mesto porekla vratilo nešto manje od polovine izbeglica.

»Uvek sam bila ubeđena da se neko zlo može pretvoriti u nešto dobro«

Emsuda Mujagić (1952), dizajnerka i osnivačica ženske organizacije «Preko srca do mira», Kozarac

Juli 2001.

Dobro se sećam prve noći provedene u Kozarcu posle našeg povratka 1999. Teško mi je da opišem svoja osećanja. Kad sam se probudila, učinilo mi se da rata uopšte nije bilo. Uobrazila sam da se desila neka prirodna katastrofa, da su ljudi bili u bolnici pa se sada vraćaju. Izgledalo je da su sve patnje prebrođene. Nisam htela da se sećam da je bio rat i da su ljudi ubijani. Sačuvala sam ovaj san da bih nastavila da se borim.

Emsuda Mujagić se smeši i čovek bi najradije i sam poverovao u taj san. Uprkos svemu što je preživela, sa njenim blistavim plavim očima i svetloplavom ravno podšišanom kosom, izgleda mlađa no što jeste.

Prolazimo kroz Kozarac kraj mnogih ruševina. Ona hoće da mi pokaže budući ženski centar koji će se zvati Kuća mira. To je nekadašnja školska zgrada koju je opština dodelila njenoj ženskoj organizaciji Srcem do mira; rekonstruiše se pomoću inostranih donacija. Prolazimo kroz trospratnu zgradu u kojoj se stepenice betoniraju, dižu se zidovi i izravnavaju podovi. Ona mi priča šta se u kojoj prostoriji planira i pred mojim očima u ovoj neuglednoj, nedovršenoj zgradi oživljava slika centra za decu i žene. Ona se nada da će iduće godine ovde moći proslaviti godišnjicu njene organizacije. Prva Međunarodna konferencija žena Srcem do mira u Kozarcu održana je 1999. među ruševinama nekadašnjeg restorana-bašte. Na sugestiju predstavnika opštine Prijedor, direktor humanitarne organizacije iz Nemačke koja je zgradu rekonstruisala otkazao je u poslednji čas i odbio da da ključeve prostorije Mesne zajednice gde je

trebalo da se održi konferencija. Opština je u poslednjem trenutku otkazala korišćenje svojih prostorija, pa je rešeno da se konferenciju održi preko puta opštine.

Emsuda mi priča smeškajući se šeretski:

Žene su uz pomoć meštana - povratnika u Kozarac buldožerom raščistile teren i mi smo ovde pet dana diskutovale, kuvalle, jele i igrale. Sve se prenosilo preko zvučnika, i tako su žitelji dobili mnogo više, nego da se sve to odigralo u zgradi.

Učiniti nešto da bi se omogućio povratak

Emsuda se nalazila u prvoj grupi od 50 porodica koja se decembra 1999. vratila u potpuno razoreni Kozarac. Ona je dugo i uporno nastojala da većinskom muslimanskom stanovništvu omogući povratak u Kozarac, u ovaj deo Bosne i Hercegovine koji se sada naziva Republika Srpska sa većinskim srpskim stanovništvom.

Još kao izbeglica u Zagrebu, Emsuda nije ustuknula pred etničkim granicama i organizovala je Žensku organizaciju koja je mnogima pomogla da se u nevolji snađu.

Kako je uspostavljala kontakt sa Srbima?

Počelo je sa međunarodnim seminarima unutar i van Bosne. Uvek sam se obraćala onim ljudima koji su se interesovali za međuetničke kontakte i Srpkinjama, pa smo razrađivali ideje kako ove kontakte proširiti. Znala sam da je povratak moguć samo pod uslovom da zajedno sa Srpkinjama iz Bosne potražimo rešenja.

Septembra 1996. Emsuda se sa svojom porodicom doselila iz Zagreba u Bosnu, u Sanski Most, u gradić sa većinskim muslimanskim stanovništvom, na samoj granici Republike Srpske. Kao i toliki Bošnjaci koji su proterani iz Republike Srpske, i ona je htela da bude što bliže ranijem mestu stanovanja. Za vreme tri i po godine, koliko je provela u Sanskom Mostu, morala je četiri puta da uređuje stan i da se seli, jer su se legalni vlasnici vraćali.

Bilo je teško biti tako blizu, a ipak tako daleko od svog doma. Bilo je teže nego u Zagrebu, bila sam tužnija, osećala sam tugu drugih, koji su bili u istom položaju. Mi smo bili prognanici u sopstvenoj zemlji. Ali, istovremeno sam osećala i radost, jer sam

znala da moram ovde da radim i da ću, koliko sutra, možda biti kod kuće, ako nešto poduzmem. Bilo mi je jasno da je jedini put preduzeti nešto zajedno sa Srpkinjama. Prvo sam se našla sa nekoliko žena iz Prijedora da razmotrimo mogućnost povratka. Kontakte je omogućio OEBS. Ratu su doprineli političari i zato nisam htela da se obraćam njima, već običnim ljudima. Veliki je problem bio što su ispočetka internacionalne organizacije slušale samo političare, umesto da slušaju obične građane. Najposle nam je uspelo da njihove predstavnike ubedimo da moraju nama pomoći, a ne političarima. Naš rad je konačno bio uspešan. Dugo je izgledalo da se ništa ne događa, a onda su jednog dana ljudi počeli da se vraćaju.

Zaista je još godinama posle rata vožnja od Sanskog Mosta za Prijedor bila moguća samo belim autobusima UNHCR-a. Većina ljudi se bojala da se iz Konfederacije odveze u Republiku Srpsku i obratno. Ko je u svom zavičaju pripadao manjini, nije se usuđivao da se vrati u sopstvene ruševine.

Strašne nedelje u Trnopolju

Juni 2003.

Vratile smo se u Emsudinovu kuću i ona mi priča o strašnim ratnim danima koje je doživela ovde u Kozarcu i okolini.

Počev negde od 10. maja 1992. Muslimani ove regije više nisu mogli da napuštaju mesto stanovanja, svuda su bile ulične barijade. Autobusi su, doduše, još saobraćali, ali kod blokada ispred srpskih sela su vojnici srpske vojske onima koji nisu bili Srbi naređivali da napuste autobus. Čula sam te priče, ali nisam htela da verujem u njih, i tako smo ja i moja drugarica jednog dana sele u autobus i krenule u Prijedor. Zaista su nas zaustavili, pa smo morale da izađemo iz autobusa i da se peške vratimo kući.

Dana 24. maja počeo je rat u Kozarcu, a dan ranije, 23. maja je granatirano naselje Hambarine iznad Prijedora.

Kako nastavlja priču, Emsudinovo glas postaje sve tiši.

Na sreću bila sam sa sinom kod mog oca u selu Kozaruša, inače, verovatno više ne bih bila živa. Prva granata koja je pogodila Kozarac potpuno je razrušila našu kuću. Udarila je upravo

u sobu u kojoj sam se ja u to doba dana obično nalazila. Sumnjam da nas je jedna dobra prijateljica, Srpkinja, koja je često boravila kod mene, prijavila svom rođaku, visokom oficiru u srpskoj vojsci. Ja nemam dokaza za to, ali mislim da je moralo tako biti. Ona me posle rata nikad nije posetila i kad je sretnem u Prijedoru, gde sada stanuje, ona okreće glavu.

Pitam Emsudu da li je svojoj nekadašnjoj prijateljici saopštila svoju sumnju.

Ne, povređena sam, postala sam nepoverljiva, ali znam da će doći dan kada ću joj postaviti to pitanje. Treba mi vremena za to, moram se pripremiti, jer sam svesna da ne mogu da očekujem ništa dobro. Ona to neće priznati, ali ja ću nekako već osetiti da li govori istinu.

Bila je to mudra predostrožnost što Emsuda nije bila u kući kada je granata udarila.

Moj muž i ja smo nekoliko dana pre rata odlučili da će on ostati sa ćerkom, a ja sa sinom, jer smo mislili da su šanse da neko od porodice preživi veće ako se rastanemo. Tako sam ja sa Adisom otišla kod mog oca, a on sa ćerkom u zbeg u šumu, gde su se mnogi ljudi krili. I mi smo se sklonili u šumu kad je izbio rat. Sledećeg dana smo čuli da civile ne diraju, da treba da izađemo iz skrovišta; samo će kuće pretresti zbog oružja. Dobro se sećam tog 25. maja kada smo izašli iz skrovišta. Beše to Adisov trinaesti rođendan. Reke ljudi su se slivale sa svih strana, a kolone ljudi su usmeravani u logore. Ja sam se našla u maloj grupi koja je otpremljena u Trnopolje. Imali smo sreću, iz naše grupe niko nije izdvojen. Ali bojala sam se za sestre, ćerku i muža, jer su iz drugih kolona izdvajali ljude, maltretirali ih i ubijali. Tog dana sam slučajno srela jednog muslimanskog oficira Jugoslovenske armije, koji mi je rekao da je iz jedne kolone izdvojeno osamsto ljudi. Ovaj Musliman je bio profesionalni vojnik, pa je morao da ostane u ovom kraju. Kasnije, avgusta meseca, uspelo mu je da napusti Armiju i da ode iz Bosne. Sada je u Hagu, svedok protiv Miloševića.

U logoru u Trnopolju sam, na svoju veliku radost, pronašla muža i ćerku. Bilo je to malo čudo!

Emsudi naviru suze na oči dok govori:

Mi smo jedni o drugima mislili da su oni drugi mrtvi. - Škola i školsko dvorište koji su služili kao logor bili su ograđeni visokom ogradom i opkoljeni bunkerima i vrećama sa peskom, i bilo je mnogo srpske vojske koja nas je čuvala, tako da se nije moglo napolje. Pre otprilike mesec dana, videla sam kako se kod škole gradi ograda, pa sam se radovala, jer sam mislila da će napraviti nešto za decu.

Majda, sedamnaestogodišnja devojka koja nam prevodi je kao šestogodišnja devojčica takođe bila u trnopoljskom logoru. Ona priča da su noću u mraku neki muškarci ulazili u krug logora, šetali se sa oružjem u ruci po krugu i ponegde povlačili oroz. - Dobro se sećam da sam se jednog jutra probudila oslonjena na majku, a da je pored mene na podu ležala ustreljena starica. A Emsuda dodaje da su uniformisana lica noću džepnim lampama osvetljavala lica i odvodila mlade devojke.

Neke od tih devojaka su kasnije krvave, izmaltretirane i silovane vraćene, druge se više nisu vratile. Preko puta logora nalazila se kuća u kojoj se nekad nalazila kafana, a na spratu stan. Vlasnik kuće je ubijen i pripadnici vojske su se tamo nastanili. U tu kuću su odvođene devojke gde su bile maltretirane i silovane.

Emsuda i njena porodica imali su sreću da je neki njihov rođak radio u školi u kojoj su sad bili zatočeni pa je poznavao sve prostorije. Odveo ih je u malu prostoriju koja je bila izdvojena.

Kada su noću dolazili pripadnici vojske, bili smo potpuno tihi i čvrsto iznutra oslonjeni na vrata. Danju, kada bi smo morali u WC, izlazili bi vrlo oprezno da niko ne vidi gde se nalazimo.

Pošto je više ljudi iz Prijedora i okoline dovedeno u logor, ponestalo je mesta pa je rečeno da starije žene i muškarci mogu da napuste logor. I tako su moji roditelji i jedna sestra i ćerka pušteni iz logora. Prilikom drugog puštanja htela sam da izađem sa sestrom i sinom Adisom, ali pustili su samo sestru, jer je moj sin Adis već imao trinaest godina. Najzad, otprilike mesec dana kasnije, pustili su i mene i Adisa. Moj muž i moja braća morali su da ostanu.

Otišli smo u Kozarac, tada još nisam znala da nam je kuća srušena. Tamo sam zatekla srpskog oficira. Prvo sam se uplašila,

onda se ispostavilo da je on rođak jedne Srпкиnje kojoj sam ranije nešto pomogla. Zahvaljujući našem projektu mogla je da studira medicinu i da izdržava porodicu. Ta žena je zamolila tog svog rođaka da me potraži i da mi pomogne. Ispočetka nije hteo da veruje da sam to ja, izgubila sam bila 20 kilograma - imala sam 45 kilograma. On nam je, zahvaljujući svojim vezama, pomogao da se prebacimo na slobodnu bosansku teritoriju kod Travnika. Odatle sam se sa oba deteta i drugim izbeglicama u organizovanom transportu odvezla u Split, u Hrvatsku. Nisam imala ni papire, ni para, ali sam srela ljude koji su mi pomogli da dospem u Zagreb. Tamo sam mogla da se smestim u stan nekadašnjeg kolege. Ostali smo tamo četiri godine, sve dok nismo mogli da se vratimo u Bosnu.

Moj muž je do kraja avgusta morao da ostane u logoru. Tada su u inostranstvu doznali za postojanje tih logora, pa su Srbi morali da ih raspuste. Mnogi logoraši su prebačeni u Travnik i moj muž je u proleće 1993. najzad mogao da dođe u Zagreb i da tamo radi u jednoj novootvorenoj školi za Muslimane.

Razmažena devojčica

Emsuda je imala srećno detinjstvo i izgleda da još i danas iz njega crpi snagu. Ona je kao najmlađa od petoro dece odrasla u Kozaruši, selu nedaleko od Kozarca, gde njen otac još i danas živi. Roditelji su imali zemlju i bavili su se zemljoradnjom.

Bila sam jedno od najsrećnije dece. Ja sam od roditelja, braće i sestara i cele porodice dobijala puno pažnje i ljubavi. Kao najmlađa bila sam razmažena, trebalo je samo da kažem: - Ovo mi se dopada! I već je bilo tu. Mnogo toga sam naučila od braće i sestara, tek sam mnogo kasnije shvatila koliko su mi oni popuštali i koliko puta su me pustili da pobedim u igri. Kao drugove u igri imala sam petoricu braće od ujaka i stričeva, mojih vršnjaka, i sa njima sam naučila sve muške igre, fudbal i drugo. Moj otac je pre rata imao mnogo konja pa smo se utrkivali i kao jedina devojka morala sam uvek da pobedim!

Emsuda još i danas zrači i budi naklonost i nije teško shvatiti da je bila ljubimica braće i sestara i da su se oni takmičili da joj ugode. I u školi je dobro prolazila. Ona onda još nije razlikovala Srbe, Hrvate i Bošnjake.

Često se nije ni znalo ko je šta. Noćivali smo jedni kod drugih, razmenjivali smo odeću i igrali se zajedno. Tek od petog razreda sam imala osećaj da se jedan učitelj ne odnosi podjednako prema svojoj deci. Ja sam morala da dajem pet tačnih odgovora da bih dobila najbolju ocenu, a moja prijateljica Mirjana samo tri. Ja sam shvatila da treba više da radim od moje drugarice da bih postigla iste rezultate, ali sam mislila da to ima veze sa učiteljevim simpatijama. Tek sam kasnije shvatila da se radilo o nacionalnoj pripadnosti. Bilo je različitih ispoljavanja nepravdičnosti preko kojih sam lako prelazila, tek sam kasnije primetila da se radi o pokušaju potiskivanja jedne cele nacionalnosti. Na primer zahtevi za upis u neku višu školu su za muslimansku decu bili veći, nego za srpsku decu.

Ocene učenika Bošnjaka - Muslimana, dobivane kroz ranije školovanje, a neadekvatne znanju, dosta su uticale na upis u srednje škole, na akademiju ili fakultet. To je posebno bilo uočljivo kada je u pitanju vojna akademija ili neki značajan fakultet. Zbog toga su mnoga talentovana deca Bošnjaci bila prisiljena da odlaze u Hrvatsku, Sloveniju i druge zemlje širom sveta da se obrazuju i usavršavaju. Međutim, većina njih su bili prisiljeni da prekinu školovanje odmah nakon završene osnovne ili srednje škole. Njihovi roditelji nisu imali finansijske mogućnosti da ih školuju u nekim drugim sredinama i zemljama. Oni koji su bili povlašteni, uglavnom nezasluženo, imali su prednost i mogli su dalje da se školuju.

Dobrovoljnim radom pomoći sebi i drugima

Posle osmogodišnjeg obaveznog školovanja pohađala sam jednu školu za administrativne poslove. To je bila jedina mogućnost da nastavim školovanje. Sa tom kvalifikacijom sam mogla odmah da se zaposlim i da tako plaćam školu za dizajn, koju sam oduvek želela da pohađam. Sa devetnaest godina sam se udala i posle deset godina postigla sam što sam htela: imali smo dvoje dece, kuću i svoj željeni poziv. U ono vreme bilo je teško sve to postići. Pre podne sam radila u pogonu, a uveče sam pohađala večernju školu, a u međuvremenu sam morala da brinem o deci i kući. Moj muž je radio kao učitelj. Ponekad mi je pomagao oko dece i kuvanja, on vrlo dobro kuva.

Kasnije, kad su joj deca već bila veća, mada je radila u finansijskoj službi državne fabrike hartije, ona je htela kao dizajnerka da pomogne drugim ženama. Videla je u tome mogućnost unapređivanja ravnopravnosti žena.

Iako sam odrasla na selu, nisam živela drugačije nego ljudi u gradu. Imala sam mnogo veza, imala sam mnoge prijatelje po celoj Bosni i van nje, bili su raznih nacionalnosti: Romi, Hrvati, Muslimani, Srbi i drugi. Za mene je bilo neshvatljivo da ima dece, pre svega devojaka, koje školu pohađaju samo do četvrtog ili osmog razreda osnovne škole. I nisam razumela zašto mnoge porodice, ako nemaju dovoljno novaca, uvek šalju samo dečake u školu. Često nije bilo važno koje je dete inteligentnije, već samo da li je dečak ili devojčica. Kada sam to kritikovala, uvek su mi objašnjavali da nemaju novaca da školuju i devojke.

Po pravilu su zarađivali muškarci, a žene su ostajale kod kuće. Dosetila sam se da stvorim mogućnost da i žene zarade. Smatrala sam da je najlakše krenuti sa modom, odeća je uvek potrebna. I tako sam osnovala sopstvenu firmu koju sam zvanično registrovala. Ja sam kreirala haljine i naučila sam žene da ih šiju ili naštrikaju, a ja sam se brinula za prodaju. U Prijedoru smo imale sopstveni butik.

Ovaj posao kojim se Emsuda bavila u svoje slobodno vreme imao je uspeha. Slike na zidu njene kancelarije pokazuju modne revije sa ekstravagantnim haljinama. Tako su žene zarađivale svoj novac, a njihove ćerke su mogle da pohađaju škole. Sa viškom koji je preostajao posle isplate zarada, Emsuda je potpomagala porodice u nevolji.

Trebalo je da se žene na ovaj način osamostale i da više ne zavise od muževa. Sada su mogle da imaju sopstveno mišljenje i da učestvuju u porodičnim odlukama. Ako bi nam uspelo da u nekom manjem selu pridobijemo dve-tri žene, to je bilo dovoljno, jer su one predstavljale primer za ostale. Posle pet-šest godina rada odnosi u porodicama u kojima su žene saradivale sa nama su se znatno izmenili. I sve to zahvaljujući maloj firmi koju sam osnovala 1985. godine.

Na sreću, mene je podržavala cela moja porodica kao i moj šef u državnoj firmi. I on je imao razumevanja za moj hobi i odobravao mi je odsustva kada sam morala nešto da obavim za

svoju firmu. Jednog dana su se petorica direktora preduzeća sastali da se dogovore koga bi mogli da otpuste. U ono vreme su otpuštani mnogi muslimanski službenici, a na njihova mesta postavljani Srbi. Pošto sam imala sopstvenu firmu, smatrali su da sam manje zavisna od posla nego drugi, pa su hteli da me otpuste. Ali moj šef, jedan od petorice direktora, jedini Muslimanin, zauzeo se za mene, jer je u mom odeljenju sve bilo najbolje organizovano i dobro se radilo. Sporazumeli su se da mogu ostati i dobiti neplaćeno odsustvo kada mi to zbog moje firme bude potrebno.

Preteći znaci u fabrici papira

Krajem osamdesetih godina bilo je sve više znakova da se vremena u Bosni menjaju. Emsuda se seća da nije samo otpuštanje radnika Muslimana bio problem. U državnom preduzeću u kojem je radila, od 1989. više nije bilo kao pre. Fabrika je proizvodila toalet-papir i kese za međunarodno tržište i zapošljavala je 2700 radnika.

Od toga su oko 2000 bili Srbi, oko 600 Bošnjaci i oko 100 Hrvati. Zarada nam se isplaćivala u čvrstoj valuti, do 1989. u nemačkim markama ili dolarima. Posle toga smo dobijali bonove sa kojima smo mogli da kupujemo samo u određenim državnim radnjama. Kasnije smo ustanovili da su sve te radnje koje su primale bonove, vodile srpske poslovođe i da su učestvovala u dobiti. Primetila sam i to da isplata prodane robe više nije, kao ranije, iz Beograda doznačavana u banku u Sarajevu, već je ostajala u Jugo-banci u Beogradu.

Ja sam radila obračun u preduzeću, sve plate i isplate, i primetila sam da preduzeće više ne plaća porez, niti zdravstveno i socijalno osiguranje radnika. Počev od 1991. ništa nije uplaćivano u državne blagajne Bosne i Hercegovine, sve je ostajalo u Beogradu. Tako su se blagajne Bosne praznile. Ni sve sirovine više nisu plaćene, samo one koje su stizale iz Srbije, ili iz hrvatskih ili bosanskih gradova sa većinskim srpskim stanovništvom.

Huškačke kampanje u medijima

Uporedo sa ovim događajima u njenom preduzeću, Emsuda je zapazila da se u medijima sve više i više vode huškačke kampanje protiv pojedinih nacionalnih zajednica.

Izmišljale su se priče da bi se ljudi zavadili. Najčešće bi ocrnili ljude s one druge strane, oklevetali ih. Tako je, na primer o jednom hrvatskom ginekologu u Prijedoru rečeno da on sterilise Srпкиnje koje dolaze kod njega na pregled, ili čak da kod trudnica izaziva smrt nerođene dece. Za vreme rata su ga otpremili u logor Keraterm i tamo ubili. I poznati muslimanski lekar u Prijedoru je ubijen sa svojom sestrom. I o njemu su se širile priče da ne pomaže pacijentima, već da izaziva bolesti. U Prijedoru je za vreme rata ubijeno preko četrdeset intelektualaca, lekara, advokata i drugih, većinom Muslimana ili Hrvata. Klevetničke kampanje su krenule već 1991. Pre svega su huškale lokalne radio stanice. Tada je osnovan još i novi privatni radio koji je širio laži i sejao mržnju. Ljudi su počeli da zaziru jedni od drugih i prestali su da veruju jedni drugima.

Mene to nije mnogo plašilo, znala sam da su to laži, ja sam poznavala te ljude. Smatrala sam da i moje kolege s posla misle kao ja i da ni oni ne veruju ovim izmišljotinama. Tek sam kasnije primetila da srpske kolege i kolegice sasvim drukčije misle i da, možda, samo jedan procenat među njima misli kao ja. Drugi su me razočarali. Zbog rata sam izgubila mnoge srpske prijatelje.

Ali, s druge strane, stekla sam i nove prijateljice, Srпкиnje, Hrvatice i druge. Tomislavka predstavlja dobar primer: pre rata je nisam poznavala, a sada saradujemo i prijateljice smo. I Gina, kolegica s posla, Srпкиnja, koju sam ranije samo površno poznavala, tokom rata mi je postala bliža i razvilo se prijateljstvo. Ona je mislila da smo ja i moj sin nastradali u našoj kući kad je granata udarila. Tek je 1993. slučajno, zahvaljujući jednoj emisiji na hrvatskoj TV u kojoj sam bila gost, doznala da sam živa. Tada je situacija još bila kritična, znale smo jedna za drugu, ali nismo mogle da uspostavimo kontakt. Onda sam je 1999. slučajno srela u Prijedoru i od onda smo nerazdvojne. I ona saraduje u našoj ženskoj organizaciji.

Kako je došlo do raskida sa drugaricama i koleginicama Srpkinjama?

Prvu odbojnost sam osetila na početku rata u Hrvatskoj. Posle avgusta 1991, kada sam sa drugim ženama u Prijedoru protestovala protiv rata pa smo pozivale na pružanje pomoći nastradalima, moje kolegkinice Srpkinje su počele da me izbegavaju. Kada bi me videle, okretale bi glavu na drugu stranu, dok smo ranije sasvim normalno zajedno pile kafu. Ja sam htela nečim pozitivnim da svedočim protiv rata, pa sam sa istomišljenicama svake subote u 12 sati prolazila kroz Prijedor sa cvećem. Ispčetka je bilo nas pet, ali iz nedelje u nedelju pridruživalo nam se sve više žena.

Jednom sam u pogonu slučajno čula kako jedna kolegkinica, koja mi je bila draga, za vreme pauze kaže drugoj Srpkinji: - Molim Boga i jedva čekam trenutak kad će ovi ljudi otići odavde pognute glave, stideći se. Tog trenutka nisam shvatila o kome je to govorila, tek za vreme rata mi je postalo jasno da je govorila o nama Muslimanima. Naime, kada su krajem aprila 1991. u policiji i opštini Srbi preuzeli vlast, svima koji nisu bili Srbi u Prijedoru je naređeno da okače belu maramu na prozor ili balkon svog stana. Zatim su im podeljene bele trake koje su morali nositi oko rukava. Posle toga su ljudi sa belim trakama u kolonama odvođeni u logore Keraterm, Omarska i Trnopolje. Naređeno im je da za vreme marša pognu glavu i da ruke drže na leđima.

Čvrsta vera u pozitivne promene

Uprkos svim razočaranjima, Emsuda je, čim se moglo, potražila kontakt sa srpskim stanovništvom. Optimizam koji joj je podaren još u kolevci pomogao joj je u tome.

Nikad nisam prihvatila da su svi ljudi loši, i verovala sam da se stvari mogu menjati. Uvek sam bila uverena da se neko zlo može pretvoriti u dobro.

To joj još i danas daje snagu da se u teškom okruženju prihvati nečega što bi drugi procenili da nema izgleda na uspeh. Posle povratka u Kozarac, obrađivala je sa decom, kao što je već činila u Sanskom Mostu, temu nenasilne komunikacije. I ona se zauzimala za kontakte između učitelja i učiteljica iz Prijedora i Sanskog Mosta. Zajedno sa drugaricom Srpkinjom, To-

mislavkom, koja podučava decu narodnim igrama, organizovala je proslave i nastupe na kojima su učestvovala kako srpska, tako i muslimanska deca. Ona uvek iznova pronalazi stručnu i finansijsku podršku za svoje projekte.

Emsuda je ponekad i malo razočarana srpskim stanovništvom, jer ono, po njenom mišljenju - sem retkih izuzetaka, ne ispoljava inicijativu i prilično izbegava kontakte sa muslimanskim stanovništvom.

Ispočetka su Srпкиnje i Srbi iznosili mišljenje da su za rat krivi svi i niko. Oni jednosatavno nisu hteli da priznaju da su i oni bili deo problema. Većina Srba su bili u vojsci i svaka porodica je nekako učestvovala, ako ne direktno, a ono indirektno. Na primer, svuda su kuće prognanih bile opljačkane. Srпкиnje koje su od svojih muževa dobijale nakit, nisu pitale odakle im je, da li potiče od prognanih, silovanih ili ubijenih žena.

Osam godina posle rata je materijalni opstanak za većinu stanovništva Bosne i Hercegovine veoma težak. Nacionalistički političari, koji ništa ne čine za izmirenje nacionalnih grupacija, još su na vlasti. Mnogi ratni zločinci još nisu uhapšeni i osuđeni. U ovoj teškoj realnosti je Emsudin veliki optimizam izložen teškom iskušenju. Snagu joj daje to što su ona i njene kolegice u Ženskom centru i što su svojom aktivnošću u njemu iz ničega stvorile nešto. I nadalje se nada da će se jednog dana i u politici nešto izmeniti.

Ubeđena sam da se političari i drugi ljudi koji imaju negativan uticaj i koji seju mržnju moraju ukloniti sa pozicija moći. Ratnim bogatašima treba oduzeti ukradeno. Zlo je što mnogima ovi moćni i bogati predstavljaju uzor.

Ko može ratne bogataše i huškače da makne sa njihovih pozicija moći? - pitam Emsudu.

To je teško pitanje. Ko to može? Verujem samo neko izvan Bosne, na primer Međunarodni sud u Hagu.

I još nešto vrlo važno: treba ukinuti sve deobe unutar Bosne i Hercegovine. Treba da postoji samo jedna bosanska vojska, jedan sud i jedna policija, a ne kao sada jedna vojska i policija u Srpskoj i jedna u Konfederaciji. Tek bi smo se tada zaista mogli uhvatiti u koštac sa drugim problemima.

Emsuda ima veliki san:

Sve zemlje bivše Jugoslavije treba razoružati. Sanjam i to da će Evropa jednog dana biti jedinstvena zemlja u kojoj vojska više nije potrebna!

«Trebalo da protekne još mnogo vode rekama da istina izbije na videlo»

Tomislavka Šurlan-Pavić (1952), nastavnica igranja, Prijedor, Bosna i Hercegovina.

Juni 2003.

Emsuda Mujagić telefonira svojoj prijateljici Srпкиnji Tomislavki Šurlan-Pavić iz Prijedora i ova već kroz pola sata stiže u Kozarac. Malo razgovaramo o knjizi koju pripremam i Tomislavka je odmah spremna da sarađuje. Jednom kasnije će mi reći:

Dobro je da neko dođe i da se raspituje da bi smo se podsetili...

Sedimo za dugačkim stolom u prostoriji Emsudine organizacije Srcem do mira u prizemlju njene kuće. U prostoriji je malo mračno, ali je prijatno sveže.

O Tomislavki znam samo to da sarađuje u Emsudinoj ženskoj organizaciji i da u Kozarcu i drugim mestima uči decu folklornim igrama. Odrasla je u Drvaru, gradu koji se nalazi blizu granice prema Hrvatskoj na zapadu Bosne i Hercegovine i koji je posle rata pripao Federaciji Bosna i Hercegovina.

Moji su roditelji radili u Drvaru u pilani. Ja sam kao najmlađa odrasla sa dva brata. Drvar je pre rata imao sto posto srpsko stanovništvo, sada u gradu većinu čine Hrvati.

Posle srednje škole Tomislavka je na Sarajevskom univerzitetu studirala ekonomiju i turizam. Tamo je otkrila multikulturalnu Bosnu i prvi put došla u kontakt sa Muslimanima. Sa sjajem u očima govori:

Bilo je odlično, imala sam muslimanske drugarice, studije, prijatelje, sve to nikad neću zaboraviti, bio je to ugodan studentski život i sjajno vreme u Sarajevu.

Pored studija, učila je i ples i sada predaje folklorne igre. Posredstvom igre upoznala je i svog budućeg muža, muzičara. Venčali su se po završetku studija, a kuma na venčanju je bila jedna Tomislavkina prijateljica Muslimanka. Mladi par se nastanio u provincijskom gradiću Prijedoru, odakle je bio njen muž: Prijedor se danas nalazi u Republici Srpskoj. Tomislavka je postala domaćica i godinu dana kasnije, oktobra 1991, i majka jednog sina.

U međuvremenu je u Hrvatskoj izbio rat, pošto su Hrvatska i Slovenija juna meseca proglasili nezavisnost. Krajem februara 1992. su se i žitelji Bosne i Hercegovine, na referendumu koji su Srbi bojkotovali, izjasnili za nezavisnost. Opasnost od rata je visila u vazduhu.

Pitam Tomislavku kada je shvatila da postoje problemi između srpskog i nesrpskog stanovništva? Odgovara spontano:

Na dan 2. aprila 1992, kada sam morala da odem iz Prijedora, pred samo izbijanje rata.

I ko te je primorao da odeš? Zbunjeno se smeška i odgovara: To je teško pitanje, a odgovor je još teži.

Ona se malo zamislila, pa počela da priča:

Roditelji mog muža radili su u Kozarcu. Za vikende su često sa prijateljima i kolegama dolazili ovamo na roštilj. Primetila sam da stalno pričaju o tome koliko se ljudi odselilo. Svi su slutili da će biti rata i da će sve početi ovde, u Kozarcu. Tada su ljudi počeli da se dele, sa jedne strane Srbi, a sa druge Muslimani, ali se o ovim temama nije razgovaralo. Zašto je u ovoj regiji sve trebalo da počne u Kozarcu, ne znam, verovatno zato što je gradić imao većinsko muslimansko stanovništvo.

TV-stanica *Yu-Tel* postaje *Tel*

Tomislavka se seća i jedne druge pojave koja joj se onda učinila čudnom. Početkom 1992. na nezavisnoj TV stanici Yu-Tel emitovala se jedna kontakt emisija.

Mislim da je voditelj bio Hrvat. Tokom pet večeri sprovodili su anketu, ko je za Jugoslaviju, a ko protiv, odnosno za podelu Jugoslavije. Slušaoci koji su se javljali svi su govorili da su za Jugoslaviju. Ali, kada sam posle toga jedne večeri uključila tu

stanicu, nije se više pojavio znak *Yu-Tel*, već samo *Tel*. Pozvala sam ih i upitala: - Ako smo svi za Jugoslaviju, zašto se stanica više ne zove *Yu-Tel*, već *Tel*? Nisam dobila odgovor, jednostavno su prekinuli vezu. Na takvoj sitnici sam videla da se dešava neko zlo. Ali ja sam se trudila da zaboravim sve loše. Uostalom, od 1992. do 1994. bila sam odsutna.

Tomislavka se sa svojim šestomesečnim detetom 2. aprila 1992, četiri dana pre izbijanja rata u Sarajevu, uputila kod svoje braće u Beograd. Muž joj je otišao u Austriju.

Ispočetka u Srbiji nisu hteli da prihvataju ljude iz Bosne, izbeglice. Imala sam velike probleme kao izbeglica. Srbija je zbog rata morala da šalje pomoć u Bosnu pa su se ljudi žalili da smo došli kod njih, pa da ćemo im oduzeti i poslednji zalogaj. Tamo se uopšte nisam osećala dobrodošla. Mišljenje Srba u Srbiji o ratu u Bosni se, uz to, razlikovalo od mog. Posle godinu dana prešla sam u Žitište u Vojvodini, kod dede mog muža. Tamo žive mnogi Bosanci koji su tamo kolonizovani još pre četrdeset godina. Tamo je raspoloženje bilo sasvim drukčije od onog u Beogradu. Pomogli su nam i podržavali nas. Bili su to naši ljudi, Bosanci, i imali su razumevanja za nas.

Tomislavka neće dalje da se upušta u različita gledišta ljudi u Bosni i u Srbiji. Tokom razgovora uvek iznova osećam njenu uzdržanost. Imam osećaj da se prosto raduje da na neka pitanja može odgovoriti da ne zna odgovor, jer je u ono vreme bila u Srbiji. Jednom reče:

Treba da protekne još mnogo vode rekama da bi istina izašla na videlo.

I dodaje da bi imala još što šta da ispriča, ali pomalo mora i da se čuva, inače rizikuje da izgubi svoj posao.

Samo ptice znaju sve

Tomislavka se već 1994. vratila u Prijedor, dakle još pre završetka rata, jer joj je majka u Drvaru bila bolesna.

Situacija ovde je bila vrlo loša. Preko radija i televizije pratila sam vesti i znala sam da ovde više neće biti kao nekad. No, tek kad sam stigla, shvatila sam do koje je mere situacija loša. Više

nije bilo ni kuća, ni ljudi, sve je bilo razrušeno. Bio je to šok! Ali odlučila sam da ostanem.

Centar grada Prijedora bio je manje razrušen, nego okolina. U mojoj ulici je još živio stariji muslimanski bračni par. Bila je to prava katastrofa. Pomagala sam im, donosila hranu, jer iz moje porodice niko nije bio u ratu. Moja braća su već od ranije živela u Beogradu, moj muž je bio u Austriji, a njegov brat je bio bolestan, stoga nije bio u vojsci. Hvala bogu, niko od njih nije učestvovao u ratu!

Do septembra 1995. muslimanski bračni par se tu zadržao, većinom u svom stanu, zatim su i oni morali da odu. Ali, hoću da naglasim da su sve komšije Srbi izašli na ulicu da se oproste od njih. Dolazili su konvoji Crvenog krsta iz Prijedora, ali su neki odlazili i sopstvenim kolima, jer u konvojima nije bilo dovoljno vozila. Ljudi su prodavali šta su imali i odlazili.

Ko je od malobrojnih Muslimana koji su se zadržali u Prijedoru zahtevao da beže i to septembra 1995, nešto pre kraja rata?

Ne mogu tačno da kažem ko je to bio. Noću je dolazilo do provokacija, tako da su se ljudi sami odlučivali da idu, jer više nisu mogli da žive pod tim pritiskom.

Na moje pitanje: da li su pripadnici paravojskih jedinica muslimanskom stanovništvu ulivali strah?, Tomislavka, smejući se, odgovara:

Ko bi to znao? Samo bi ptice mogle da ispričaju šta se dešavalo. Kod ovih ljudi se osećala napetost, nisu znali ko ih provokira i zbog tog straha zatvarali su se u stanove. Onaj bračni par sada živi u Belgiji. Pre otprilike pola godine su mi se javili. Tužno je to, ja sam se družila sa njihovim sinom i snahom. Sada ih tu nema i prijateljstvu je kraj i to je tužno.

Usled rata se cela socijalna struktura Bosne i Hercegovine izmenila. Mnoge muslimanske izbeglice nisu se vratile u Prijedor i okolinu. I obratno: doselili su se Srbi iz Bošnjačko-Hrvatske Federacije. Prekinuta su dugogodišnja susedstva i prijateljstva. Novi odnosi se sporo uspostavljaju, a retko preko etničkih granica, kako je slučaj između Tomislavke i Emsude.

Pitam obe, kako su se zapravo upoznale? Na trenutak su zbu-njene, pa onda, kao iz jednih usta, smejući se kažu:

Bilo je to 1. aprila 2000-te. Tomislavka je prosto zazvonila na moja vrata.

Seća se Emsuda a Tomislavka se priseća kako je do toga došlo:

Ah, da. Kod Kozarca sam upoznala jednog policajca. On me je zaustavio, jer sam prebrzo vozila. Pitala sam ga da li su se ovamo u Kozarac ljudi vratili, da li radi škola? Tada sam radila u Prijedoru u jednoj školi plesa i htela sam da podučavam još dece. Policajac mi je savetovao da se obratim Omeru Mujagiću, Emsudinom mužu. Ja sam ga potražila, i on me je odveo Emsudi, jer je mislio da je ona prava osoba za moj projekat.

Tomislavka se smeje što se ja čudim tome da je ona kao Srпкиnja zakucala na vrata u skoro čisto muslimanskom selu koje je godinama bilo nenaseljeno.

Za mene je bilo sasvim normalno da dođem ovamo. Htela sam da učinim nešto za decu, pa negde se mora početi. Naravno da nije bilo lako, ali svugde ima teškoća. Iza moje kuće u Prijedoru bacili su bombu, jer radim i pomažem ovde u Kozarcu, na sreću ništa strašno se nije dogodilo, samo se od vazdušnog pritiska razbilo staklo na jednom prozoru. Posle svega što su ljudi doživeli, to je sitnica. Onaj ko je podmetnuo bombu je, verovatno, hteo da me zaplaši, jer radim u Kozarcu. Mnogi me pitaju kako to da upravo ovde radim, ali za mene je prirodno da to radim. Svaki put se radujem kad vidim decu i osetim sa kakvim oduševljenjem saraduju. Zato ću ovde raditi sve dok me ne izbace.

Tomislavka radi u raznim školama, uglavnom sa srpskom decom. Roditelji njoj mesečno plaćaju deset konvertibilnih maraka (oko pet evra) po detetu za ovaj dobrovoljni kurs. Ona, za sada, u Kozarcu ne naplaćuje ništa.

Kada smo se Emsuda i ja malo bolje upoznale i kad je led bio probijen, našalila sam se:

- Moj auto ne ide na vodu.

Tako joj sada Organizacija plaća troškove. Zajedno sa Emsudom, Tomislavka povezuje muslimansku i srpsku decu. Uvek pronalaze neku priliku da organizuju zajednička slavlja i nastupe igrača, kako bi deca dolazila u kontakt.

Prekinuta i nova prijateljstva

Oktoibar 2003.

Jednog lepog oktobarskog dana srećem Tomislavku po drugi put, opet u Kozarcu. U međuvremenu, otvorena je Kuća mira u kojoj se odvijaju sve aktivnosti dece i žena. Pijemo kafu u velikoj, svetloj prostoriji, a iz susedne dopire muzika, smeh i graja dece. Tomislavka se upravo vratila iz Drvara, njenog rodnog grada, odnela je knjige za biblioteku i majice za decu. Ona nam ponosno pokazuje pismo-zahvalnicu škole.

U toj školi sada zajedno rade srpski i hrvatski učitelji i uče hrvatsku i srpsku decu. Opet je kako je nekad bilo. A naročito me raduje što je pomoć poslala muslimanska organizacija. Emsuda je već i ranije pomogla da se Srbima u Drvaru uruči tona humanitarne pomoći. Kod nas postoje dve humanitarne organizacije, jedna hrišćanska i jedna muslimanska; hrišćanska nije pružila pomoć, dok je muslimanska organizacija *Merhamet* poklonila ceo kamion stvari.

U Drvaru ljudi još uvek oskudevaju, situacija se čak i pogoršala. Problem je što za Srbe nema posla. Većina Srba se 1999. vratila u Drvar.

U međuvremenu se vratilo i devedeset posto izbeglih Srba. Mnogi su se kao proterani nalazili tu u okolini i Emsuda im je već tada pomagala. Drvar i Kozarac su jedina mesta u koja se vratio tako veliki broj proteranih. A ja sam iz Drvara, a Emsuda iz Kozarca! Mi smo pravi pioniri.

Htela bih da se vratim na temu prijateljstva, prekinuta i nova. Posle pauze Tomislavka, zamišljeno kaže:

Ne znam šta da kažem. Uopšte ne volim da govorim o ratu. Nemam mnogo toga da kažem o prijateljstvima pre rata, ne nalazim reči za to. A novi prijatelji su najčešće ljudi iz Sanskog

Mosta i Ključa, iz Petrovca, Srbi koji sada žive u Prijedoru, jer još ne mogu da se vrate u svoje kuće u Konfederaciji.

Tomislavka gleda kroz prozor, napolju se igraju njen dva-naestogodišnji sin i njegov prijatelj sa dvema devojčicama Muslimankama iz Kozarca. Ko bi pomislio da su se roditelji ove dece, možda, borili jedni protiv drugih? Svaki put joj je drago kad vidi da većina dece ne mari za to ko je Srbin, Musliman, Hrvat ili šta drugo. Njen sin Duško, koji je prisustvovao poslednjem razgovoru, ispričao je da u njegovom razredu u kojem ima sedmoro Muslimana ponekad dolazi do svađe između srpske i muslimanske dece. Zависи od toga kako su vaspitani, komentariše on: - Učitelj kaže, ko tuče druge, biće izbačen iz škole. Sada se u školi ponašaju pristojno, ali se na ulici i nadalje tuku. U centru grada nema tako mnogo problema, ali neki srpski mladići u grupama odlaze u sela u kojima su muslimanski povratnici pa bacaju kamenje na džamije.

Kada materijalno pobeđuje ljudsko

Kako je uopšte moglo da dođe do ove mržnje između etničkih grupa i do rata u zemlji čije je stanovništvo tako izmešano? - upitala sam Tomislavku. Moje glupo pitanje, na koje ne postoji jednostavan odgovor, ispočetka ju je veselio. Ona se plaši da je ja ne razumem pogrešno.

Pokušaću da to pokažem na primeru. Godine 1996. otišla sam u Drvar da vidim svoj stan. Sada tamo živi hrvatski bračni par. U razgovoru mi žena reče: - Evo, ti Srpkinja i ja Hrvatica sedimo ovde i zajedno pijemo kafu. Kako je moguće da smo do skora bili u ratu? Ja sam odgovorila: - Vidiš, ovde je bio moj hladnjak, tu je bio moj televizor, a tamo mašina za pranje veša i sada ništa od toga nema!

To znači da je nekom to bilo potrebno. Za mene je posledica rata u tome što su se jedni u ratu obogatili, a drugima je oduzeto i ono malo što su imali!

Drugu tužnu scenu doživela sam u Krajini za vreme rata. Neki čovek je sve svoje stvari natovario na traktor: frižider, štednjak, nameštaj i ostalo. Njegova stara majka je to posmatrala, pa kad je bio gotov, samo je rekla: - Lepo, sine, sad si sve natovario, a gde ću ja naći mesta na svemu tome?

Sledeći primer da je materijalno postalo važnije od ljudskog ispričao je bošnjački pisac Abdulah Sidran. On je rekao otprilike sledeće: - Neki čovek je telefonirao prijatelju i upitao ga da li mu je auto još čitav. Prijatelj je odgovorio - Ne znam šta je sa autom, ali tvoja mati leži mrtva pored garaže! Čovek se više interesovao za svoj auto, nego za porodicu.

Ja mislim da je rat otpočeo iz materijalnih razloga. Ja znam da pre rata, kada sam živela u Sarajevu, nije bilo mržnje između Muslimana, Srba i Hrvata. Meni je jasno i to da rat nisu želeli obični ljudi. To je došlo odgore. Ne znam od koje sile i sa koje strane, ali je došlo odgore.

U budućnosti Tomislavka želi:

Mir i samo mir! I nadalje zdravlje, jer kad je čovek zdrav, on nalazi i posao i sve što treba. Potrebno je mnogo radnih mesta za mlade da ne bi dangubili po ulicama. I potrebno je više ovakvih centara gde deca mogu da se sastaju i mogu da pevaju i igraju, da ne budu prepuštena ulici. Rado bih mnogo toga promenila. Mnogo me raduje da se, na primer, moj sin osam godina posle rata igra sa muslimanskom decom. Raduje me da vidim kako se stvari iz dana u dan popravljaju. Volela bih da iduće godine sa mnom posetiš i druge škole, da razgovaraš sa decom i da čuješ njihova mišljenja.

Emsuda ulazi i pita nas da li smo gladne? Na naše klimanje glavom ona nestaje da bi u restoranu prekoputa naručila neki kozarački specijalitet. Nešto kasnije dolazi konobar sa velikom okruglom tepsijom sa kirgušom, to su komadi piletine ispečeni u testu. To je izvrsno i mi se izdašno služimo. Tomislavka predlaže da se sutra posle časa igranja odvezemo u Mrakovicu da vidim još neko mesto. Opet će doći po mene u hotel Prijedor.

Kad smo sledećeg dana stigle u centar Kozarca, grupa devojaka je već nestrpljivo čekala Tomislavku. Malo se priča pa neke od devojaka navlače belu polo košulju koju su kao plesna grupa dobile na poklon, druge proveravaju neki CD u tranzistoru i onda kreće: devojčice i jedini dečak svrstavaju se po visini, Tomislavka tapšanjem daje ritam, a igrači topću i poskakuju u taktu Kozaračkog kola, lokalne narodne igre. Posle toga

sledi i muzika. Tomislavka podučava temperamentno, isprav-
lja i pohvaljuje decu koja zdušno učestvuju.

Na kraju časa dolazi Emsuda i kaže da će mi deca odigrati nekoliko scena iz pozorišne predstave koju su izveli prilikom proslave povodom otvaranja Centra. Devojke se kikoću i diskutuju, pomeraju stolove i stolice da bi namestile jednostavne kulise, pa onda verno izvode neke ozbiljne i neke smešne scene iz njihove svakodnevnice. Emsuda, po potrebi, šapuće tekst, jer je proteklo dosta vremena od poslednje izvedbe.

Spomenik budi sećanja

Vozimo se put Mrakovice na Kozaru. Kozara je nacionalni park sa prekrasnim šumama. Tomislavkin auto je preopterećen, ali hrabro savladava strmi put. Gore Tomislavka parkira na ogromnom, ali praktično praznom parkiralištu i mi se penjemo na vrh kojim dominira spomenik palim žrtvama u Drugom svetskom ratu: ogromna, dosta ružna betonska kula sa vertikalnim udubljenjima kroz koja mršava osoba može da dospe u središnju šupljinu. Iza kule četiri zida čine pravougaonik. Sa njihove unutrašnje strane su bronzane ploče sa imenima hiljada žrtava rata, onih koji su poginuli u krvavim borba-
ma koje su se ovde vodile između fašista i Titovih partizana. Pet starijih žena stoje pred jednom od ploča i čitaju imena.

Mi nastavljamo put i prolazimo kraj nekadašnje Titove vile koja sada služi za reprezentaciju. Nešto niže nalazi se Vojni muzej. U dvema povezanim prostorijama izložene su slike i spisi iz Drugog svetskog rata. Tu su i slike koje, navodno, potiču iz rata 1992-95. Ispod slika koje, sudeći po odeći i licima na fotografijama, verovatno potiču iz Drugog svetskog rata, nalaze se legende o ratu u Bosni. Po mišljenju mojih saputnica, od ovih slika jedino slika dva mudžahedina sa tri odsečene glave Srba potiče iz rata u Bosni. Ova zastrašujuća fotografija izložena je u četiri varijante. Mi se ovde nalazimo u Republici Srpskoj, prema tome sve su žrtve Srbi, a zločinci Muslimani. Tomislavka i Emsuda s nevericom i užasom posmatraju slike i tekstove. Pitam šesnaestogodišnjeg dečaka koji nas prati da li je prvi put ovde. Ne, ne, bio je više puta ovde sa školom i porodicom. Po-

seta muzeju spada u način prenošenja istorije i očevidno se time manipuliše i ovde i tamo.

Radujemo se svežem vazduhu. Čutke silazimo padinom. Meni još jednom prolazi kroz glavu jučerašnji razgovor sa jednim srpskim ratnim veteranom iz Prijedora. On je više puta napominjao da logor u Trnopolju, u kojem su Emsuda i Majda bile zatočene, nije bio koncentracioni logor. On je lično kao vojnik tamo čuvao Muslimane. Koncentracioni logor je bio Jasenovac u Hrvatskoj, gde je za vreme Drugog svetskog rata ubijeno na desetine hiljada Srba. Da je i za vreme rata u Bosni bilo mnogo ratnih zločina on negira smehom i pokretom ruke: - Bilo je vojnika koji nisu slušali svog komandanta, objašnjava. Uopšte su celu ovdašnju gungulu izazvali Srbi koji nisu bili odavde.

U međuvremenu smo ponovo stigle na parkiralište. Leti je ovde uvek mnogo kola i autobusa, kaže Tomislavka. Pošto smo se malo povratile od ratnih slika, osetile smo glad. Majda poznaje mali, simpatični riblji restoran odmah tu, kraj puta, koji nam se čini primamljiv. Zaustavljamo se kraj usamljene kamene kuće pored puta. Jedna devojčica nam nudi pitomi kesten, koji njena mama skuplja u šumi. Mi silazimo stepenicama pored kuće u baštu, gde nekoliko čvrstih, grubo istesanih stolova i klupa mame da sednemo. Jedan čovek izvlači pastrmke iz uskog kanala kraj stolova, a njegova žena ih peče na roštilju, na žeravici od drvenog uglja. Naručujemo ribu i krompir salatu. Uz dobro jelo raspoloženje se brzo popravlja. Moje dve saputnice i momak pričaju i smeju se, tu i tamo Majda mi prevodi o čemu se radi. Iznenada počinju da pevaju melanholične bosanske narodne pesme. To su pesme koje su svi ljudi u Bosni još kao deca naučili, srpska, muslimanska, hrvatska deca, tada pre rata, kada se još negovala zajednička kultura.

Mapa bivše Jugoslavije

Hronologija događaja u bivšoj Jugoslaviji u periodu 1980. do 2004.

4. maj 1980.

Smrt Josipa Broza Tita.

1981.

Studentske demonstracije u Prištini u kojima je policija brutalno intervenisala. Demonstracije su se proširile u masovne proteste.

1987.

Slobodan Milošević postaje predsednik Srbije.

28. mart 1989.

Promenom Ustava Jugoslavije, ukida se autonomija Kosova. Dolazi do mnogobrojnih demonstracija.

28. juni 1989.

Miloševićev nastup na masovnoj manifestaciji Srba u Kosovu Polju povodom proslave šestogodišnjice bitke na Kosovom polju, kada je srpski knez Lazar doživeo poraz. Ova bitka je postala srpski narodni mit.

30. maj 1990.

Franjo Tuđman postaje predsednik Hrvatske. Njegova partija HDZ je dobila apsolutnu većinu.

2. juli 1990.

Albanski poslanici kosovskog parlamenta proglašavaju Republiku Kosovo. Tri dana kasnije srpske vlasti raspuštaju Pokrajinsku skupštinu i uvode prinudnu upravu.

Septembar 1990.

Albanski poslanici sa Kosova ukidaju Republiku Kosovo. Srpske vlasti otpuštaju dve trećine državnih nameštenika. Sve škole moraju da rade po srpskim nastavnim planovima i programima. To dovodi do generalnog bojkota školske nastave od strane albanskog stanovništva sa Kosova.

25. juni 1991.

Slovenija i Hrvatska proglašavaju svoju nezavisnost. Izbija rat. U Sloveniji dolazi do više simbolične intervencije, rat traje jedanaest dana. Savezna armija napada Hrvatsku.

Septembar 1991.

Makedonija proglašava svoju nezavisnost.

18. oktobar 1991.

Proглаšavanje Republike Kosovo.

19. decembar 1991.

Proглаšavanje Republike Srpske Krajine u Hrvatskoj.

20. decembar 1991.

Ante Marković se povlači sa funkcije premijera Jugoslavije. Savezna država Jugoslavija više ne postoji.

1. mart 1992.

U Bosni je na referendumu izglasana nezavisnost. Bosanski Srbi bojkotuju referendum.

6. april 1992.

Države Evropske unije priznaju Bosnu i Hercegovinu. Počinje rat u Sarajevu.

7. april 1992.

Proглаšenje Republike Srpske od strane bosanskih Srba.

27. april 1992.

Srbija i Crna Gora osnivaju novu Saveznu Republiku Jugoslaviju.

24. maj 1992.

Na ilegalnim izborima je albansko stanovništvo Kosova za svog predsednika izabrala Ibrahima Rugovu. Njegova partija, Demokratska liga Kosova, postaje najvažnija politička snaga na Kosovu.

30. maj 1992.

Ujedinjene nacije nameću privredne sankcije Saveznoj Republici Jugoslaviji.

1. mart 1994.

Osnivanje «Bošnjačko-Hrvatske federacije» u Bosni i Hercegovini.

28. avgust 1994.

Dolazi do raskida između srpskog predsednika Miloševića i vođe bosanskih Srba Radovana Karadžića.

11. jul 1995.

Bosanske srpske jedinice pod komandom generala Ratka Mladića osvajaju muslimansku enklavu Srebrenica, koja se nalazi pod zaštitom Ujedinjenih nacija. Ubijeno je preko sedam hiljada Muslimana. Žene, deca i starci su evakuisani.

avgust 1995.

Hrvatske jedinice u akciji Oluja osvajaju Krajinu koju su prethodno držali Srbi. Oko 300.000 Srba u koloni napušta Hrvatsku.

Septembar 1995.

NATO bombarduje položaje bosanskih Srba da ih privoli da prekinu opsadu Sarajeva. Dana 14. septembra napadači kapituliraju. Prekid vatre u Bosni i Hercegovini.

21. novembar 1995.

Hrvati, Srbi i Muslimani u američkom gradiću Dejtonu potpisuju mirovni sporazum. Bosna i Hercegovina i nadalje postoji kao država, ali se deli na administrativne entitete Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska. Dejtonski sporazum ne obuhvata Kosovo.

17. novembar 1996.

Na opštinskim izborima u Srbiji u većini velikih gradova pobeđuje opozicija protiv Miloševićeve Socijalističke partije (SPS). Vlasti ne priznaju pobeđu opozicije. U Beogradu stotine hiljada ljudi tri meseca demonstriraju protiv režima, sve dok se izborna pobeđa nije priznala u većim gradovima.

Januar 1997.

Kosovsko-albanska oslobodilačka vojska (OVK) izvodi sve više napada na srpske policijske stanice i druge srpske institucije na Kosovu.

Septembar 1997.

Na opštim izborima u Srbiji Milošević gubi apsolutnu većinu.

Oktobar 1997.

Milo Đukanović pobeđuje na predsedničkim izborima u Crnoj Gori.

Februar-mart 1998.

Srpska ofanziva protiv OVK-a na Kosovu. Srpske specijalne jedinice napadaju sela u regionu Drenice i masakriraju čitave porodice. Posle toga se proširuju borbe između srpskih borbenih jedinica i OVK. Preko 250000 ljudi je što izbeglo, što proterano, mnogi su se mesecima krili po šumama.

23. septembar 1998.

Savet bezbednosti UN donosi Rezoluciju 1199, u kojoj se Srbiji pretilo daljim merama, ako ne prekine prolivanje krvi na Kosovu.

13. oktobar 1998.

Američki posrednik Ričard Holbruk u Beogradu postiže sa Miloševićem dogovor o prekidu vatre. Ovaj predviđa da se dve hiljade naoružanih posmatrača OEBS-a nađu na Kosovu da bi pratili povlačenje jugoslovenskih jedinica i srpskih specijalaca.

Decembar 1998.

Na Kosovu dolazi do teških okršaja. Prekid vatre se obustavlja.

Januar 1999.

Napad Jugoslovenske armije na selo Račak na Kosovu. Ubijeno je 45 civila. Šef misije OEBS-a, Vilijam Voker, izjavljuje da se radi o masakru nenaoružanih civila, koji su izvršile srpske snage bezbednosti.

6. februar 1999.

Početak mirovnih pregovora u Rambujeu i Parizu.

19. mart 1999.

Prekid mirovnih pregovora o Kosovu.

24. mart 1999.

NATO počinje 79-todnevno bombardovanje Srbije i Kosova. Za vreme tri meseca bombardovanja preko 800.000 kosovskih Albanaca proterano je ili prebeglo u inostranstvo.

27. maj 1999.

Haški tribunal za ratne zločine optužuje Miloševića za ratne zločine.

3. juni 1999.

Milošević kapitulira i prihvata mirovni plan vodećih sedam industrijskih država i Rusije (G8)

9. juni 1999.

NATO-bombardovanja se završavaju Kumanovskim vojno-tehničkim sporazumom (Makedonija), koji predviđa povlačenje srpskih snaga i stacioniranje mirovnih trupa na Kosovu.

10. juni 1999.

Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija donosi Rezoluciju 1244 kojom se predviđa stacioniranje internacionalnih snaga bezbednosti na Kosovu (KFOR). Osim toga je i kao prelazna uprava uspostavljena međunarodna civilna misija UNMIK.

11. juni 1999.

Ruska prethodnica KFOR-a ulazi u Prištinu. Sledećeg dana KFOR ulazi u Prištinu. Stotine hiljada prognanih kosovskih Albanaca se vraćaju. Istovremeno, u masovnom broju, u Srbiju i Crnu Goru sklanja se srpsko i romsko stanovništva. Sledećih nedelja dolazi do čestih napada na kosovske Srbe. Procenjuje se da je u roku od tri meseca oko 130.000 Srba napustilo Kosovo.

21. septembar 1999.

OVK se raspušta. Stvara se Civilni zaštitni korpus za Kosovo.

10. novembar 1999.

Smrt hrvatskog predsednika Franje Tuđmana.

5. oktobar 2000.

Posle masovnih demonstracija u Beogradu, Milošević je srušen. Opozicioni kandidat Vojislav Koštunica, čiju izbornu pobjedu Milošević 24. septembra nije hteo da prizna, postaje novi predsednik Savezne Republike Jugoslavije.

28. oktobar 2000.

Pod kontrolom OEBS-a na Kosovu se održavaju prvi lokalni izbori. Demokratska liga Kosova (LDK) Ibrahima Rugove dobija 58% glasova. Većina kosovskih Srba je bojkotovala izbore.

21. novembar 2000.

Pripadnici OVK-a napadaju srpsku policiju u Preševskoj dolini gde je većinsko albansko stanovništvo. Ubijeno je četiri policajca. Albanci beže na Kosovo pred borbama koje slede.

25. januar 2001.

Zoran Đinđić je kao kandidat Demokratske opozicije (DOS) izabran za premijera Srbije.

20. februar 2001.

U Makedoniji dolazi do sukoba između novoorganizovane Ustaničke organizacije i makedonskih snaga bezbednosti. Borbe su trajale do juna. Više od 80.000 makedonskih Albanaca je izbeglo na Kosovo.

28. juni 2001.

Izručenje Slobodana Miloševića Tribunalu za ratne zločine u Hagu.

svgust 2001.

Mirovni sporazum iz Ohrida formalno prekida neprijateljstva između makedonsko-albanske OVK i makedonskih vojnih snaga.

17. novembar 2001.

Prvi opšti izbori na Kosovu. LDK Ibrahima Rugove dobija 58% glasova. Parlament ima 120 mesta od kojih se 100 dele na sve izabrane, 10 dodatno za srpsku manjinu i još 10 za ostale etničke manjine.

4. februar 2002.

Havijer Solana, koordinator Evropske unije za spoljnu politiku, proglašava Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora umesto Savezne Republike Jugoslavije. Posle tri godine Srbija i Crna Gora mogu da odluče da li hoće da ostanu zajedno. Dogovor predviđa da jugoslovenska prava na Autonomnu Pokrajinu Kosovo prelaze na Srbiju.

18. februar 2002.

KFOR sa Kosova prvi put isporučuje tri nekadašnja pripadnika OVK Tribunalu za ratne zločine u Hagu.

5. mart 2002.

Posle dugih rasprava među partijama, Ibrahim Rugova (LDK) je izabran za predsednika, a Bajram Redžepi (PDK) za premijera.

29. septembar 2002.

Srpski predsednički izbori ne uspevaju zbog malog broja glasača koji su izašli na izbore.

5. oktobar 2002.

Na parlamentarnim izborima u Bosni i Hercegovini pobeđuju etničke nacionalističke partije: bošnjačka SDA sa 22% i srpska SDS sa 14% su vodeće snage.

13. oktobar 2002.

Vojislav Koštunica postiže 67% glasova na ponovljenim predsedničkim izborima, ali ni to ne dostiže potrebnih pedest procenata.

8. decembar 2002.

I treća runda predsedničkih izbora u Srbiji je nevažea.

30. decembar 2002.

Mandat srpskog premijera Milana Milutinovića je istekao. Predsednica Parlamenta Nataša Mićić postaje privremeni predsednik. Pokreće postupak izručenja Milutinovića Tribunalu u Hagu.

27. februar 2003.

Biljanu Plavšić, bivšu predsednicu bosanskih Srba, Tribunal za ratne zločine u Hagu je osudio na jedanaest godina zatvora.

7. mart 2003.

Parlament nove Državne zajednice je Svetozara Marovića, zamenika predsednika Demokratske partije socijalista Crne Gore (DPS) izabrao za predsednika Srbije i Crne Gore, dok se dotadašnji predsednik Savezne Republike Jugoslavije, Koštunica, koji je na tu dužnost stupio 7. oktobra 2000-te, dva dana posle pada Slobodana Miloševića, povukao.

12. mart 2003.

Srpski predsednik Vlade Zoran Đinđić ubijen je ispred zgrade u kojoj je radio. Proglašava se vanredno stanje koje je bilo na snazi do 22. aprila.

18. mart 2003.

Srpski parlament za naslednika Zorana Đinđića bira Zorana Živkovića, bliskog Đinđićevog saradnika, koji nastavlja da vodi vladajuću koaliciju (DOS) koja se sastoji od 17 partija.

25. mart 2003.

Uhapšen je Zvezdan Jovanović, osumnjičen za ubistvo Zorana Đinđića. On je član Crvenih beretki, dobro naoružane specijalne jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova. I pored hapšenja hiljada sumnjivih, inicijatori ovog ubistva nisu uhapšeni. Otkrivene su tesne veze između državnih i pravnih institucija i organizovanog kriminala.

10. septembar 2003.

Prva zvanična poseta hrvatskog predsednika Beogradu posle otcepljenja i proglašenja nezavisnosti. Oba predsednika, Stipe Mesić (Hrvatska) i Svetozar Marović (Srbija i Crna Gora) izvinili su se jedan drugom i narodima koje predstavljaju za strahote u njihovim zemljama za vreme rata.

19. oktobar 2003.

Umro Alija Izetbegović, nekadašnji član predsedništva Bosne i Hercegovine, osnivač muslimanske partije Demokratska akcija (SDA).

28. decembar 2003.

Na parlamentarnim izborima u Srbiji Radikalna stranka (SRS), na čelu sa svojim predsednikom Vojislavom Šešeljem, koji se nalazi u istražnom zatvoru u Hagu, postaje najjača sa 28% dobijenih glasova. SRS od 250 mesta, dobija 81, Demokratska partija (DSS) Vojislava Koštunice 55, Demokratska opo-

zicija (DOS) 37, liberalna partija G17 plus Miroljuba Labusa 34, a monarhistički Srpski pokret obnove (SPO) 23.

2. mart 2004.

Vojislav Koštunica (DSS) je postao premijer Srbije i predstavlja vladu koja osim 9 članova DSS-a ima i po 4 predstavnika SPO, NS i G17 plus. Manjinska vlada je upućena na podršku Miloševićevih socijalista (SPS).

17-18. mart 2004.

Na Kosovu dolazi do nasilja koje se izrodilo u pogrom. Ubijeno je 19 ljudi (11 Albanaca i 8 Srba), a ranjeno je oko 900. Blizu 4500 Srba, Aškalija i Roma su isterani iz svojih kuća, spaljeno je ili razoreno 30 pravoslavnih hramova i dva manastira. Oštećen je veliki broj zgrada i vozila *UNMIK*-a. Ovo nasilje je izazvano veću da su se tri albanska deteta udavila u reci Ibar, jer su ih, navodno, Srbi psima naterali u ledenu vodu. *UNMIK* je kasnije na osnovu istrage izdao saopštenje da nema dokaza da su Srbi krivi za utapanje dece. Pod sumnjom da su umešani u nemire od 17. i 18. marta, uhapšeno je oko 260 lica.

2. maj 2004.

U Beogradu se Milorad Luković Legija, predaje policiji. On je osumnjičen da je organizovao ubistvo premijera Đinđića.

27. juni 2004.

Boris Tadić iz Demokratske stranke (DS) je u drugom izbornom krugu sa 54% glasova izabran za predsednika Srbije. Njegov protivkandidat Tomislav Nikolić, iz nacionalističke Srpske radikalne stranke (SRS) izgubio je sa 45%.

Skraćenice

KFOR	Međunarodne snage bezbednosti za Kosovo
NATO	Severnoatlantski pakt
OEBS	Organizacija Evrope za bezbednost i saradnju
OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
UNMIK	Misija Ujedinjenih nacija za Kosovo

Opštine Kosova i Metohije

Albanski

Dečan
Dragash
Ferizaj
Fushë Kosovë
Gjakovë
Gjilan
Glogoc
Istog
Kaçanik
Kamenicë
Klinë
Leposaviq
Lipjan
Malishevë
Mitrovicë
Novoobërdë
Obiliq
Rahovec
Pejë
Podujevë
Prishtinë
Prizren
Shtërpce
Shtime
Skenderaj
Suharekë
Viti
Vushtri
Zubin Potok
Zvečan

Srpski

Dečani
Dragaš
Uroševac
Kosovo Polje
Đakovica
Gnjilane
Glogovac
Istok
Kačanik
Kamenica
Klina
Leposavić
Lipljan
Mališevo
Mitrovica
Novo Brdo
Obilić
Orahovac
Peć
Podujevo
Priština
Prizren
Štrpce
Štimlje
Srbica
Suva Reka
Vitina
Vučitrn
Zubin Potok
Zvečan

Elizabet Kestli

Rođena 1945. u švajcarskom gradiću Bilu. Studije prevođenja završila u Ženevi i Trstu. Od 1973. radi kao novinarka za različite švajcarske medije (urednica Švajcarske telegrafске агенције, dopisnica dnevnog lista u Cirihi, urednica radioprograma DRS, Media-centar za izbegličke informacije, nezavisna novinarka). Autorka je i koautorka više knjiga.